

VOL. XIX

PART IV

THE JOURNAL
OF THE
BIHAR AND ORISSA
RESEARCH SOCIETY

*(Sanskrit Restoration of Yama-charya's
Vignapti-mahat Siddhi.)*

I

December

1933

PATNA

Published by the Bihar and Orissa Research Society

Printed by R. N. Seal, Calcutta Oriental Press, Calcutta.

Price

Rs. 5.

Bihar and Orissa Research Society

**Volume XV, Parts 3 and 4 (Double Issue) of the
Society's Journal**

Contains

**THE JOURNAL OF Dr. FRANCIS BUCHANAN,
from October 1810 to April 1811 when carrying
out his Survey of the
DISTRICT OF BHAGALPUR.**

Edited from the Buchanan Mss. in the India Office Library
with the permission of the Secretary of State for India in
Council, with Introduction, Notes, Maps and a Plan

By

G. E. A. W. OLDHAM, C.S.I.,

Indian Civil Service.

**Published by the Bihar and Orissa Research Society,
PATNA.**

Price Ten Rupees.

Dr. BUCHANAN'S SURVEY REPORTS.

**An Account of the
DISTRICT OF PURNEA
In 1809-10**

BY

FRANCIS BUCHANAN.

Edited from the Buchanan Mss. in the India Office
Library with the permission of the Secretary of State
for India in Council

By

V. H. JACKSON, M.A.,

Indian Educational Service.

**Published by the Bihar and Orissa Research Society,
PATNA.**

Price Ten Rupees.

Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XIX

SANSKRIT RESTORATION OF YUAN CHWANG'S
VIJÑAPTIMĀTRATĀSIDDHI-ŚĀSTRA

29851

By

Tripitakācārya Rev. Rāhula Sāṅkṛtyāyana

BSa3
Hin/Sān

with the help of

Mr. Wong Mow Lam

Editor, "The Chinese Buddhist"

PRINTED BY M. N. PANDEY AT THE
ALLAHABAD LAW JOURNAL PRESS
ALLAHABAD

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. .... 29851. ....

Date ..... 27/6/61. ....

Call No. .... B3a3/Hcu/San. ....

PUBLISHED BY K. P. JAYASWAL
EDITOR, J. B. O. R. S., PATNA

Appendix to J.B.O.R.S., Vol. XX

**SANSKRIT RESTORATION OF YUAN CHWANG'S
VIJÑAPTIMĀTRATĀSIDDHI-ŚĀSTRA**

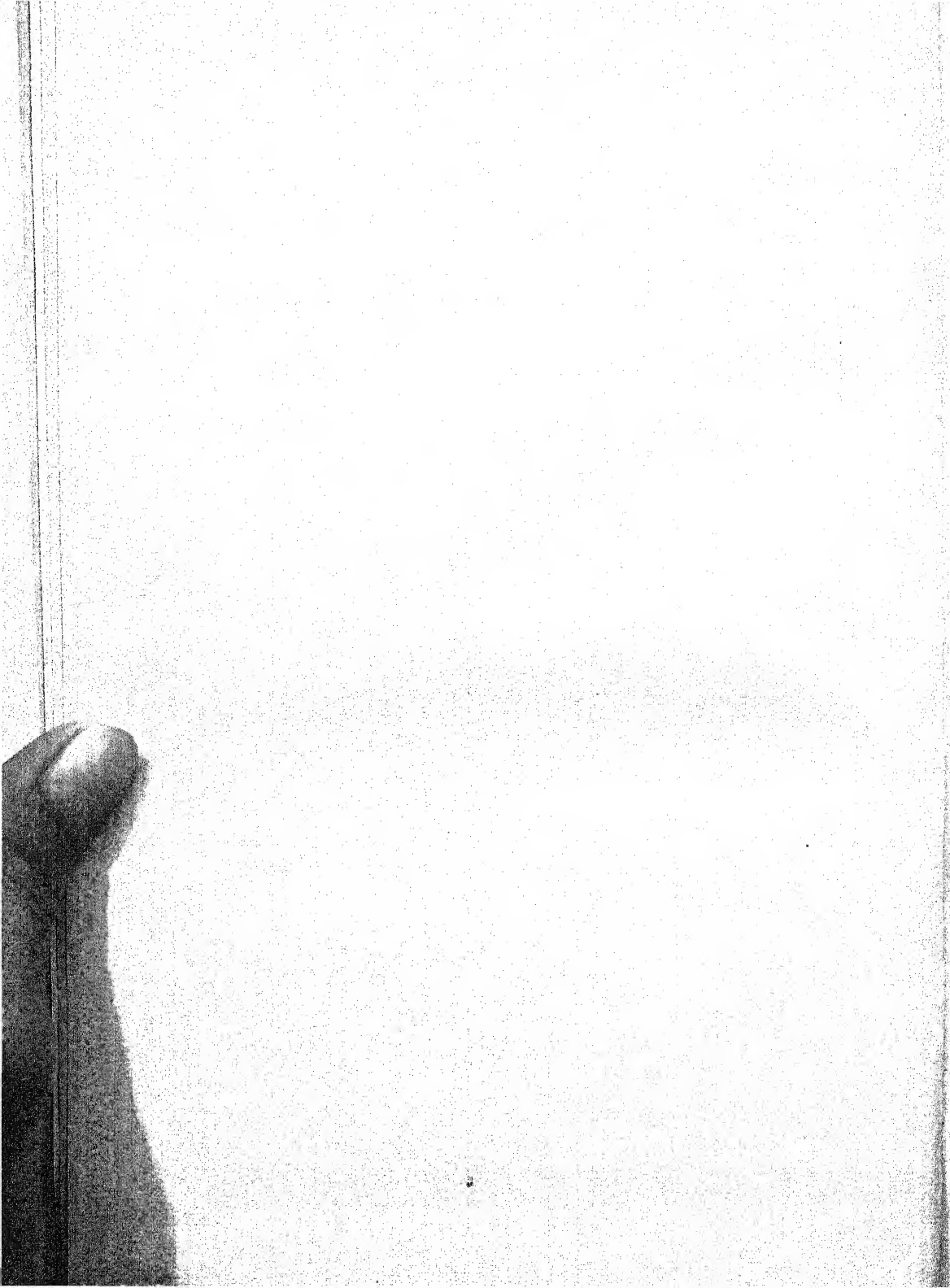
[Continued from Vol. XIX, page 73]

By

Tripitakācārya Rev. Rāhula Sāṅkrtyāyana

with the help of

The Late Mr. Wong Mow Lam
Editor, "The Chinese Buddhist"

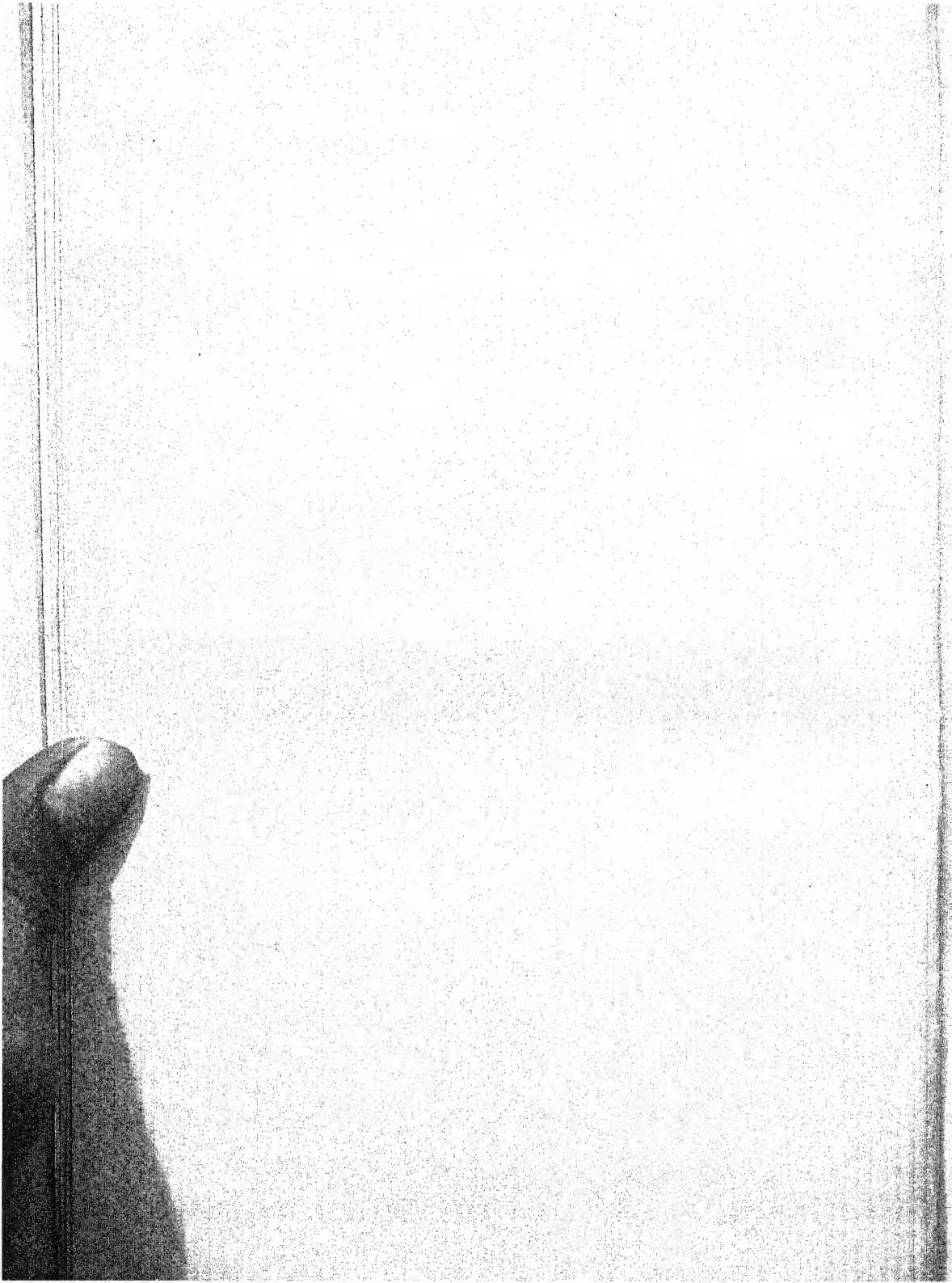

“(अथ) धर्मपालादिवोधिसत्त्वैः कृते, अधिगत-(राजा-)ऽऽज्ञेन
त्रिपिटक-धर्माचार्येण युन्-च्चेडा (च) अनूदिते

विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-शास्त्रे

प्रथमः खंडः।”

['Nanjio's Catalogue no. 1197.]

अथ विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः

(प्रथमः परिच्छेदः)

विज्ञप्तिमात्रतायां ये परिशुद्धाः पूर्णांतोऽशतः । 4

नत्वा तान् सत्त्वसौख्याय व्याख्यायन्ते तदुक्तयः ॥ 5

ग्रंथ-प्रयोजनम्

[स्थिरमतिः] — उभय* शून्यतयोरप्रतिपन्न-विप्रतिपन्नानां यथा-
र्थप्रतिपत्तिलाभार्थं एतच्छास्त्रारम्भः । प्रतिपत्तिर्हि उभयस्थूलावरण-
प्रहाणार्था । आत्म-धर्म-ग्राहाभ्यां उभयोरावरणयोः समुत्पादः । उभय-

* आचार्यसिल्वे-लेवी-सम्पादितायां त्रिशिका-विज्ञप्तिमात्रतासिद्धौ
१५ पृष्ठ—“पुद्गल-धर्म-नैरात्म्ययोरप्रतिपन्न-विप्रतिपन्नानामविपरीतपुद्गलधर्मनैरात्म्य-
प्रतिपादनार्थं त्रिशिकाविज्ञप्ति-प्रकरणारम्भः । पुद्गलधर्मनैरात्म्य-प्रतिपादनं पुनः, क्लेश-
शेयावरण-प्रहाणार्थं । तथा ह्यात्मवृष्टिप्रसवा रागादयः क्लेशाः । पुद्गल-नैरात्म्यावबोधश्च
सत्कायवृष्टेः प्रतिपक्षत्वात् तत्प्रहाणाय प्रवर्तमानः सर्वक्लेशान् प्रजहाति । धर्मनैरात्म्य-
ज्ञानादपि शेयावरणप्रतिपक्षत्वात् शेयावरणं प्रहीयते । क्लेशशेयावरणप्रहाणमपि मोक्ष-
सर्वज्ञत्वाधिगमार्थं । क्लेशा हि मोक्षप्राप्तेरावरणमिति, अतस्तेषु प्रहीणेषु मोक्षोऽधिगम्यते ।
शेयावरणमपि सर्वस्मिन् श्रेये ज्ञानप्रवृत्तिप्रतिबन्धभूतं अक्लिष्टमज्ञानं । तस्मिन् प्रहीणे
सर्वाकारे श्रेयेऽसत्कमप्रतिहतं च ज्ञानं प्रवर्तते इत्यतः सर्वज्ञत्वमधिगम्यते । अथवा धर्म-
पुद्गलाभिनिविष्टाश्चित्तमात्रं यथाभूतं न जानन्तीत्यतो धर्मपुद्गलनैरात्म्य-प्रदर्शनेन
सफले विज्ञप्तिमात्रेऽनुपूर्वेण प्रवेशार्थं प्रकरणारम्भः । अथवा विज्ञानवद्विज्ञेयमपि द्रव्यत एवेति
केचिन्मन्यन्ते । विशेषवद् विज्ञानमपि संवृत्तित एव न परमार्थत इत्यस्य द्विप्रकारस्याप्ये-
कान्तवादस्य प्रतिवेधार्थं प्रकरणारम्भः ।”

शून्यताऽवबोधश्चेत् ते आवरणे अनुग्रहीयेते । आवर-प्रहाणं हि उभयानुत्तर-
फललाभार्थम् । सन्ततोत्पन्न-क्लेशावरण-प्रहाणात् (प्रथमं अनुत्तरफलं)
मोक्षः । ज्ञान-प्रतिबन्धकस्य ज्ञेयावरणस्य प्रहाणात् (द्वितीयं अनुत्तर-
फलं) महाबोधिप्रतिलम्भः । ९

अथवा (चित्रभान्वादयः)—धर्म-पुद्गलमिथ्याऽभिनिवेशात्
चित्त-मात्रे विप्रतिपन्नान् जनान् उभयशून्यतावबोध-प्रदर्शनेन विज्ञप्ति-
मात्रं एव सत्त्वं इति बोधयितुं (प्रकरणारम्भः) । ११

अथवा (धर्मपालः)—विज्ञप्तिमात्रेऽप्रतिपन्न-विप्रतिपन्नाः केचित्
(१) (सर्वास्तिवादिनः) विज्ञानवत् बाह्यं विषयं अतभाव(=द्रव्य)-
तया मन्यन्ते; (२) (भावविवेकादयः) विषयवद् आभ्यन्तरं विज्ञानं
(अपि) असद्भूतम्; (३) अथवा (एके महायानिकाः)—भिन्नप्रवृत्तीनां
(अपि) सर्वेषां विज्ञानानां तुल्य-स्वभावतां मन्यन्ते; अथवा (४)
(सौत्रान्तिकाः)—चित्तात् पृथग् नान्यान् चैतान् (मन्यन्ते) । एतेषां
विभिन्नवादानां प्रतिषेधार्थं, गम्भीरं सूक्ष्मं विज्ञप्तिमात्रतावादं यथासत्त्वं
अवबोधयितुं (च) एतच्छास्त्रारम्भः । १५

(द्वितीयः परिच्छेदः)

आत्मग्राहः । धर्मग्राहः

(ननु) विज्ञानमात्रं अस्ति चेत्, कथं लोके आर्यशास्त्रेषु च
आत्म-धर्मौ स्त (इति) उच्यते ? कारिकायां (तत्) प्रत्युच्यते 16—

आत्म-धर्मोपचारो हि विविधो यः प्रवर्तते । 17

विज्ञानपरिणामोऽसौ, परिणामः स च त्रिधा ॥ १ ॥ 18

विपाको मननाख्यश्च विज्ञप्तिर्विषयस्य च । 19

१.—(इति) शास्त्र उक्तम् । लोक आर्यशास्त्रेषु (च), आत्मा
धर्माश्च संति (इति) केवलं उपचारत उच्यते; न तु सद्भूतस्वभावतया ।
आत्माऽस्ति स्वामी, धर्माः आश्रयः । तदुभयं नानाकार-विपरिणतम् ।
आत्मनो नानाकारा नाम सत्त्व-जीवादयः (बाह्यदर्शने); स्रोत-
आपन्न-सकृदागामीत्यादयः (बौद्धदर्शने) । धर्माणां नानाकारा नाम
द्रव्य-गुण-कर्मादि (वैशेषिकदर्शने), स्कन्धाद्यतनधात्वादि (बौद्ध-
दर्शने) । “प्रवर्तत” अनुप्रत्ययं उपचारभेदा भवन्ति (इति) । 24

२.—(ननु) एवं सर्वं आकारा उपचारत उच्यते चेत्, किमा-
श्रित्य सिध्यति त उपचाराः ?—विज्ञान-विपरिणामं आश्रित्य सर्वा
उपचार-व्यवस्थाः । 25

३.—“विज्ञानं” अस्ति चित्तं; तत्र चित्तशब्दे चैत्ता अप्युप-
संगृहीताः, (उभयोः) अवश्यं संप्रयुक्तत्वात् । 26

४. विज्ञान-परिणामः । (स्थिरमति-धर्मपालादयः) ।—

क. “परिणामो” ऽस्ति विज्ञानस्य स्वभावः, निमित्त-दर्शनोभय-
भाग-तया परिणामनं, स्व-संवित्ति-(-भाग)ोत्पन्नत्वात् । एतद्बाह्यद्वय-
माश्रित्य आत्म-धर्मोपचारः, तयोः एतद्विज्ञाश्रयाभावात् । 2

ख. अथवा (नन्द-बन्धुश्र्यादयः)—आभ्यन्तरं विज्ञानं बाह्य-
विषय-सादृश्येन विपरिणम्यते (इति मन्यन्ते) । 3

आत्म-धर्म-विकल्पात् वासना-बलात् (च), विज्ञानं उत्पत्ति-काल
आत्म-धर्म-सादृश्येन विपरिणम्यते । आत्म-धर्म-निमित्तानि एतानि
आभ्यन्तरे विज्ञाने स्थितान्यपि विकल्प-(-वश)ात् बाह्यार्थ-सादृश्येन
प्रादुर्भवन्ति । सर्वे सत्त्व-निकाया अनादिकालत एतदालंब्य आत्म-
धर्म-सादृश्यं सद्भूततया गृह्णन्ति । यथा दुःस्वप्नायमानस्य जनस्य चित्तं
दुःस्वप्नवशात् नाना-बाह्यविषयाकारतया प्रादुर्भवति । एतत् (स्वप्न)-कार-
णात् (स) बाह्यं विषयं सद्भूततया गृह्णाति । 6

अन्तर्ग्राहद्वयम्—अस्ति आत्मा, सन्ति धर्मा (इति) अज्ञजनानुमतं;
(वस्तुतस्तु) असन्तस्ते, केवलं मिथ्याप्रत्ययं आश्रित्य विकल्प्यते ।
तस्माद् औपचारिकं इदं वदामः । आभ्यन्तर-“विज्ञान-परिणामो”
यद्यपि आत्म-धर्म-सादृश्यो भवति, न तु वस्तुत आत्म-धर्म-स्वभावः, अपितु
तयोरिव प्रादुर्भवति । तस्मात् मिथ्या (= संवृतिसद्) इति उच्यते । 10

५. बाह्यविषयाः संविदं आश्रित्य विकल्प्यन्ते, तस्मात् न विज्ञ-
प्तिवत् सद्भूताः । आभ्यन्तरं विज्ञानं हेतु-प्रत्ययं प्रतीत्य संजायते, तस्माद्
(बाह्य -) विषयवत् नासद्भूतम् । एतेन वृद्धिः, उच्छेद (इत्यन्त-)
ग्राहद्वयं *प्रतिषिद्धम् । 12

सत्यद्वयम्—(बाह्यो) विषय आभ्यन्तरं विज्ञानं आश्रित्य विक-
ल्प्यते, तस्मात् (स) केवलं संवृतिसद् । विज्ञानं विकल्पित- (बाह्य)
विषयाश्रयवस्तुत्वात् परमार्थसद् अपि । 13

६. (ननु) कथं विज्ञेयं—बाह्यार्थो न सद्भूतः, आभ्यन्तरं विज्ञानं
एव (सद्भूतं, तदेव) बाह्यार्थतया परिणतं इति ?—सद्भूतयोः आत्म-धर्मयोः
अनुपलभ्यमानत्वात् । 15

* बाह्यार्थ-स्वीकारः, आभ्यन्तर-विज्ञान-प्रतिषेध इत्यन्तर्ग्राहद्वयम् ।

कथं सद्भूतस्य आत्मनोऽनुपलम्भः ? 15—

आत्मग्राहः

१. सर्व आत्मग्राहाः समासतः त्रिविधा भवन्ति 16—

प्रथमे—(सांख्य-वैशेषिकाः) मन्यन्ते—आत्मा स्वभावतो नित्य आकाशवत् सर्वत्रगः; तस्मात् सर्वत्र कर्म अनुतिष्ठति, उपलभते च सुखं दुःखम् । 17

द्वितीये—(जैना) मन्यन्ते—स्वभावतो नित्योऽप्यात्मा परिमाणे तु अनियतः, दीर्घ-द्वस्व-कायमनु संकोच-विकास(शील)-त्वात् । 18

तृतीये—(पाशुपत-परिव्राजकादयः) मन्यन्ते—आत्मा स्वभावतो नित्यः परमाणुवत् अतिसूक्ष्मः, काय-निहित-सर्व-कर्म-कारित्वात् । 20

क. प्रथमो हि न न्याय्यः, कस्मात् ? 20—

(१). आत्मा नित्य आकाशवत् सर्वत्रग (इति) मन्येत (चेत्) न स्याद् कायानुसारं सुख-दुःखाद्युपलम्भः । 21

(२). नित्यं सर्वगतत्वात् न स्यात् गतिः भ्रमिः; कथं (तर्हि) कायानुसारं कुर्यात् कर्माणि ? 22

(३). पुनश्च आत्मा सर्वेषां सत्त्वानां एकः भिन्नो वाऽभ्युपगम्यते ? (क) समान (=एक) उच्यते चेत्, एकस्य कर्म-करणकाले सर्वैः कृतं स्यात्, एकस्य फलोपलम्भ-काले सर्वैरुपलब्धं स्यात्, एकस्य मोक्षोपलम्भ-काले सर्वे मुक्ताः स्युः । अथ स्याद् महान् दोषः । (ख) भिन्न उच्यते चेत्, सर्वेषां सत्त्वानां आत्मानोऽन्योन्यावृता (=अन्योन्य-व्यापका) स्युः; अथ स्वभावोऽपि अन्योन्य-मिश्रितः स्यात् । 26

(४) पुनश्च—सर्वेषां आत्मनां स्थान(तो) ऽभेदात् यदा एकः कर्म करोति फलं वा उपलभते, सर्व (एव) कुर्वन्ति उपभुंजते च (इति) वक्तव्यम् । उपभोग-कर्मणी एकैकेन (आत्मना) पृथक् सम्बद्धे इति चेत्, नैवं न्यायतोऽदोषः; सर्वेषां आत्मनां कर्म-फल-शरीरान्योन्य-संबद्धत्वात् । तस्मात् नेदं न्यायाऽविरुद्धम् । 1

(५) एकस्य विमुक्तिकाले च सर्वे विमुच्येरन्, आचोर्ण-
भावितयोः धर्म(-फल)योः सर्वे आत्मभिः संबद्धत्वात् । 2

ख. द्वितीयोऽपि न न्याय्यः । कस्मात् ? (१) आत्मा स्वभावतः
नित्यो ध्रुवः (चेत्) न स्यात् काय(परिमाणानुसारं) संकोचविकास-
(-शील)ः । (२) संकोच-विकास-(शीलः) चेत् भस्त्रावाद्य(गत)-
वायु-वत् न स्यात् नित्यो ध्रुवः । (३) शरीर-(परिमाण)ानुसारी आत्मा
विभाज्यः स्यात्, (अथ) कथं मन्यते आत्मनः स्वभावत एकत्वम् ? तस्माद्
अयं वादो बालक्रीडितं इव । 6

ग. चरमोऽपि न न्याय्यः । कस्मात् ? परमाणुवत् आत्म-परि-
माणं अतिसूक्ष्मं (चेत्), कथं (युगपद्) महाकाये सर्वत्र गतिं
कुर्यात् ? अणुत्वेऽपि, अलातचक्रभ्रमिवत्, क्षिप्रं परिशरीरं सर्वत्र भ्रमति
(इति) उच्यते चेत्, अथ एवं ग्रहण आत्मा न एको न (च) नित्यः,
गमनागमनशीलानां नित्यैकत्वाभावात् । 8

२. पुनश्च आत्मप्राप्ते त्रिधा भवति । प्रथमे (आत्मा) स्कन्धाद-
भिन्नः; द्वितीये स्कन्धाद्भिन्नः, तृतीये स्कन्धात् नाभिन्नो न भिन्नः । 11

क. प्रथमे—स्कन्धात्मनोरभेदः अहेतुकः । एवं हि स्कन्धवत्
आत्माऽपि न नित्यो न (च) एकः स्यात्— 12

(१) आभ्यन्तरं रूपं (=५ इन्द्रियाणि) न स्यात् सद्भूत आत्मा,
भौतिकत्वात् (=संयुक्तत्वात्) बाह्य-रूप (=५ इन्द्रिय-विषय)-वत् । (२)
चित्त-चैत्ता* धर्मा अपि न सद्भूत आत्मा, अनित्यसन्तान(-त्वात्)
हेतुप्रत्ययपारतंत्र्यात् (च) । 14

(३) शेषः (चित्त-विप्रयुक्तः) संस्कारः, शेष (अविज्ञप्ति-)
रूपं च न सद्भूत आत्मा, आकाशादिवत् अचेतन-स्वभावात् । 15

ख. द्वितीये (सांख्यमते) स्कन्धात्मनोरभेदः (अपि) अहे-

* चैत्ताः—वेदना-संज्ञा-विज्ञान-स्कन्धाः, संस्कार-स्कन्धैक-भागः (=संप्रयुक्त-
संस्कारः) ।

तुकः । तथा चेद् आकाशवत् (कर्म)-कारक(त्व-फल)-लाभ(वत्त्वा)
ऽभावात् । 16

ग. चरमे (वात्सीपुत्रीयमते)—(स्कन्ध) आत्मनो (भेदाभेदेति)
उभयाभावो ऽन्यायः । स्कन्धं उपादाय (आत्मनः) सिद्धिः, स्कन्धात् भिन्ना-
भिन्नश्च (आत्मा) इति स्वीकारे हि घटादिवत्† आत्मा न सद्भूतः
स्यात् । (२) पुनश्च (तैः,) (आत्मा) न उच्यते संस्कृतः, (न) अपि
असंस्कृतः; न च उच्यते आत्मनः सद्भावः, (न च) आत्मनोऽभावः;
तस्मात् तेषां मते असिद्धः सद्भूत आत्मा । 19

१-सामान्यतः खंडनम् ।

क. तेषां च सद्भूतात्मस्वभावमते (आत्मा)—(१) अस्ति चेतनः
(इति सांख्याः), (२) नास्ति चेतनः (इति वैशेषिकाः) । चेतनत्वे-
ऽनित्यः स्यात् सर्वदा चिंतनाभावात् । अचेतनत्वे न स्यात् कर्मणः कर्ता
न च फलस्य भोक्ता । तस्माद् एतत् मतं उभयथाऽसिद्धम् । 23

ख. तेषां च सद्भूतात्मस्वभावमते (आत्मा)—(१) अस्ति
सक्रियः; (२) अस्ति निष्क्रियः । सक्रियत्वे हस्तपादादिवत् अनित्यः
स्यात् । अक्रियत्वे शशशृंगादिवत् असद्भूतः स्यात् आत्मा । तस्मात्
अयं आत्मग्राह उभयथाऽसिद्धः । 27

ग. तेषां च (वात्सीपुत्रीयाणां) सद्भूतात्मस्वभावमते—अस्ति
(आत्मा) आत्मदृष्टेः विषयो न वा ? नास्ति आत्मदृष्टेः विषयश्चेत् कथं
भवता ज्ञायते—सद्भूत आत्मा (इति) । अस्ति आत्मदृष्टेः विषयश्चेत्,
सद्भूता (विद्यमाना) आत्मदृष्टिः (भगवता) न हि स्यात् विपर्ययासेषु
परिगृहीता, सम्यग्ज्ञानत्वात् । एवं चेद् आत्मभावग्राहे (बौद्धो) जनः
कथं श्रद्दध्यात् ? कथं सर्वा आर्य-देशना निन्धुः आत्मदृष्टिं, प्रशंसेरन् (च)
नैरात्म्यदृष्टिम् ? उक्तं (च) “नैरात्म्यदृष्ट्या साक्षात्करोति निर्वाणम्, 4

† वात्सीपुत्रीयनये घटस्य मृत्तिकया न अभेदः, नापि भेदः ।

आत्मदृष्टिग्राहात् निमज्जते संसारे ।” कथं स्यात् मिथ्यादृष्ट्या निर्वाण-
साक्षात्करणेऽलं; सम्यग्दृष्ट्या च विपर्ययात् संसारे निमज्जनम् ? 5

पुनश्च—आत्मदृष्टिः न आलम्बते सद्भूतं आत्मानं, सालम्बन-
त्वात्, अन्यालम्बन-चित्तवत् । (व्यतिरेकतः) आत्मदृष्टेः आलम्बनं न
स्यात् सद्भूत आत्मा, सालम्बनत्वात् अन्यधर्मवत् । तस्माद् आत्मदृष्टिः
नालम्बते सद्भूतं आत्मानं; अध्यात्मविज्ञान-परिणामान् स्कन्धान् एव
आलम्बते । (त एव स्कंधाः) स्वमिथ्यारुच्यनुसारं विविध(त्माकारतया)
विकल्प्यन्ते । 9

२-आत्मग्राह-विभंगः

क. (वस्तुतः) तु सर्व आत्मग्राहाः समासतो द्विधा भवन्ति ।
आद्यः सहजः, द्वितीयो विकल्पितः । 10

१. सहज आत्मग्राहः अनादिकालागता-ऽऽभ्यन्तर-मिथ्यावासना
हेतु-बलात् नित्यं काय-सहगतः, मिथ्यादेशानां मिथ्याविकल्पं चानपेक्ष्य
स्वरसेन प्रवर्तते; तस्मादुच्यते सहज इति । अयं च द्विधा 12—

(१) आद्यः—निरन्तरसन्ततिः अष्टमं विज्ञानं आलम्ब्य सप्तमे
विज्ञाने (तिष्ठति); उत्पादयति (च) स्वस्मिन् निमित्तं, (यच्च) सद्भूता-
त्मतया गृह्यते । 14

(२) द्वितीयः—सान्तर-सन्ततिः—सामान्येन पार्थक्येन वा (यद्)
विज्ञान-परिणामान् पञ्च उपादानस्कन्धान् आलम्ब्य, तस्मिन् षष्ठे विज्ञाने
(तिष्ठति); उत्पादयति (च) स्वविज्ञाने निमित्तं, (यच्च) सद्भूतात्म-
तया गृह्यते । 15

इमौ द्वौ (सहजौ) आत्मग्राहौ सूक्ष्मत्वात् दुश्छेद्यौ । चरमे
भावना-मार्गेऽभीक्ष्णं अनुत्तर-पुद्गलशून्यता-भावनां भावयित्वा, अथ
छेतुं श्लमम् । 17

२. विकल्पितात्मग्राहः (न केवलं आभ्यन्तरं हेतुं), विद्यमानं
बाह्यं अपि (हेतु-) प्रत्ययं (आश्रयते); तस्मात् न कायसहगतः । मिथ्या-
देशानां मिथ्या-विकल्पं च अपेक्ष्य उत्पन्नत्वात् विकल्पित इति । (अयं)
षष्ठे मनोविज्ञान एव भवति । अयमपि द्विधा 20—

(१) प्रथम* :—मिथ्यादेशना-प्रोक्तान् स्कन्धान् आलम्ब्य मनो (विज्ञानं) स्वस्मिन् निमित्तं उत्पादयति; (तच्च) विकल्प्यमानं, चिन्त्यमानं सद्भूतात्मतया गृह्यते । 21

(२) द्वितीय† :—मिथ्यादेशनाप्रोक्तं आत्मनिमित्तं आलम्ब्य मनो(विज्ञानं) स्वस्मिन् निमित्तं उत्पादयति; (तच्च) विकल्प्यमानं चिन्त्यमानं सद्भूतात्मतया गृह्यते । 22

इमौ आत्मग्राहौ औदारिकत्वात् (=स्थूलत्वात्) सुच्छेद्यौ । प्रथम-दर्शन-मार्ग- (लाभ-) काले सर्व-धर्म-पुद्गल-शून्यतायाः तथतां भावयन् तु अलम् । 23

ख. एवं उक्ताः सर्व आत्मग्राहाः, स्वचित्तबाह्यान् स्कन्धान् (विज्ञान-परिणामान्) आलम्बन्ते नापि वा (आलंबन्ते); स्वचित्ताभ्यन्तरान् स्कंधान् (तु) सर्व (एव) आलंबन्ते । तस्मात् सर्व आत्मग्राहा अनित्यान् पंच उपादान-स्कंधान् (विज्ञानस्य) निमित्त- (भागान्) आलम्बन्ते । (ते निमित्तभागा) मिथ्या (एव) आत्मतया गृह्यन्ते । इमे तु (पंच) स्कंध-निमित्त- (भागाः) प्रत्यय-जनिताः, तस्मात् मायावत् विद्यमानाः, मिथ्या विकल्पनया ते मिथ्यैव आत्मतया गृह्यन्ते; तस्मात् नैव संति (इति) । अतएव सूत्र उक्तं—“जानीथ मिच्छवः ! लोके श्रमण-ब्राह्मणादीनां (याः) सर्वा आत्मदृष्टयः, सर्वाः (ताः) पंच उपादान-स्कंधान् आलम्ब्य जायन्ते ।” 29

३. विरोध-परिहारः

१. (ननु) आत्मा नास्ति चेत्, कथं उपलभ्यन्ते-स्मृतिः, उपलब्धिः, अध्ययनं, भावना, उपकृतिः, क्रोध इत्यादयः ?—नित्योऽविपरिणामो सद्भूत आत्मा गृह्यते चेत्, अनागतेऽपि अतीतवद् भविष्यति अस्य स्वभावः, (तेन अन्तरालोत्पन्नायाः स्मृतेः स्थाने); अतीतेऽपि अनागतवत् न स्यात् अस्य स्वभावस्याभावः, तस्माद्धि अतीतानागतस्वभावयोः न भेदः । (एवं तर्हि क तादृशे आत्मनि स्मृत्यादीनां संभवः) ? 3

* स्कन्धात्मनोरभेदवादे । † स्कन्धात्मनोर्भेदवादे ।

(ननु) आत्मनः कारित्रं अतीतानागतयोः विपरिवर्तते, न (तु) आत्मनः स्वभाव इति चेत् ; अयं हेतुरपि न युक्तः, कारित्र-स्वभावयोरभेदात् । स्वभावात् अभिन्नं चेत्, (आत्मनः) कारित्रं अपि नित्यं स्यात् (आत्मनः स्वभावस्य नित्यत्वात्) ; (स्वभावः कारित्रात् अभिन्नः चेत्, स्वभावोऽपि) न नित्यः स्यात्, (कारित्रस्यानित्यत्वात्) । 5

वस्तुतस्तु, सत्त्वानां एकैकस्य (पृथग्) भवति अनुलोम-संतानं मूल(=आलय)-विज्ञानम् । (तत्र भवति) सर्वेषां धर्माणां बीजं (=वासना) अन्योन्यकारणम् । वासना-बलाद् (एव) स्मृत्युपलब्ध्यादीनां वस्तूनां तथा उपलम्भः । तस्माद् अयं उद्भावित आक्षेपो युष्माकं (मते) भवति दोषाय, न (जातु) अस्माकं मते । 8

२. (ननु) सद्भूत आत्मा नास्ति चेत्, कः कर्त्ता कर्मणां कश्चोपभोक्ता फलानाम् ? 9

सद्भूतस्य आत्मनो ग्रहणेऽपि, आकाशवत् अविपरिणामी (स) कथं (स्यात्) कर्मणां कर्त्ता, फलानां (च) उपभोक्ता ? विपरिणामी चेत् न स्यात् नित्यः । 11

वस्तुतस्तु, सत्त्वानां चित्तचैत्ता धर्मा हेतु-प्रत्यय-बलात् निरन्तरं सन्तन्यमानाः कुर्वन्ति कर्माणि, उपभुञ्जते च फलानि—इति सिद्धान्तोऽदोषः । 12

३. (ननु) सद्भूत आत्मा नास्ति चेत्, कस्तावत् जन्म-मृत्यु (-संसारे) सर्वासु गतिषु पुनरुत्पद्यते ? कः पुनः जुगुप्सते दुःखं, पर्येषते (च) निर्वाणम् ? 14

सद्भूतस्यात्मनो ग्रहणेऽपि, जन्म-मृत्यु-विरहितस्य (तस्य) कथं वाच्यः जन्म-मृत्यु (-संसारे) उत्पादः ? आकाशवन्नित्यो दुःखानुत्पीडितः कथं जुगुप्सेत, जह्यात् (च दुःखं), पर्येषेत (वा) निर्वाणम् ? तस्मात् तेषां नित्यवचनं स्वयं विप्रतिषिद्धं भवति । 16

वस्तुतस्तु, सजातीय-काय-मनः-सन्तानाः सत्त्वाः क्लेश-कर्म-वशात् संसरन्ति सर्वासु गतिषु; दुःखं जुगुप्समानाः (च) निर्वाणं गवेषन्ते । 18

उपसंहारः—तस्माद्धि ज्ञायते—(१) न सद्भूत आत्माऽस्ति । (२) विज्ञानानि एव सन्ति (तेषु) अनादिकालतः पूर्व-विनाश 19 उत्तरो-

त्पाद (इति) कार्य-कारण-सन्ततिः । (३) (सा एव सन्ततिः) मिथ्या
(-विकल्प)-वासनात आत्माकारा भासते ; तत्र (च) अज्ञा जना
मिथ्यैव आत्मग्राहिणः । 20

धर्मग्राहः ।

तीर्थिकाः, अन्ययानिकाः ।

(ननु) कस्मात् न विज्ञानात् पृथग् सद्भूता धर्मा उपलभ्यन्ते ?—
यतः अन्यतीर्थिकैः अन्ययानिकैः (=बौद्धैः) च सद्भूततया गृहीता
आत्मधर्मा न सन्ति न्यायानुमताः । 22

क. तीर्थिकाः ।

(ननु) कस्मात् तीर्थिक-गृहीता (धर्माः) न विद्यन्ते ? 22

१. सांख्याः ।

सांख्यानां मते—आत्माऽस्ति चेतनो, भोक्ता (भोग्यानां) सत्त्व-
रजस्-तमोभ्यः कृतानां महदादीनां त्रयोविंशतिधर्माणाम् । त्रिगुण-
विनिर्मिता अपि महदादयो धर्माः प्रत्यक्षलभ्यत्वात् सद्भूताः, न
कल्पिताः । 25

एतन्मतं न न्याय्यं; कस्मात् ?— 25

१. (१) महदादयो धर्मा नानावस्तुविनिर्मितत्वात् सेनावनादिवत्
स्युः कल्पिताः, न सद्भूताः ; (अथ) कथं प्रत्यक्ष-लभ्या (इति) उच्यते ?
(२) महदादयो धर्माः सद्भूताश्चेत् मूलप्रकृतिवत् न स्युः त्रिभिः (गुणैः)
समुदिताः (=विनिर्मिताः) । 28

२. (१) सत्त्वा-दीनां त्रयाणां महदादि-साम्यत्वे महदादिवत्
(इमे) त्रयोऽपि स्युः समुदिताः । (२) विकृतयः (=विपरिणामिनः)
अपि अनित्याः पूर्व-हेतुना । 1

(५) पुनश्च, त्रयाणां मूलपदार्थानां (=गुणानां) एकैको नानाका-
रित्रः, (अथ तेषां) स्वभावोऽपि स्यात् नाना, कारित्र-स्वभावयोरेकत्वात् ।
(३) त्रयाणां गुणानां सर्वगत्त्वे एकस्मिन् स्थाने (रूप-)परिवर्तने, अवशिष्टे-
ष्वपि तथा स्यात्, (सर्वत्र) स्वभावा-भेदात् । (४) एतेषां त्रयाणां 3 गुणानां

एकैकस्य स्वभाव-लक्षणयोः भेद अभ्युपगम्यते चेत्, कथं परस्पर-समुदयेन एकलक्षणस्य (महत) आरम्भः ? न हि स्यात् समुदय-काले एकलक्षणतया परिणामः, असमुदितेऽपि स्वभावस्याभिन्नत्वात् । (५) उच्येत—त्रयाणां गुणानां स्वभाव (एव) भिन्नः, लक्षणं समानं (इति)—(अथ) स्वभाव-लक्षणैकत्व-स्वमत-विरुद्धम् । (६) स्वभाव-लक्षणयोः साम्ये तमः (सत्त्वरजोभ्यां च) समानं स्यात् । स्वभाव-लक्षणयोः साम्ये (त्रयोऽपि गुणाः) स्फुटं त्रिविधाः, तस्मात् न वाच्यं—त्रयाणां समुदयात् एको भवति (इति) ७

३. पुनश्च—(१). त्रयः (गुणाः) सन्ति विशेषः, महदादीनि (त्रिगुणपरिणामात् च) सन्ति सामान्यं; (अथ गुणानां महदादीनां चैकत्वात् स्यात्) सामान्य-विशेषयोरेकत्वं, तस्मात् नास्ति त्रयाणां एकत्वम् । (२) इमे त्रयो (गुणाः) परिणामकाले संगम्य न चेत् एक-लक्षणारम्भकाः, (अथ) अपरिणता इव स्युः; कथं एतर्हि दृश्येत—अस्ति एक (-समो) वर्णादिः ? (३) त्रयः संगता एकलक्षणा भवन्ति चेत्, अथ परिहीयेत (तेषां) पूर्वतनो विशेषाकारः; (एवं च) स्यात् स्वभावस्यापि परिहारीणि । (४) न च वाच्यं—त्रयाणां (गुणानां) एकैकस्य भवति लक्षणद्वयं—एकं सामान्यं, द्वितीयं विशेषः (महदादि-सामान्य-धर्माणां विशेष-भूत-त्रिगुण विपरिणामत्वात्); सामान्यं अस्ति विशेषः, अथ सामान्य(-धर्मा) अपि (गुणैरिव) स्युः त्रि(-लक्षणाः), कथं तर्हि दृश्येरन् एक(-लक्षणाः) ? (५) उच्येत—एकैको (गुणो) भवति त्रिलक्षणः, व्यतिमिश्रणात् दुर्ज्ञेयः, तस्मात् दृश्यत एक(-लक्षणः) ।—(क) त्रिलक्षणश्चेत् कथं दृश्येत एक(-लक्षणः) ? (ख) कथं च विज्ञेयं—त्रयो गुणा भिन्ना (इति) ? (ग). तेषां एकैकस्मिन् त्रीण्यपि लक्षणानि परिपूर्णानि चेत्, एकैकोऽपि गुण आरम्भकः स्यात् रूपादीनां, (अथ) किं प्रयोजनं त्रयाणां संयोगस्य ? (घ) (तथा च सति) एकैकस्याऽपि (गुणस्य) स्वभावः स्यात् त्रि- (विधः), स्वभाव-लक्षणयोरभेदात् । (ङ) त्रि(-गुण-)-संगता (अथ) महदादयो धर्माश्च न स्युः मिथो भिन्नाः । १७

एवमथ कारण(=महद्)-कार्य (=अहंकार)-(पंच) तन्मात्रा-(पंचमहा)भूत-(दशे)-न्द्रियाणां भेदोऽसिद्धः । तथा सति, एकं इन्द्रियं उपगृह्णीयात् सर्वान् विषयान्, सर्वे विषयाश्च सर्वैरिन्द्रियैः गृह्येरन् । (एवं च) लोके प्रत्यक्षतो दृश्यमानानि सत्त्वाऽसत्त्व-शुद्धाऽशुद्धानि २५ वस्तूनि

प्रत्यक्षाऽनुमानादीनि (च) सर्वाणि स्युरभिन्नानि; अथ स्यान्महान् दोषः । 21

तस्मात् तैः (सांख्यैः) गृहीताः सद्भूता धर्मा असिद्धाः, केवलं मिथ्याकल्पनाविजृम्भिताः । 22

२—वैशेषिकाः

वैशेषिका मन्यन्ते—द्रव्यादयो नाना पदार्थाः सत्त्वभावाः प्रत्यक्ष-
ग्राह्याः । 23

तेषां मतं न न्याय्यं, कस्मात् ? 23

१. पदार्थ-निरासः ।

क. ये हि नित्या ध्रुवाः पदार्थाः, (ते) चेत् कार्यं उत्पादयन्ति, (अथ) न स्युः नित्याः, सक्रियत्वात्, तज्जन्यकार्यवत् । अथ (चेत्) न उत्पादयन्ति कार्यं, न स्युः विज्ञानात्पृथग् सत्त्वभावाः, शशशृंगादिवत् (क्रिया-भिन्न-तदुपलम्भ-साधना-ऽभावात्) । 26

ख. ये (पदार्थाः) अनित्याः, ते चेत् सावरणाः, अथ साकाशाः, (एवं च) स्युर्विभाज्याः, सेनावनादिवत्; न सत्त्वभावाः । न चेत् सावरणाः, (अथ) चित्त-चैतवत् न स्युः तेभ्यः (चित्त-चैतभ्यः) भिन्नाः सत्त्वभावाः । 28

२. द्रव्य-गुण-निरासः ।

पुनश्च तैः मताः पृथिव्य-ऽप्-तेजो-वायवः न सावरणद्रव्य-पदार्थेषु परिग्राह्याः, कायेन्द्रियेण स्पष्टव्यत्त्वात्, खर-स्नेहो-ष्णता-गति-(गुण)वत् । 1

किंच तैर्मताः—खर-स्नेहो-ष्णतादयो न अनावरण-गुण-पदार्थेषु परिग्राह्याः, कायेन्द्रियेण स्पष्टव्यत्त्वात्, पृथिव्य-ऽप्-तेजो-वायवत् । 3

पृथिव्य-ऽप्-तेजसां (अपि) चक्षुर्दृश्यैः नीलवर्णादिभिः सह संबन्धे स एव दोषो युज्यते । 4

तस्मात् ज्ञायते—न पृथिव्य-ऽप्-तेजो-वायवः खर-स्नेहाऽऽदिभ्यः पृथक् सत्त्वभावाः; न (च) चक्षुः पश्यति (खरादिभ्यो भिन्नानि) सद्भूतानि पृथिव्य-ऽप्-तेजांसि । 5

३. पदार्थ-सामान्य-खंडनम् ।

पुनश्च तेषां नये—द्रव्यपदार्थेषु (ये) सावरणा नित्याः ;
ते सावरणत्वात् स्थूलपृथिव्यादिवत् न स्युः नित्याः । 7

पदार्थेषु (पंच-) भौतिकेन्द्रिय-ग्राह्या (ये) अनावरणा धर्माः ;
(ते) स्युः सावरणाः , भौतिकेन्द्रियग्राह्यत्वात् , पृथिव्य-ऽपूतेजो-
वायुवत् । 9

पुनश्च तैर्मता अद्रव्या गुणादयो न स्युः विज्ञानाद् भिन्नाः पृथक्-
स्वभावाः , द्रव्या-ऽपरिगृहीतत्वात् बन्ध्यापुत्रवत् । द्रव्यादयः सत्ताभिन्नाः
न स्युः विज्ञानाद् भिन्नाः पृथक्-स्वभावाः , सत्ताऽपरिगृहीतत्वात् ;
खपुष्पादिवत् । 12

४. महासत्ता-पदार्थ-सामान्यादि-निरासः ।

(क). तैर्मतं सामान्यं न द्रव्यादिभ्यो भिन्न-सत्ताकं, अभावत्वात्,
द्रव्यगुणादिवत् । द्रव्यादिभ्योऽभिन्नं चेत् नाऽभ्युपेयं सामान्यं, द्रव्यादि-
भिन्नत्वात् अत्यन्ताभावादिवत् । अन्यसामान्यं विनाऽपि सामान्यं
अनभाव- (स्वरूपं) चेत्, कथं (तर्हि) द्रव्यादीनां स्यात् स्वसत्तार्थं
पृथक्-सामान्यं (अपेक्षितम्) ? विद्यमान-धर्माद् भिन्नं सामान्यं पृथक्
विद्यते चेत्, स्वस्थित्यर्थं अविद्यमान-धर्माद् अपि भिन्नं पृथग् असामान्यं
(अपेक्षितं) स्यात् । न चेदेवं कथं तत् तथा ? 17

तस्मात् तेषां सामान्य-पदार्थो मिथ्याकल्पनामात्रम् । 18

(ख). विशेषः ।

पुनश्च तेषां मते द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं (चेति विशेषाः) द्रव्य-
गुणकर्मभ्यः पृथक् । नहि तन्न्याय्यं—अन्यथा इदं (द्रव्यत्वं) अपि न
(द्रव्यत्वं), द्रव्य-गुण-कर्मादीनां द्रव्य(त्वा)दिभिन्नत्वात्, गुण-
कर्मादिवत् । 20

पुनश्च, द्रव्यादयो न द्रव्यादिपरिगृहीताः, द्रव्यादिभिन्नस्य
द्रव्यत्वादेरभावात्, गुणकर्मवत् । एवं द्रव्यादीनां, पृथिवीत्वादीनां
पृथिव्यादीनां (च) मिथः संबंधे (ऽपि) प्रश्ना विज्ञेयाः । न चेत् द्रव्य-
त्वादयो द्रव्यादिभ्यः पृथक्, द्रव्यादयोऽपि न स्युः पृथक् द्रव्यत्वादिव्यः । 23

द्रव्यादिभ्यः पृथक् द्रव्यत्वादयः सन्ति चेत्, अद्रव्यत्वादयो (ऽपि) अद्रव्यादिभ्यः पृथक् स्युः । तच्चेत् नैवं, इदं (अपि) कथं तथा ? तस्माद् विशेषः मिथ्याकल्पनामात्रम् । 26

(ग). समवायः ।

पुनश्च तेषां मते (अस्ति) समवायः पदार्थः । (स च) नैव सद्भूतः (= पदार्थः) असामान्यत्वात्, द्रव्यादि-सर्व-धर्माऽपरिगृहीतत्वात्, अत्यन्ताऽभाववत् । 27

तेषां मते—द्रव्यादयः प्रत्यक्षग्राह्याः । (ते) तु हेतुभिः परीक्षिता न सद्भूताः । स्वयं च अभ्युपयंति ते—समवायः पदार्थो न प्रत्यक्ष-ग्राह्य (इति) । सद्भूतः स्याच्चेत् प्रत्यक्षविषयत्वेन समवायस्योपलम्भः स्यात् । तस्माद् अपि पूर्वहेतुभिः न सद्भूतः । 29

वस्तुतस्तु, तेषां द्रव्यादयः (पदार्थाः) न अभ्युपेया विज्ञानात् पृथग् सत्त्वभावाः प्रत्यक्षग्राह्याः, ज्ञेयत्वात् (ज्ञेयानां चित्तान्तर्गत्वात्), कूर्मलोमादिवत् । 3

पुनश्च, द्रव्यालंबनं ज्ञानं, विज्ञानात् पृथक् द्रव्यपदार्थ-स्वभाव-लम्बिनि प्रत्यक्षज्ञाने न परिगृहीतव्यं, मिश्रितहेतूपन्नत्वात्, गुणादि-प्रत्यक्षवत् । विस्तारवचने तावत्—समवायालम्बनं ज्ञानं न विज्ञानात् पृथक्, समवाय-स्वभावालम्बिनि प्रत्यक्षज्ञाने परिगृहीतात् मिश्रितहेतोरु-त्पन्नत्वात्, द्रव्यादि-ज्ञानवत् । 6

तस्मात् वैशेषिकानां अपि द्रव्यादयः पदार्थाः संति मिथ्याकल्पना-विजृम्भिताः । 7

३. माहेश्वराः

भवति मतं—अस्ति एको महादेवो देवः, सत्त्वभावः, विभुः, नित्यः, धर्माणां उत्पादकः । तन्मतं न समंजसम् । कस्मात् ? धर्माणां उत्पादक-श्चेत् न स्यात् नित्यः (यथा पृथिवी जलं वा); ये हि अनित्या न ते विभवः (यथा घटः); ये हि न विभवः न ते सत्त्वभावाः (यथा पात्रम्) । 10

(माहेश्वरः) नित्यो विभुः सर्वशक्तिमाश्चेत्; सर्वत्र सर्वदा युगपद् उत्पादयेत् सर्वान् धर्मान् । इच्छां प्रत्ययं वा अपेक्ष्य रचयति (इति) चेत्, कारणैकत्वमतं जातु व्याहन्येत । अथवा इच्छा-प्रत्ययावपि युगपद् उत्पद्येतां, कारणस्य (माहेश्वरस्य) नित्यं विद्यमानत्वात् । 12

४. अन्ये सप्ततीर्थिकाः

अन्ये मन्यन्ते—अस्ति एको महाब्रह्मा, कालः, दिक्, पूर्वकोटिः, स्वभावः, आकाशं, आत्मादिः (वा), नित्यो ध्रुवः सर्वशक्तिमान् सर्वधर्मात्पादकः । ते (ऽपि) सर्वे तद् (=माहेश्वरमतं) इव निरस्याः । 14

५. द्वौ शब्दवादौ

सन्ति एके विभुत्त्वग्राहिणः (मीमांसकाः)—नित्यो वेद-शब्दः शक्यो भवितुं धर्माणां विधायकः प्रकाशकः (चेति) । 15

अस्ति (वैयाकरणानां) मतं—नित्याः शब्दाः प्रत्ययापेक्षया अभिव्यज्य, उत्पद्य व्यक्तीभवन्ति । 16

उभयं अन्याय्यम् । कस्मात् ? वेदशब्दो व्यंग्योऽभ्युपेतः चेत्, व्यंग्यत्वात् न स्याद् नित्यो ध्रुवः, अन्यशब्दवत् । अन्ये शब्दा अपि न नित्या भवन्ति, शब्दस्वभावानां घटपटादिवत् अन्यप्रत्ययापेक्षत्वात् । 19

६. लोकायताः

अस्ति तीर्थिक-मतं—सद्भूता नित्याः पृथिव्य-ऽप-तेजो-वायु-परमाणवः सृजन्ति स्थूलं रूपम् । (तच्च) सृष्टं स्थूलं रूपं कारण-परिमाणाऽनधिकं, अनित्यमपि सद्भूतम् । 21

तदप्ययुक्तम् । कस्मात् ? 21—

क, परमाणवः—(१) सदिविभागा (=सच्छिद्राः =साकाशाः) अभ्युपेतारचेत्, पिपीलिका-पंक्त्यादिवत् न स्युः सत्स्वभावाः; (२) विगत-दिविभागाश्चेत् चित्त-चैतवत् (मिथः) संयोगेन स्थूलकार्यरूपाणां न स्युः जनयितारः; (३) कार्याणां उत्पादयितारश्चेत् (इमेऽपि) तदुत्पन्न(कार्य)वत् (स्युः) । कथं (तर्हि) उच्येत—परमाणवो नित्या ध्रुवा (इति) । 24

ख. १. पुनश्च—न (चेत्) तदुत्पन्नं कार्यं कारणपरिमाणाधिकं, परमाणुवत् नाम न (स्यात्) स्थूलं रूपं; अथ न स्यादिकं कार्यं रूपं चक्षुरादिभौतिकेन्द्रियग्राह्यम् । तच्च स्वाभ्युपगमविरुद्धम् । 27

२. (वैशेषिकैः) कार्यं रूपं परिमाणगुणेन समवेतं अस्थूलं अपि स्थूलवत् भौतिकेन्द्रिय-ग्राह्यं उच्यते चेत्; 28 स्थूलं कार्य-रूपं कारण-

परिमाण-समत्वात्, न स्यात् स्थूल(ता)-गुण-समवेतं; परमाण-
वोऽपि वा स्थूल(ता)-गुण-समवेताः(स्युः), स्थूलकार्यरूपवत्,
अवकाशाऽभेदात् । 29

३. (वैशेषिकैः लोकायतैश्च) उच्येत चेत्—कार्यं रूपं तिष्ठति
कृत्स्नशः स्वकारणे स्थितं, कारणानेकत्वात् स्थूलं इति ।—तर्हि अस्य
कार्य-रूपस्य स्वभावो(ऽपि) स्याद् अनेकः, स्वाधिकरण(कारण)वत्,
कारणदेशानां मिथो भेदात् । कार्य(-रूपं) एवं (अनेकं) चेत्, नहि
भवेत् स्थूलं; अतो न भौतिकेन्द्रियग्राह्यम् । 3

४. नानाकार्यावयवाः संहताः स्थूलं (रूपं इति) उच्यते चेत्,
नाना परमाणवो(ऽपि) संहता न स्युः सूक्ष्माः, (तर्हि) (चक्षुरादि-)
इन्द्रिय-ग्राह्याः सम्पद्येरन् । (अथ) किं प्रयोजनं कार्यस्य (कल्पनया) ?
नानावयवसंपन्नाश्चेत् न स्युः सद्भूताः । अथ (एवं) युष्माकं मतं मिथः
पूर्वाऽपर-विरुद्धं (अपि भवति) । 6

५. पुनश्च, कार्यं कारणं च उभे सावरणे,—(अथ) न स्यातां
समानाधिकरणे, यथा परमाणुद्वयम् । 7

चेदुच्येत—अन्योऽन्यधारण-व्यापनं कार्य-कारणयोः स्वभावः,
यथा सिकता धारयति जलं, रसायनं व्याप्नोति द्रुतं ताम्रं (इति) ।—कः
श्रद्धते—सिकता ताम्रपिंडो (वा) धारयति जलं रसायनं (वेति) ।
व्याप्येन परिवर्त्यते (चेत्) न (स्याद्) एकं, न (च) नित्यम् । 9

६. स्थूलं—रूपकार्यं स्वभावत एकं अस्ति चेत्, एकभागो-
पलब्धिकाले सर्वं उपलब्धं स्यात्, तयोः (उपलब्धानुपलब्धभागयोः)
एकत्वात् । तस्माद् इदं (अपि) तद्वद् (एव) । अस्वीकारे न्यायविरोधः,
स्वीकारेऽथ वस्तुविरोधः । 12

तस्मात् तन्मतं परीक्षयाऽसिद्धं मिथ्याकल्पनाऽनुकल्पितम् । 13

७. सामान्येन निरासः ।

नानाविधा अपि तीर्थिकाः, तेषां (सर्वेषां) धर्मसङ्गाव-दृश्यः
न चतुराधिकाः । 14

१. प्रथमे मते—सद्भूता धर्माः सत्तादि-स्वभावाश्च । (अथ)
तेषां स्वभावा (अपि) समानाः स्युः, यथा सांख्यादीनाम् । 15 तन्मतं न

समंजसम् । कस्मान्न ?—सर्वे धर्माः समानाः सत्तास्वभावत्वात् ; यथा सर्वे सत्तास्वभावा अभिन्नाः । 16

अथ (स्वमत-) विरुद्धं, त्रयाणां गुणानां आत्मादीनां (च) स्वभावभेद- (स्वीकारात्) । लोकमपि विरुणद्धि, सर्वेषां धर्माणां भेद (दर्शनात्) । पुनः, रूपादिस्वभावेषु रूपादयः समानाः चेद्, रूपादिषु न स्यात् नीलपीतभेदः । 18

२. द्वितीये मते—सद्भूता धर्माः सत्तादिस्वभावाः च, स्वभावे भिन्नाः; यथा वैशेषिकादीनाम् । 19—

तन्मतं न समंजसम् । कस्मान्न ? सर्वे धर्माः असत्तास्वभावाः, तस्मात् प्रध्वंसाभावस्वभाववद् अग्राह्याः । अथ द्रव्यादि-स्वभावान् अनभाववतो विरुध्यति; विरुध्यति च प्रत्यक्षं वस्तुसत्तादर्शिनं लोकं । यदि च (नीलपीत-) रूपादयो न सन्ति रूपादिस्वभावाः, (तर्हि) शब्दादिवत् न (स्युः) चक्षुरादिविषयाः । 23

३. तृतीये मते—सद्भूता धर्माः सत्तादिधर्मैः समाना भिन्नाश्चापि यथा निर्यन्थादीनाम् 24—

तन्मतं न समंजसम् । कस्मान्न ? 24—

(१) भिन्नाऽभिन्न- (मतेऽपि) पूर्ववत् (= सांख्य-वैशेषिक-मतवत् विज्ञेये,) भिन्नाऽभिन्नयोर्दोषभावात् । (२) अस्ति द्वयं लक्षणं (सुख-दुःखवत्) इतरेतर-विरुद्धस्वभावं, भिन्नत्वात् । (३) भिन्नाऽभिन्नस्वभावौ न एकस्मिन् ; उभयोरेकस्मिन् असिद्धत्वात् । 26

सर्वे धर्माः समाना एकस्वभावा वा भविष्यन्ति, (विरुद्धानां धर्माणां अपि समत्त्व- = एकत्त्व-स्वीकारात्) । भिन्नाऽभिन्न- (मतं हि) कल्पना (मात्रं) न सद्भूतं; न्यायासिद्धं (अपि एतद्) सत्याभासं गृहीतम् 27

४. चतुर्थे मते—सद्भूता धर्माः सामान्यादिस्वभावाश्च “न भिन्ना न (च) अभिन्नाः” यथाऽऽजीविकादीनाम् 28—

तन्मतं न युक्तं ; कस्मान्न ?—(१) नाऽभिन्न-नभिन्न-मतस्य भिन्नाऽभिन्नेन सादृश्यात् । (२) नाभिन्न-नभिन्न-कथनं (किं) अस्ति प्रतिषेधः स्वीकारो वा ? केवलं स्वीकारोऽस्ति चेत् 2,

न स्यात् द्विः प्रतिषेधः । केवलं प्रतिषेधः अस्ति चेद्, वाद (=प्रतिज्ञा)-
भावः । स्वीकारोऽपि प्रतिषेधोऽपि (इति तु) इतरेतरविरुद्धः ।
न स्वीकारो न (अपि) प्रतिषेधः (चेत्), वितण्डावादो भवेत् । पुनश्च
“नाभिन्न-नभिन्न” (वादः) लोक-विरुद्धः । सर्वे जानन्ति—सन्तीह भिन्ना-
न्यभिन्नानि वस्तूनि (यथा नोलं पीताङ्गिनं नीलादभिन्नम्) । रूपादयः
सद्भूता धर्माः सत्त्यं एव विद्यन्ते इति स्वमतविरुद्धं अपि । तस्मात्
तन्मतं केवलं दोषपरिहारे (ऽसफलप्रयत्नमात्रं) प्राज्ञजनैर्नाऽभिमतम् । 6

ख. अन्ययानिकाः

अन्य(=हीन)-यानिका मन्यन्ते—सन्ति विज्ञानात् (=चित्त-
चैतेभ्यः) पृथक् रूपादयः (=रूपं, विप्रयुक्ताः, असंस्कृताः) (इति तन्न-
न्याय्यम्) । कस्मात् ?—न विद्यन्ते तैरभिमतानि रूपाणि, विप्रयुक्ताः
संस्कृताः, असंकृताश्च, हेत्वभावात् । 8

१. रूपम् ।

ते हि मन्यन्ते—रूपं द्विधा भवति । (१) प्रथमं सप्रतिघं रूपं
परमाणुमयं (चक्षुरादीनि आद्यानि दश आयतनानि) ; (२)
द्वितीयं “अप्रतिघं” रूपं अपरमाणुमयं (धर्मायतनैकभागः, अभिधर्म-
कोश १।२९) ।—(भौतिकं अभौतिकं रूपम्) । 10

(१) सप्रतिघं रूपम् ।

तेषां, सप्रतिघं रूपं नहि सद्भूतं, आरंभकपरमाणूनां असद्भूत-
त्वात् । 11

१. आह—परमाणवः सावरणाः (=सपरिमाणाः) चेत्, घटा-
दिवत् स्युः मिथ्याः, न सद्भूताः । अनावरणाश्चेत्, अरूपकल्पाः कथं
संहत्य आरभेरन् घटपटादीन् ? 13

२. चेत्, (सौत्रांतिकानां मते यथा परमाणवः) साकाशाः (=दिग्-
देशविभक्ताः) (अथ) संति विभाज्याः, तस्मात् न सद्भूताः । (सर्वास्तिवादिनां
इव) न साकाशा (=दिग्देशाविभक्ताः) चेत् 14—

(क) कथं (ते) अरूपिणोऽपि संहताः प्रकाशं लभन्ते, उत्पाद-
यन्ति (च) छायाम् ? सूर्यस्योदये स्तम्भादि (संघातरूपं यदा) प्रकाशते, 15

तदा (तस्य) पूर्वपश्चिमभागयोः एकैको (भागो) विद्योतितोऽन्धकारितश्च दृश्यते । प्रकाशग्राहकं तमउत्पादकं (चेति द्वयं) स्थानं नहि (संभवति) समानं, तस्मात् परमाणवः साकाशा (= दिग्देशविभक्ताः) अभ्युपेयाः । 17

(ख) यदा च (वयं) कुड्यादीनि वस्तूनि पश्यामः स्पृशामो (वा), तदा केवलं अवरं पार्श्वं उपलभामहे, न (तु) परं पार्श्वम्; संहतं वस्तु, (तदारम्भक-) सर्व-परमाणु-तुल्यं (भवति) । तस्माद् इमे परमाणवः स्युः साकाशाः । 19

(ग) पुनश्च, परमाणुषु तत्स्थितिस्थानानुसारं हि भवन्ति ऊर्ध्वा-ऽधर- (पूर्व-दक्षिण-पश्चिमोत्तरेति-) चतुर्दिग्भेदाः, अन्यथा मिथः संहता न विद्योतिताः स्युः । 21

(प्राचीनसर्वास्तिवाद-मते*) (घ) (अन्योऽन्य-) व्याप्ता वा न स्युः स्थूलाः, तस्माद्भिः परमाणवः साकाशाः । 22

(ङ) यदि मन्यते—परमाणुभिः तुल्यं सप्रतिघं रूपं अनाकाशं (= अदिग्देशविभक्तं) (अस्ति), (अथ) न स्यात् प्रतिघातविभक्तं (= सप्रतिघं); एवं चेत् न तद्दिं सावरणं सप्रतिघं (वा) । 23

तस्माद् भवन्मते परमाणवः अवश्यं साकाशाः (= दिग्देशविभक्ताः); साकाशत्वात् विभाज्याः, (अथ) नूनं न सद्भूताः । 25

तस्मात् सप्रतिघं सद्भूतं रूपं असिद्धम् । 25

(२) विज्ञानस्य आश्रय आलम्बनं च

(चक्षुरादीनां) पञ्चानां विज्ञानानां किं न आश्रय (= रूपीणि इन्द्रियाणि), विषयो (= रूपिणो बाह्या अर्था) वा (इन्द्रियं अर्थश्चेति उभयं) संस्कृतं रूपम् ? 26

न जालु रूपस्याभाव (इति ब्रूमः), विज्ञानविपरिणामस्तु तद् । उच्यते—(अष्टमं) विज्ञानं उत्पादकाल आभ्यन्तरहेतु-प्रत्यय (= इन्द्रिय-बीजा-ऽर्थ-) बलेन विपरिणम्य, चक्षुराद्याकारेण (= निमित्तेन) 28 रूपाद्या-

* नव्यसर्वास्तिवादमतं आचार्यसंघभद्रस्य । प्राचीनं विभाषायाः ।

कारेण (=निमित्तेन वा) जायते; तत्र विपरिणामः (पंचानां विज्ञानानां भवति) आलम्बन-प्रत्ययः । 28

(क)—आश्रयः

चक्षुरादीन्द्रियं विज्ञानोत्पादन-क्रियाऽनुमेयं नतु प्रत्यक्षग्राह्यम्, न भवति सद्भूतं । इदं (इन्द्रियं) शक्ति-मात्रं, न बाह्य(-भूत-)निर्मितं बाह्यं (वस्तु) । सप्रतिघं रूपं पूर्वोक्तहेतुभिरसिद्धं; तस्मात् सन्ति केवलं आभ्यन्तर-विज्ञान-परिणामतः प्रादुर्भूतानि=उत्पन्नानि चक्षु(र्विज्ञाना)दीनि (पंच) विज्ञानानि, चक्षुरादीनि (पंच) इन्द्रियाणि (इति) दश आयतनानि । इमानि (चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि) आलम्ब्य चक्षुर्विज्ञानादीनि उत्पद्यन्ते । 3

(ख) आलम्बनम्

चक्षुरादि-विज्ञान-बाह्य आलम्बनप्रत्ययः (अस्थीत्यत्र) नास्ति हेतुः, तस्माद्धि अभ्युपेयं—स्वस्वविज्ञान-परिणामः (=निमित्तभागः) अस्ति आलम्बनप्रत्यय (इति) । 5

(क) (आलम्बन-प्रत्यय-लक्षणम्)—(सम्मतीय-भिन्नाः सर्व एव हीनयानिका) आहुः—युष्माकं मते च स्वाभासस्य विज्ञानस्य योऽसौ जनको भवति आलम्बन-प्रत्ययः, (स तु) न कारणत्वमात्रेण अपितु हेत्वादि(-समनन्तरा-ऽधिपति -) प्रत्ययेभ्यः (भवति, यथा इन्द्रियस्य आलम्बन-प्रत्ययता) । 6

(ख) (सौत्रान्तिक-मतम्)—अपि नाम अयं हि विज्ञानस्य आलम्बनप्रत्ययः । (यदा) चक्षुरादीनि पंच विज्ञानानि रूपादीनि उपगृह्णन्ति, तदा संघातमात्रं आलम्बन्ते तदाकार-सादृश्यात् ; न (तु) संहताकारान् भिन्नान् सत्त्वभावान् परमाणून् इति—(तत्र), तस्य (संघातस्य) विभागाकाले तदाकार-विज्ञानस्यैव अनुत्पादात् । न चेद् एतेषां (परमाणूनां) संघाताकाराः सद्भूताः, अथ न वाच्यं—(संघाताः) सन्ति पंचानां विज्ञानानां (आलम्बन-)प्रत्यय (इति); नहि (भवन्ति असद्भूता) द्वितीय-चन्द्रादयः निर्वर्तकाः पंचानां विज्ञानानाम् । 11

(ग) (सर्वास्तिवाद-मतम्) । (१) प्राचीनसर्वास्तिवाद

(=विभाषा)-मते—परमाणवो मिथः संहतायां अवस्थायां पंचानां विज्ञानानां एकैकस्य आलम्बन(-प्रत्यया) भवन्ति-(तन्न,) तस्मिन् विज्ञाने हि न (आभासते) परमाण्वकारः । न (च) परमाणवो भवन्ति संहताकाराः, असंहतकालेऽतदाकारत्वात् । संहतावस्थायां असंहतावस्थायां च नहि एतेषां परमाणूनां भिन्नाकारता भवति; तस्मात् संहतावस्थायां (अपि) असंहतकालवद् रूपादिपरमाणवो न पंचानां विज्ञानानां विषयाः (=आलम्बन-प्रत्ययाः) । 16

(२) केचित् (नव-सर्वास्तिवादिनः संघभद्रपुरोगाः) मन्यन्ते—रूपादीनां एकैके परमाणवः असंहतकाले न पंचानां विज्ञानानां विषयाः; संहतावस्थायां (तु) अन्योन्यसाहाय्येन स्थूलाकारातामापन्नाः तेषां विज्ञानानां विषया भवन्ति । स (च स्थूला-)ऽऽकारः सद्भूतः, (तस्माद्) अस्ति आलम्बन (-प्रत्यय इति) । 18—

तन्न एवं मंतव्यं—(१) (उभयोः) संहताऽसंहतावस्थयोः (परमाणु-)स्वभावाकारयोरेकत्वात् । (२) (येषां) घट-कपालादिवस्तूनां परमाणवः समानाः; अथ तेषां आकारग्राहकं विज्ञानं अपि मिथोऽभिन्नं स्यात् । (३) संहतावस्थायां हि एकैके परमाणवो हास्यन्ति (स्वा-)ऽणुत्व-पारिमाण्डल्य-स्वभावम् । (४) स्थूलाकार-ग्राहकं विज्ञानं नहि (आलम्बेत) सूक्ष्माकारं विषयं, अन्यालम्बनविज्ञानानां अन्यालम्बनाऽनुपग्रहात् ; (यथाहि शब्दालम्बनं श्रोत्रविज्ञानं नोपगृह्णाति रूपं आलम्बनम्) । (५) (इत) एकं विज्ञानं (युगपद्) आलम्बेत सर्वान् विषयान् । 23

परमाणूनां सद्भावस्य स्वीकारे, इमेऽन्ये च दोषा आपतन्ति, अतो विज्ञानात् पृथक् न सद्भूताः परमाणवः । तस्माद् विज्ञेयं—रूपाद्याकारसदृशः स्व-विज्ञान-परिणाम आलम्बन-प्रत्ययो भवति । 25

(परमाणौ सिद्धान्तपक्षः) । मन्यते—तद् (=विज्ञानं) तदालम्ब्य उत्पन्नं हि तन्निमित्तं धत्ते । वस्तुतो विज्ञानं विपरिणामकाले महदणु-निमित्तानुसारं युगपद् एकाकारं उत्पद्यते; न (तु) अयुगपद् (परमाणु-रूपेण प्रथमं) विपरिणम्य, (ततः) नाना-परमाणु-संघातनिर्वर्तितं एकं (स्थूलं) वस्तु (जायते) । 27

ये हि मन्यन्ते—स्थूलं रूपं अस्ति सत्स्वभावं इत्यादि । (तान् प्रति) बुद्धेनोक्तं—सन्ति परमाणवः (इति । तच्च) तान् विभज्य (स्थूलरूपस्यासद्भावतां प्रदर्शयितुम्) । न (च) उक्तं—रूपाणि सन्ति सद्भूताः परमाणव (एवेति) । 29

योगाचार्यैः कल्पनाप्रज्ञाबलेन तत्र स्थूल-रूपाकारः क्रमशः (तावद्) विभज्यते, यावत् अविभाज्यं (जायते; तदेव) कल्पनया उच्यते परमाणुः (इति) । साकाशः सन्नपि अयं परमाणुरस्ति अविभाज्यः । भूयो विभजनेऽथायं आकाशवद् भासेत, न (च तद्) रूपं उच्येत । तस्मादुच्यते—परमाणुरस्ति रूपावधिः । 3

तस्माद् विज्ञेयं—सर्वं सप्रतिघं रूपं विज्ञानपरिणाम न (तु) परमाणु(-मयम्) । 4

(२) अप्रतिघं रूपम्

शेषं अप्रतिघं रूपं (अपि) तत् (=सप्रतिघ)-रूप-सादृश्यात्, न सद्भूतं; अथवा अप्रतिघत्त्वात् चित्त-चैतवत् (इदं) रूपाकार-सदृशं अपि वस्तुतो न रूपम् । सप्रतिघं रूपं (अपि) उक्त-हेतुभिः परीक्षणे न तावद् विज्ञानात् पृथक् । अप्रतिघं रूपं (तु) न रूपाकारं दृश्यते; अथ (कथं) सद्भूतं उच्येत ? 8

(क) (सर्वास्तिवादिनां मते—) रूप-धर्माः (सन्ति) द्विधा—विज्ञप्तिः, अविज्ञप्तिः (चेति) * । रूपं न सद्भूतं न (च) इमे सद्भूते । कस्मात् ? 9—

१. कायविज्ञप्ति-रूपं सद्भूतं अस्ति चेत् किंस्वभावं तर्हि ?—
(क) (सर्वास्तिवादिन) चेद् आहुः—अस्ति संस्थानं (इति); अथ न (तत्) सद्भूतं, विभाज्यत्वात् । दोषत्त्वादीनां परमाणौ अनभ्युपगमात् (न सम्भवति रूप-संस्थानम्) । 11

(ख) यच्च (सम्मितीयाः, वात्सीपुत्रीयाश्च) आहुः—(काय-

* विज्ञप्ति-रूपं हि द्विधा कायविज्ञप्तिः, वाग्विज्ञप्तिश्च; अविज्ञप्तिरूपं च काय-वाक्कर्मणी (अभिधर्मकोश . ४।२-३) ।

विज्ञप्ति-रूपं) अस्ति गतिः (इति) । तथापि न सद्भूतं, (यत्) सद्य उत्पद्य निरुध्यते (तद्) गत्यर्थे न हेतुः; संस्कृता धर्मा हि हेत्वनपेक्षाः निरुध्यन्ते । हेत्वपेक्षो निरोधश्चेत्, नहि स्यात् निरोधः । 13

(ग) चेत् (दार्ष्टान्तिका*) आहुः—यद् रूपं वर्णविरहितं संस्थानविरहितं चित्तनिर्वृत्तं हस्तादीनां गतिकारकं च; (तद्) उच्यते कायविज्ञप्ति कर्म । 14

तदप्ययुक्तम् । गतिरस्ति चेत् (तद्) पूर्व (दत्त-) हेतुभिः प्रतिषिद्धम् । गतिहेतुरस्ति चेत् तुल्यं स्यात् वायुधातुना; वायुः (हि) न विज्ञापयति, (तस्मात्) न वक्तव्या विज्ञप्तिः । स्पष्टव्यं पुनः कुशलाऽकुशल-स्वभावयोरपरिगृहीतं (अतः) न (विज्ञप्तिकर्म) । वर्ण-गंध-रसादयो (ऽपि) स्पष्टव्यवद् विज्ञेयाः । 17

तस्मात् कायविज्ञप्ति कर्म नैव सद्भूतम् । 18

(ङ) (सिद्धान्तपक्षः) । वस्तुतस्तु चित्तहेतुतया निरन्तरं गतिमदिव विज्ञान-विपरिणामं रूपं हस्ताद्याकारं उत्पद्यते निरुध्यते (च), अन्येषु स्थानेषु प्रवर्तमानं प्रचलत् विज्ञापयति चित्तं; तस्मात् उपचारतः कायविज्ञप्तिरुच्यते । 20

२. (वाग्विज्ञप्तिः) । वाग्विज्ञप्तिरपि न सद्भूत-स्वभावा नाम— (१) शब्दस्य एकस्मिन् क्षणेऽविज्ञापनात्; (२) अनेकक्षणसन्तानस्य असद्भावात्; (३) बाह्य-सप्रतिघरूपस्य पूर्वं प्रतिषिद्धत्वात् (च) । 22

वस्तुतस्तु, चित्तहेतुतया विज्ञान-परिणामः शब्दः सन्तन्यमान उत्पद्यते निरुध्यते; (स च) विज्ञप्तिवद् (भासते), वाग्विज्ञप्तिरुपचारत उच्यते; इत्ययं हेतुः अदोषः । 23

* युन्-च्चाङ्-अन्तेवासिनः “कु-इ-कि” पांडितस्य कथनेन बुद्ध-निर्वाणतः पश्चात् द्वितीय-शतके कुमारता प्रभृतयः पंच आचार्या नवशतशास्त्रप्रणेतारः, सूर्योदयस्येव पंचानां भारतानां विद्योतितारः, तेन लब्ध-सूर्योदयिकसंज्ञा अभूवन् । दृष्टान्तमालाशास्त्र-प्रणायकत्वात् त एव दार्ष्टान्तिका उच्यन्ते । सौत्रान्तिकानां त एव पूर्वगमा इति । (कैस्त्व-चतुर्थ-शतके सौत्रान्तिक-वादोत्पत्त्या तु तेऽन्य एव सौत्रान्तिकाः स्युः) ।

३. (अविज्ञप्तिरूपम्) । विज्ञप्तेरसद्भूतत्वे कथं स्याद् अवि-
ज्ञप्तिः सद्भूता ? 24

वस्तुतस्तु, कुशलाकुशल-चेतना-प्रणिधिं (आश्रित्य) कालविशेषे
उपचारतोऽअविज्ञप्तिरिति प्रसिद्धिः; इत्यत्र (न्यायाऽविरोधः । 25

एतेनोच्यते—(१) विशेष- (=उत्तम) कायवाक्कर्मोत्पादकस्य
कुशलाऽकुशलचेतनाबीजस्य उत्कर्षावस्थाया एषा संज्ञा । 26

(२) अथवा समाधिं उपादाय तत्र काय-वाग्-ऽकुशल-कर्म-
निरोधिका चेतना एवं संज्ञायते । 27

तस्माद् (अविज्ञप्तिः केवलं) प्रज्ञप्ति (=संवृति) -सद् (नतु
परमार्थ सद्) । 27

४. (कर्मत्रयम्) । (नतु) भगवता सूत्रे उक्तं—“(सन्ति)
इह त्रीणि कर्माणि” । तत्र (मानस-कर्म-मात्रं अभ्युपेत्य) काय-वाक्-
कर्मणोः प्रत्याख्यानं किं न सूत्र-विरुद्धम् ? 28—

न किमपि प्रत्याख्यायते । नास्ति (काय-वाक्-कर्म) रूपं (इति)
तूच्यते । (१) काय-भ्रामिका कायकर्मण उत्पादिका चेतना (काय-
कर्मेति) उच्यते । (२) वाग्-(-उत्पादिका) चेतना वाक्-कर्म नाम ।
(३) मनो हि, उपनिध्यानं सन्तीरणं (इति) द्विविधं चित्त-संप्रयुक्तं
(कर्म) चोदयति, तस्माद् (तत्) मानसं कर्म उच्यते । 1

कायेन वागुत्पादिका सक्रिया चेतना कर्म नाम । (१) मार्गवद्
उपनिध्यान-सन्तीरण-चेतनया (संकीर्ण) त्वात् । (२) सुख-दुःख-विपाक-
फलोत्पादनाश्रयत्वाच्चापि मार्ग इत्युच्यते । 3

तस्मात् अन्यैस्त्रिभिरभिध्यादिभिरिव आद्याः सप्त कर्मपथा*
अपि चेतना-स्वभावाः । 4

अथवा—काय-वाग्-विज्ञप्तौ चेतनोत्पन्नत्वात् उपचारत कर्मेति
उच्येते; चेतनयाऽऽक्रान्तत्वात् कर्मपथः (च) । 5

तस्माद् विज्ञेयं—नास्ति बाह्यं रूपं आभ्यन्तरं विज्ञानं एव विप-
रिणाम्य रूपाकारं जायते । 6

* प्राणातिपातादयः त्रयः कायिकाः, मृषावादादयः चत्वारो वाचिकाः ।

२. विप्रयुक्ताः संस्काराः

(चित्त-) विप्रयुक्ताः संस्कारा अपि न सद्भूताः ? कस्मात् ?—
प्राप्त्यप्राप्त्यादयो (विप्रयुक्ताः) रूप-चित्त-चैतैरिव न स्वरूपतः उपल-
भ्यन्ते; न (च) रूप-चित्त-चैतानां कारित्राद् भिन्नं (रूपं) उपलभ्यते ।
तस्माद् विज्ञेयं—(इमे) नैव सद्भूताः; किंतु रूपाद्यवस्थां उपादाय
विकल्पन्त (इति) । 10

१. एवं इमे (=विप्रयुक्ताः) न रूप-चित्त-चैतैर्भ्यो भिन्नाः सत्स्व-
भावकारित्राः, रूप-चित्तादीनामिव स्कंध-परिगृहीतत्वात् । 11

२. अथवा रूपा-चित्त-चैत्ता-ऽसंस्कृतेषु अपरिगृहीतत्वाद् अत्य-
न्ताभाववत्, नैव सद्भूताः । 12

(१) प्राप्तिः, अप्राप्तिः ।

अथवा (यथा सर्वास्तिवादिनां मते) शेषाः (रूप-चित्त-चैत्त-
भिन्नाः) धर्मा अपरिगृहीतत्वात् शेषैः कल्पितैः धर्मैरिव न सत्स्वभावाः । 13

(अथ) कथं तैर्ज्ञायते—प्राप्त्यप्राप्ती रूप-चित्त-चैतैर्भ्यो भिन्ने
सत्स्वभावकारित्रे ? 14—

सूत्रवचनात् । तथाहि उच्यते—“एवं पुद्गलः कुशलाकुशलधर्म-
समन्वागतः । आर्या दशा-ऽशौक्षधर्मसमन्वागताः” । अपि चोक्तं—“पृथ-
ग्जनो न समन्वागत आर्यधर्मे, अर्हन् न समन्वागतः क्लेशैः ।” (इह)
समन्वागमा-ऽसमन्वागमौ सूचयतः प्राप्त्यप्राप्ती । 18

सूत्रे नोक्तं—इमे (=प्राप्त्यप्राप्ती) रूप-चित्तादिभ्यो भिन्ने सद्भूत-
स्वभाव-कारित्रे । साध्यं (इदं) न (तु) सिद्धम् । 19

(क)—अपि (च) (सूत्र) उक्तं—“राजा चक्र(वर्ती)
सप्तभिः* रत्नैः समन्वागतः” । कथमथ परेषां परिणायकादीनां कायैः,
चक्रादिभिः अचित्तकैः (च) समन्वागतः (इति) ? चेदुच्येत—रत्नेषु
अस्ति वशिता (सैव) उपचारतः कुशलाऽकुशलधर्मैः समन्वागम
(इति) उच्यते । 20

* चक्र-हस्त्य-ऽश्व-सुक्ता-परिणायक-गृहपति-खीरलानीति सप्त ।

कथं नैवं (प्राप्तिविषयेऽपि) अभ्युपगम्यते ? (कस्मात्) सद्भूता प्राप्तिः गृह्यते ? चेदुच्येत—सप्त रत्नानि तत्र विद्यमानानि; तस्माद् उपचारत उच्यते समन्वागमः । कथं ज्ञायते—(यैः) कुशलाऽकुशलादिधर्मैः समन्वागतः, (ते) वर्तमानात् पृथक् विद्यन्ते; नहि वर्तमानात् पृथग् सद्भूतेषु धर्मेषु हेतु-सद्भावः ? 23

(अतीते प्रत्युत्पन्ने वा विद्यमाना धर्माः) कुशलादिवीजैः (संयुक्ता) भवन्ति, (विद्यमान) त्वात् । 23

(ख), पुनश्च—प्राप्तिः कतमेन विशेषकारित्रेण धर्मेण सहिता अस्ति ?

(सर्वास्तिवादिभिः) चेदुच्येत—(प्राप्तिरस्ति) उत्पादिका ।—अथ (१) उत्पादयेद् (अनुत्पन्नान्) असंस्कृतान्; (२) (अप्राप्तिमत्त्वात्) सर्वेऽचित्तकाः सर्वदा न प्रादुर्भवेयुः (३) (येषां प्राप्तिः) अप्राप्ता विनश्च (वा ते धर्माः) न कदापि उत्पद्येरन् । 26

सहजा प्राप्तिः उत्पादक-हेतुरस्तीति मन्यते चेत्, जातिद्वयं (“जातिः, जातिजातिः” अभिधर्मकोशे २।४६) अथ भवेत् निष्प्रयोजनम् । 26

पुनश्च—अस्ति (प्राप्तिः कुत्रचित् पुद्गले) कुशला, अकुशला-अव्याकृता (वेति चेत्); (तर्हि तेषां सर्वेषां) कुशलाऽकुशलाऽव्याकृतानां (धर्माणां) स्याद् युगपद् सम्मुखीभावः ? प्राप्तिः (अस्ति) अन्यहेतु-सापेक्षा (इति) चेत्, तर्हि निष्प्रयोजना (एषा) ।

(नव्यसर्वास्तिवादिभिः उच्येत—) प्राप्तिः सत्त्वानां धर्माग्रहाणे हेतुः, सत्त्वाः तद् (बलात्) (धर्मैः) समन्वागता अविनाभूताः ।—(इति चेत्) प्रत्युच्यते—सर्वेस्ते समन्वागताः स्युः धर्मैरविनाभूताः । विनाभूताः चेत् न स्युः समन्वागम्याः । अथोभयथा (उत्पादक-पालकतया) धर्माणां प्राप्तिः स्यात् निष्प्रयोजना । 1

(ग), प्राप्तेरसद्भावात् अप्राप्तेरपि अभावः । 2

२. सिद्धान्तपक्षः—वस्तुतस्तु, समन्वागम्यानां धर्माणां (नाना अवस्थाः समपेक्ष्य, उपचारतः सिध्यन्ति त्रिविधाः समन्वागमाः 3—प्रथमो बीजसमन्वागमः, द्वितीयो वशित्वसमन्वागमः, तृतीयः समुदाचार-समन्वागमः । 4

तद्व्यतिरेकेण उपचारतः सिध्यति असमन्वागमो नाम । अस्य भेदा अनेके, अथापि त्रिषु धातुषु दृष्टिच्छेद्यानां (क्लेश-)बीजानां नात्यन्त-
च्छिन्नाऽवस्था अपेक्ष्य उचारतः सिध्यति अप्राप्तिः । (अप्राप्तिः) नाम
पृथग्जनत्वं; तत्र सर्वेषामार्यधर्माणां असमन्वागमात् । 6

(२) सभागता

१. पुनश्च कथं ज्ञायते रूप-चित्तादिभिन्नाऽस्ति सद्भूता सभा-
गता ? 7—

(सर्वास्तिवादिनः)—सूत्रोक्तत्वात् । तथाहि सूत्र-वचनं—“एवं
देव-सभागतां (गच्छति) एवं मनुष्य-सभागतां” इत्यादि विस्तरेणोक्तम् 8—

(प्रतिवचनं)—अस्मिन् सूत्रे रूप-चित्तादिभ्यो भिन्नाऽस्ति सद्भूता
सभागता (इति) नोक्तम् । (तद्धि) साध्यं न सिद्धम् । 9

२. (सर्वास्तिवादिनः)—(साऽस्ति) सामान्यबुद्धि-प्रज्ञप्त्योर्हेतुः,
एतदुत्पन्नत्वात्, (तस्मात्) ज्ञायते सद्भूता (इति) चेत् 10—

(प्रतिवचनं)—अथ स्थूलवृक्षादीनां (अपि) भवेत् सभागता,
(कथं युष्माभिः सचित्तकानां सत्त्वानां एव सभागता स्वीक्रियते) ? 11

पुनश्च—सभागतायां उत्पन्ना सामान्यबुद्धि-प्रज्ञप्ती स्तः सभागता,
अथ स्यात् (सभागतायामपि) सभागता । तच्चेत् नैवं, कथमिदं तथा ? 12

३. (नव्यसर्वास्तिवादिभिः) चेदुच्येत—(सभागता) अस्ति
(समानाजीव-समानच्छन्दयोः) उत्पत्तिहेतुः । (दृश्यंते हि) समा-
नाजीवा (मनुष्याः), (समान-) छन्दाः (च देवाः), (तस्मात्) ज्ञायते
सद्भूता सा 13 ।—

(प्रतिवचनं)—(अयं) अपि न हेतुः; पूर्वजन्महेतुतः समानौ
आजीवच्छन्दौ उत्पद्येते । किं प्रयोजनं भिन्नायाः सद्भूतायाः सभागतायाः
ग्रहणे ? 14

वस्तुतस्तु, सत्त्वानां काय-चित्त-सादृश्याऽवस्थाभेदान् अपेक्ष्य
उपचारतः सभागता सिध्यति । 15

(३) जीवितेन्द्रियम्

पुनश्चेदानीं (सर्वास्तिवादिनो) मन्यन्ते—रूप-चित्तादिभ्यो भिन्नं

अस्ति सद्भूतं जीवितेन्द्रियं, सूत्रोक्तत्वात् । तथाहि सूत्र उक्तं—“आयुः, उष्मा, विज्ञानं (इति) त्रयोऽणि जानीथ ।” (अत्र) आयुर्नाम जीवितेन्द्रियम् । 17—

१. (प्रतिवचनं)—अत्र सूत्रे नोक्तं—रूपचित्तादिभ्यो भिन्नोऽस्ति सद्भूत आयुस्त्वभावः । साध्योऽसौ, न (तु) सिद्धः । 18

पूर्वं साधितं च (अस्माभिः)—रूपं न विज्ञानात् पृथक् । इदं (आयुः) विज्ञानात् पृथक् अस्ति (चेत्) न (स्यात्), जीवितेन्द्रियम् । यदि च जीवितेन्द्रियं विज्ञानात् पृथक् सद्भूतं, अथ जीवितेन्द्रियं वेदनादिवत् न सद्भूतम् । 20

२. (क) एवं चेत् कथं सूत्र उक्ताः त्रयोधर्माः (आयुः, उष्मा, विज्ञानं) ? 21—

(एक एव विज्ञानधर्मः) आकारभेदेन त्रिधा उक्तः, यथा चत्वारि सम्यक्-प्रधानानि (एकस्य वीर्यस्य आकारभेदाः) । 22

(ख). (एवं चेत्) अचित्तकावस्थायां (आसंज्ञिकसमापत्तौ, चित्तविरहात्) आयुः उष्मा (च) न स्याताम् । किं नोक्तं सूत्रे—“विज्ञानं न जहाति कार्यं” (इति) । एवं चेत् कथं नाम अचित्तकावस्था ? 23—

तत्र निरुध्यते प्रवृत्ति-विज्ञानं न तु आलय-विज्ञानम् । अस्ति इदं विज्ञानं (इति) हेतुं परस्तात् विस्तरेण वक्ष्यामः । 24

३. (क). इदं (आलय-विज्ञानं) अस्ति धातु-गति-योनि-स्वभावं, सर्वत्र सर्वदा सन्तन्यमानत्वात्, विपाकफलत्वात् (च) । (तस्मात्) सद्भूतस्य जीवितेन्द्रियस्य पृथग् ग्रहणं नापेक्षितम् । 26

(ख), वस्तुतस्तु, एतद्-आलय-विज्ञानोत्पादितं बीजं (आलम्ब्य) (अतीत-) कर्मणोत्पादितः नाना शक्ति-विशेषः स्थितिकाले उपचारतो जीवितेन्द्रियं उच्यते । 27

(४) अचित्तकसमापत्तिः, आसंज्ञिकसमापत्तिः । 28

पुनश्च, (सर्वास्तिवादिभिः) कथं ज्ञायते—द्वे अचित्तकसमापत्तौ (असंज्ञिकसमापत्तिः, संज्ञावेदित-निरोधसमापत्तिश्च) असंज्ञि-विपाके रूप-चित्तादिभ्यः पृथक् सत्त्वभावे । 29

न चेत् सद्भूते सत्त्वभावे, (अथ) न स्यातां काये चित्त-चैत-
धर्माणां अनुभूततोत्पादने प्रतिबंधिके ? 1—

(प्रतिवचनं)—अचित्तकावस्थः पृथक् सद्भूतो धर्मः । 1
रूपचित्तादिभ्यो भिन्नो चित्त-प्रतिबंधकः (धर्मः) अचित्तक-समापत्तिर्नाम । 2

(क) (एवं तर्हि) स्याद् आरूप्यकाले पृथक् सद्भूतो धर्मः,
रूप-चित्तादिभ्यो भिन्नो रूप-प्रतिबंधकः आरूप्यसमापत्तिर्नाम । तच्चे-
न्नैवं कथं इदं तथा ? 3

कस्मात् पुनः चित्तप्रतिबंधकः सद्भूतो धर्माऽपेक्ष्यते ? प्राकारवद्,
औपचारिकोऽपि (धर्मः) प्रतिबंधकः स्यात् । 4

(ख) (१) (अत्र) वदामः—ध्यानाऽभ्यासकाले प्रायोगिक-
ध्याने चित्त- (वेदनादि-) चैतानां स्थूल-चलभावात् तेषां विदूषणया
(=जुगुप्सया) उत्पादयति प्रणिधानं, तावत्कालं प्रतिबद्धं चित्त-चैतान्;
(तच्च) निर्वर्तयति (च) चित्त-चैतान् क्रमशः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरान्
(=अण्वणून्) । अण्वणु-चित्तकाले वास्यते विपाक*-विज्ञानं, निर्वर्त्य-
अधिमात्रतमं विदूषणा-चित्तादि-बीजम् । एतस्मात् प्रतिबंधकचित्त-
बीजात् स्थूलानि चलानि चित्तादीनि तावत्कालं अकर्मिणानि
(जायन्ते) । एतां अवस्थां अपेक्ष्य (उपचारतः) समापत्तिद्वय-सिद्धिः ।
एतद्बीजं कुशलं, तस्मात् समापत्तिरपि कुशला नाम । 9

२. आसंज्ञिकसमापत्त्यारम्भे आसंज्ञिक-फलेप्सया तद्वासना-
बीजभावितात् तद्विपाक-विज्ञानं लभते । ध्यान-बलात् स्थूलानि चलानि
चित्तादीनि न प्रवर्तन्ते तस्यां अवस्थायाम् । तत उपचारतः सिध्यति
आसंज्ञिक- (समापत्तिः) । विपाकवशात् (जाता चैषा) विपाकनाम्ना
प्रसिद्धिं लभते । 12

तस्माद् इमे त्रयो धर्माः (=समापत्तिद्वयं, आसंज्ञिकफलं च)
अपि न सद्भूताः । 13

(इति) विज्ञसिमात्रतासिद्धिशास्त्रे प्रथमः खंडः ।

* अष्टमं आल्यविज्ञानम् ।

(अथ) धर्मपालादिबोधिसत्त्वैः कृते, अधिगत(राजाः)ऽऽज्ञेन
त्रिपिटकधर्माचार्येण युन्-च्वेङ्ग (च) अनूदिते
विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-शास्त्रे
द्वितीयः खंडः ।

(५) संस्कृतलक्षणानि

पुनश्च, कथं ज्ञायते—सर्वाणि संस्कृतलक्षणानि रूप-चित्तादिभ्यो भिन्नानि सन्ति सत्त्वभावानि ?—सूत्र-वचनात् । तथाहि सूत्रवचने—
“सन्ति संस्कृतानां त्रीणि संस्कृत-लक्षणानि” इति विस्तरेण कथनम् । 20

अत्र सूत्रे नोच्यते—रूप-चित्तादिभ्यो भिन्नं अस्ति (संस्कृत-लक्षणं) सत्त्वभावम् । साध्यं (तद्) न सिद्धम् । 21

क. (१) न (च) षष्ठो विभक्तिः दर्शयति भिन्नस्वभावतां (संस्कृतलक्षणयोः), रूपचित्त-स्वभावो (हि) रूप-चित्तादिभिः तुल्यः । 22

(२) न लक्षणस्य स्वभावो लक्ष्याद् भिन्नः, न हि खरत्त्वा-दयः पृथिव्यादिभ्यो भिन्नाः । 23

(३) संस्कृतस्य लक्षणं लक्ष्य-स्वभावाद्भिन्नं चेत्, असंस्कृत-लक्षणस्वभावो (ऽपि) लक्ष्याद् भिन्नः स्यात् । 24

(४) पुनश्च, जात्यादीनां लक्षणं स्वभावेन (सह) युगपत् तिष्ठति चेत्, (तर्हि) सर्वदा युगपद् जायेत (तेषां) कारित्रम् । (क) यदि (जाति-स्थित्यादिलक्षणानां) (परस्पर-) विरोधात् कारित्रं न युगपद् उत्पद्येत; स्वभावोऽपि विरुद्धः, कथं (तर्हि तस्य) सहभावः ? (ख) स्थिति(-लक्षणं) निरोधाद् भिन्नं, (तस्मात्) न स्याद् युगपद् । 26

(५) (जात्यादि-) लक्षण- (संस्कृतधर्मादि) लक्ष्ययोः स्वभावाः सर्वदा सह भवन्ति, (अतः) कारित्रमपि स्यादेवं (इति चेत्); न, भिन्नस्वभावत्वात् । चेदुच्येत—तेषां कारित्रं हेतु-प्रत्ययाऽपेक्षं (अथ) (हेतुप्रत्यया हि न सर्वदा भवन्ति, तस्मात्) हेतुप्रत्ययापेक्षं (कारित्रमपि) न स्यात् सर्वदा । 2

(६). अथ जात्यादीनां स्वीकारश्च निष्प्रयोजनः । लक्ष्यं (=संस्कृतं) सर्वदा जात्यादिमद् भवति (चेत्), असंस्कृता धर्मा अपि

जात्यादिमन्तः स्युः; तत्रास्य भेदहेतोरनुपलम्भात् । 4

(७) (क). अतीतानागताध्वनोर्न निश्चयं सद्भावः (तस्माद्) अनिश्चयैः खपुष्पवत् न द्रव्यसत्स्वभावौ स्याताम् । (ख). जातिर्नाम सत्ता, कथं (सा स्यात्) अनागते ? निरोधो नाम असत्ता, कथं स्यात् वर्तमाने । निरोधश्चेत् न असत्ता, जातिः (=जन्म अपि) न भवेद् सत्ता, (जातिनिरोधयोः परस्परविरोधात्) । निरोधः पुनः स्थितेर्विरोधी (अथ) कथं स्यात् (स्थित्या) तुल्यकालम् ? स्थितिर्न जातेः विरुद्धा (अथ) कथं न (ते) स्यातां तुल्यकाले ? 7

तस्मात् तेषां मतं वितथं विगतहेतुकम् । 8

(ख). (सिद्धान्तपक्षः) । वस्तुतस्तु, संस्कृता धर्मा हेतुप्रत्ययबलात् प्रागभूत्त्वेदानीं भवन्ति, क्षणं स्थित्वा अभवं उपगच्छन्ति । असंस्कृतात् (एतेषां) भेदं प्रदर्शयितुं उपचारतः (चतुर्विध-) लक्षण-कल्पना । 10

(१) (वस्तु) प्रागभूत्त्वा इदानीं भवति, (इतीयं भावा-) ऽवस्था जातिर्नाम । जातस्य क्षणं स्थितिः, (इयमेव) स्थितिरथोच्यते स्थिति-रिति । स्थित्वा (क्षणं) पूर्वतोऽन्यथा भवति, अयं पुनरुच्यतेऽन्यथाभावो नाम । (सोऽपि) भूक्षणं त्वाऽभावं उपगच्छति, (इत्ययं) निरोधो नाम । 12

आद्याः त्रयः (=जाति-स्थिति-जरेति) सत्ता, तस्मात् ताः प्रत्युत्पन्न (-कालीनाः); अन्त्या एका (=निरोधः) असत्ता, तस्मात् अतीत- (-कालीना) । 13

(२). कथं (निरोधो) ऽभावधर्मो (ऽपि) स्यात् (विद्य-मानस्य) संस्कृतस्य लक्षणम् ? (वस्तुनो) ऽनागताभावदर्शने (ऽपि तत्) लक्षणं स्याद् (इत्यत्र) को दोषः ? जातिः दर्शयति—धर्मा वर्तमाने (सन्ति), अतीते नाऽभूवन् । निरोधो दर्शयति—धर्मा वर्तमाने (संति) अनागते न भविष्यन्ति । जरा (=अन्यथाभावः) दर्शयति—इमे धर्मा न स्थायुकाः । स्थितिः दर्शयति—इमे धर्माः क्षणं सक्रियाः । तस्मात् चत्वारि लक्षणानि संस्कृत-धर्माणां संज्ञापकानि व्यञ्जकान्यपि, (तेषां) व्यञ्जने तु अस्ति भेदः । 16

(३). इमानि चत्वारि लक्षणानि क्षणिकानि उपचार-कल्पितानि ।

एककालस्थितिकान्यपि उपचारतः सिद्धानि । आद्या स्थितिः जातिर्नाम ।
अनागतेऽभावो निरोधोऽनाम । उत्पद्य सभागसंततिः स्थितिर्नाम । तस्याः
संततेः अन्यथाऽभावो जरा नाम । 19

तस्मात् चत्वारि लक्षणानि संति उपचार-कल्पितानि । 19

(६) नाम-पद-व्यंजनानि ।

कथं (सर्वास्तिवादिभिः) ज्ञायते— नाम-पद-व्यंजनानि रूप-
चित्त-चैतन्मयो भिन्नानि संति सद्भूतानि व्यंजकानि ?—सूत्रवचनात् ।
तथा हि सूत्र उच्यते—“बुद्धो (भूत्वा) लभतेऽद्भुतं नाम-पद-व्यंजन
(-कायम्) ।” 20

(प्रतिवचनं)—अस्मिन् सूत्रे नोच्यते—रूप-चित्तादिभ्यो भिन्नं
सद्भूतं नामादि । साध्यं (तद्) न सिद्धम् । 22

(क). (१). यदि नाम-पद-व्यंजनानि शब्दाद् भिन्नानि सद्भू-
तानि; (तर्हि) न स्युः वस्तुतो व्यंजकानि, यथा रूपादि । 23

(२) (सर्वास्तिवादिनः) आहुः—शब्दा नाम-पद-व्यंजनानां
जनकाः । येषां शब्दानां अस्ति स्वराकुंचनं (स्वर-निमित्तं); तेऽलं
व्यंजयितुं (अथ) किं प्रयोजनं नामादीनाम् ? 25

(३) (सर्वास्तिवादिनः) चेद् आहुः—शब्देषु स्थितं स्वरा-
कुंचनं (=क-ख-गादिस्फुटवर्णव्यक्तिः) नाम-पद-व्यंजनैस्तुल्यं, (तच्च)
शब्द(यतनाद्) भिन्नं सद्भूतम् । 26—

द्रष्टव्ये (ऽपि तर्हि) रूपे आकृत्याकुंचनं स्यात् पृथक् सत्स्वभावं
रूपायतनाद् भिन्नम् । 27

(४). चेदाहुः—शब्दगतं स्वराकुंचनं वीणावाद्यशब्दवत् न व्यंज-
कम् ।—इदमपि स्यात् तद्वत्, न (च) पृथग् जनयेत् नामादि । 28

(५). ते चाहुः—तेनैव व्यंजकाः शब्दाः, अथ वात-घण्टादिशब्दा
अपि व्यंजकाः स्युः । व्यंजनोपयोगाय इदं स्यात्, यस्मादसौ (वायुशब्दः)
न पृथक् उत्पादयति सद्भूतं नाम-पदव्यंजनं चेत्, (अथ) वाक्छब्द
एव नामादीनां उत्पादकः कथं नेष्यते ? 2

(६) (आहुः)—केवलं वागेव व्यंजिका कस्मात् हेतोः विज्ञेया ?—
व्यंजकः तुल्यो वाचा । कथं ज्ञायते वाग्भिन्नं पृथग्भूतं व्यंजकम् ?—वाचो

न भिन्नं व्यंजकं (इति तु सर्वे) देव-मनुष्या जानन्ति; वाचो भिन्नो व्यंजकं (इति तु) देवानाम्प्रिया (=मूर्खा) मन्यन्ते नाऽन्ये । 4

(ख) (सिद्धान्तपक्षः), (१) वस्तुतस्तु वाक्छब्दानां उपचारतः कल्पिता नानाऽवस्था नाम-पद-व्यंजनानि । नाम व्यनक्ति (वस्तु-) स्वभावः; पदं व्यनक्ति (कालादि)विशेषः; व्यंजनं अक्षरं वा भवति अभयोराश्रयः । 6

(२). इमानि त्रीणि शब्दात्पृथगपि न भिन्न-स्वभावानि । (शब्दः यदपि सत्स्वभावः, नामादीनि तु संवृतिसदिति नामादीनि) भिन्नानि अपि न तुल्यानि भवन्ति शब्देन । 7

(३). एतस्माद् (हेतोः अस्माकं मते) धर्म-प्रतिभानसंविदोः न विरोधः । प्रतिसंविदोरात्मने (हि) भवतो भिन्नौ । (प्रथमाया आलम्बनं सद्भूतं, द्वितीयायाः कल्पितम्) । 8

शब्दो नामादीनि (च) स्कन्धा-ऽऽयतन-धातुषु परिगृहीतान्यपि परस्परं भिन्नानि भवन्ति । 9

(४). किंच इदं (बुद्ध-) क्षेत्रं उपादाय उच्यते—नाम-पद-व्यंजनानि उपचारकल्पितं शब्दं आश्रयन्ते; न (च) उच्यते सर्वत्र (इति) । अन्येषु बुद्धक्षेत्रेषु तु प्रभा-सुगंध-रस-(स्पर्शव्यानि) हि आश्रयन्ते औपचारिकानि त्रीणि (नाम-पद-व्यंजनानि) । 11

(७) अनुशयाः ।

केचित् (महासांघिक-महीशासकादयः) मन्यन्ते—अनुशयाः चित्त-चैतैभ्यो भिन्नाः, विप्रयुक्तसंस्कारस्कंधे न परिगृहीताः ।—तच्च न न्याय्यं, (तेषां) रागादिनामत्वात्, यथा वर्तमाना रागादयो न विप्रयुक्ताः । 13

(केचित्) मन्यन्ते—संति भिन्ना अन्ये विप्रयुक्ताः; संस्कृत-(निरसन) उपयुक्ताभिर्युक्तिभिः ते प्रत्याख्येयाः । 14

३. असंस्कृताः ।

असंस्कृता धर्मा रूप-चित्तादिभ्यो भिन्नाः सद्भूताः खलु (इत्यत्र) हेतुर्नोपलभ्यते । 15

(१) सामान्यतः प्रत्याख्यानम्—

किंच खलु धर्माः समासतो भवन्ति त्रिविधाः (क)।—१. प्रत्यक्ष-
ग्राह्या धर्माः, यथा रूप-चित्तादयः । (ख) २. प्रत्यक्षत उप-
भोग्या धर्माः, यथा घटपटादयः । एतान् द्विविधान् धर्मान् सर्वो
(ऽपि) लोको जानाति, (तस्मात्) न भवति हेत्वपेक्षा साधने ।
(ग) ३. धर्माः भवंति कारित्रेण* (ज्ञेयाः), यथा चक्षुः श्रोत्रा-
दीनां स्वस्व(=एकैक)-कारित्रेणाऽनुमीयते सत्ताज्ञानम् । असंस्कृताः
सन्ति (इति) न लोकाः सर्वे जानन्ति; न च (तेषां) चक्षुःश्रोत्रादीना-
मिव कारित्रम् । सकारित्रस्वीकारे न भवेयुः नित्याः । तस्मात्
न मन्तव्यं—असंस्कृताः सद्भूता (इति) । वस्तुतस्तु ज्ञेयस्वभावत्वात्,
रूप-चित्तादि-व्यज्य-स्वभावत्वाद्वा, रूप-चित्तादिवत् न मन्तव्यं—रूप-
चित्तादिभिन्नाः सत्स्वभावा असंस्कृता (इति) । २३

(२) आकाशादि-प्रत्याख्यानम्—

१. अथ आकाशं अस्ति एकं अनेकं वा ? यदि आकाशं स्वभाव-
तोऽस्त्येकं रूपादिधर्माधिकरणत्वात् सर्वत्रगं; (अथ) आधेयधर्म-
स्वभावानुसारं भवेदनेकं एकाधिकृतस्थानस्याऽन्याऽनधिकृतत्वात् । नैवं
धर्मा भवंति अन्योन्यव्यापकाः । चेदाह—आकाशं नास्ति धर्मैराहितं;—
(तर्हि) अन्यैरसंस्कृतैरिव न स्यादधिकरणम् । २७

पुनश्च, रूपादिषु अस्ति आकाशं न वा ? अस्ति चेत् स्यात्
संकरः (=नैकत्वं); नास्ति चेत् (आकाशं) न स्यात् सर्वत्रगम् । २८

२. (प्रतिसंख्यानिरोधस्य † एकत्वं) एकभागैकवर्ग-
संयोजन-धर्माणां छेदनकाले लभ्येतान्येषां भागानां अन्येषां २९
वर्गाणां प्रतिसंख्यानिरोधः । ७४ P.

३. (अप्रतिसंख्यानिरोधस्य एकत्वेऽपि तथा-) । एकस्य धर्मस्य
हेत्वभावात् अनुत्पादकत्वं (=अप्रतिसंख्यानिरोध)-लाभकाले, स्यात्
सर्वेषां अप्रतिसंख्यानिरोधलाभः । (यदि) अस्य (अप्रतिसंख्या-
निरोधस्य) स्वभावैकत्वं मतं, तर्हि स्यादेवं हेतुः । १

* व्यापारेण, क्रियया । † अभिधर्मकोशे १।५, ६; २।१६ ।

४. (ते) चेत् स्वभावतः सन्त्यनेके, अथ सभागाः स्युः रूपादिवत् असङ्गता असंस्कृताः । आकाशं पुनः न स्यात् सर्वाधारम् । 3

५. अन्ये निकाया मन्यन्ते—चित्त-चैत्तादिभ्यो भिन्नाः सङ्गता असंस्कृता (इति) ; (तत्रापि) युज्यते पूर्वं कृतं प्रत्याख्यानाम् । 4

६. असंस्कृताः पुनः हेतु-फल-विरहिता अभ्युपगताः, तस्मात् शश-विषाणवत् न स्युः चित्तादिभ्यो भिन्नाः । 5

(३). सिद्धान्तपद्मः—

वस्तुतस्तु सूत्रे (यद्) उक्तं (तत्सत्यम्) । सन्ति (त्रय) आकाशदयोऽसंस्कृता धर्माः (ते) समासतो भवन्ति द्विविधाः 6 ।—

(क) प्रथमे (त्रयोऽसंस्कृताः) आलम्ब्य विज्ञानविपरिणामान्, उपचारतः विकल्प्यन्ते । पूर्वत आकाशीदीनां नामकथनं आकर्ण्य, अकाशादिलक्षणैः सह अनुविकल्प्यन्ते । अभीक्ष्णं (तादृशविकल्पना-) ऽभ्यास-बलात् चित्तादय उत्पत्तिकाले आकाशाद्यसंस्कृतलक्षणवत् उत्पद्यन्ते । ते चोत्पद्यमानाः प्रथमं (अभ्यस्तं विकल्प-) निमित्तं अनुहरन्ति, न भवन्ति परिवर्तिताः, (त एव) उपचारतो नित्या उच्यन्ते । 10

(ख) द्वितीये (त्रयोऽसंस्कृताः) धर्मतां (=भूततथतां) आलम्ब्य उपचारतो विकल्प्यन्ते । सा भूततथता नैरात्म्यात् शून्यतया व्यज्यते । इयं अस्ति सत्ता-ऽसत्ता-सत्ता-ऽसत्ता-नसत्तानासत्ता-संयुक्तयोः वाक्-चित्तयोः पथातीता, अस्ति सर्वैः धर्मैः नभिन्ना, नाभिन्ना (नभिन्नाऽभिन्ना, ननभिन्नननभिन्ना) । अस्ति धर्माणां सङ्गतं तत्त्वं, तस्माद् धर्मता नाम । 12

कथं हि भूततथता आकाश-प्रतिसंख्यानिरोधा-ऽप्रतिसंख्यानिरोधा-ऽऽनिज्यद्वय-संज्ञावेदितनिरोध-नामभिः उपकल्प्यते ?—

(१) (नात्रियते नावृणोतीति) सर्वावरण-विमुक्तत्वात् आकाशं नाम । 12

(२) निर्विद्धा=साक्षात्कृता प्रतिसंख्यानबलात् निरोधयति सर्वान् क्लेशान्, तस्मात् प्रतिसंख्यानिरोधो नाम । 13

(३) प्रतिसंख्यानबलं विना मूलस्वभावतः परिशुद्धा, प्रत्यय-वैकल्यभाविता वा (अस्ति) तस्माद् अप्रतिसंख्यानिरोधो नाम । 15

(४) सुखां दुःखां (च) वेदनां नाशयतीति आनिर्ज्यं नाम । 15

(५) संज्ञावेदनयोरसमुदाचारात् संज्ञावेदितनिरोधो नाम । 16

सर्व इमे पंच (आकाशादयः) भूततथतां आलम्ब्य उपचारतो विकल्पन्ते । भूततथताऽपि अस्ति उपचार-विकल्पिता । नास्तीति प्रत्याख्यातुं उच्यतेऽस्तीति । (महीशासकानां) अस्तीति मतं प्रतिषेद्धुं शून्यतेति उच्यते । (एकव्यवहारिकाः—) वदन्ति—शून्यं माया (इति) तस्माद् उच्यते सद्भूता । न मिथ्या (न) वितथा, तस्माद् भूततथता नाम । 19

(युष्माकं महीशासकानां च मते को भेदः) तेऽप्यभ्युपयन्ति सद्भूततया कुशलभूततथतां, अकुशलभूततथतां, अव्याकृतभूततथताम् ?) ।

अन्यनिकायिकैरिव न (वयं प्रतिजानीमः)—अस्ति रूप-चित्ता दिभ्यः पृथक् सद्भूतो निरयो धर्मो भूततथता नाम (इति) । 20

तस्माद् असंस्कृता न सद्भूताः । 20

४. ग्राह्यं, ग्राहकम्

(क), तीर्थिकैरन्ययानिकैः (च) गृहीता चित्त-चैत्तेभ्यो भिन्ना धर्मा न सत्त्वभावाः, ग्राह्यत्वात् चित्तचैत्तादिवत् । (रूपादि-)ग्राहिका सा बुद्धिरपि तान् नालम्बते, ग्राहकत्वात् ग्राह्यवत् । 23

(ख), (ज्ञानं) इयं बुद्धिः (=) चित्त-चैत्ता अपि, पर-प्रत्ययोत्पन्नत्वात्, मायावस्तुवत् न भूततो द्रव्यसत् । 24

(ग) (विज्ञप्तिमात्रम्) । चित्त-चैत्तेभ्यो बाह्यः सद्भूतोऽस्त्यर्थ इति मिथ्याग्राहं प्रतिक्षेपुं विज्ञप्तिमात्रमुच्यते । विज्ञप्ति (=विज्ञान)-मात्रं भूततो द्रव्यसद् (इति) मन्यते चेत्, बाह्यार्थग्राहवद् (अयं) अपि स्याद् धर्मग्राहः । 26

५. धर्मग्राह-विभंगः

(क), धर्माणां ग्राहस्तु समासतो द्विधा भवति—प्रथमः सहजः, द्वितीयो विकल्पितः । 27

१. सहजो धर्मग्राहोऽनादिकालागतमिथ्यावासना- (स्वरूपा-) ऽऽभ्यन्तरहेतुबलात् सततं कायसहगतो (भवति) । मिथ्यादेशानां मिथ्या-

विकल्पं चानपेक्ष्य स्वरसेन (=तत्कालं) विपरिणमनात् सहजो नाम । 29
अयं पुनर्द्विविधः—(१) प्रथमोऽविच्छिन्न-सन्तानः सप्तम-
विज्ञाने, अष्टमं विज्ञानं आलम्ब्य उत्पद्यते, स्वचित्ताकारः (च) गृह्यते
सद्भूतधर्मतया । (२) द्वितीयो विच्छिन्न-सन्तानः) षष्ठविज्ञाने विज्ञान-
विपरिणामान् स्कन्धा-ऽऽयतन-धातु-लक्षणान् आलम्ब्य कृत्स्नशो भाग-
शो वा उत्पद्यते, स्वचित्ताकारः (च) सद्भूतधर्मतया गृह्यते । 3

इमौ द्वौ धर्मग्राहौ सूक्ष्मत्वात् दुश्छेद्यौ, चरमायां दशम्यां भूमौ
अभीक्ष्णं अनुत्तरां धर्मशून्यता-भावनां भावयन् (तौ) छेतुं अलम् । 5

२. विकल्पितधर्मग्राहोऽपि वर्तमान-बाह्य-प्रत्यय-बलात् कायासह-
गतो मिथ्यादृष्टि मिथ्याविकल्पनां चाऽपेक्ष्य उत्पद्यते, तस्माद् विकल्पितो
नाम । (स चायं) षष्ठे मनोविज्ञान एव भवति । 7

अयमपि द्विधा—(१) प्रथमो मिथ्यादृष्टिदेशितान् स्कन्धा-
ऽऽयतन-धात्वाकारान् आलम्ब्य स्वचित्ताकार उत्पद्यते ; (स च) विकल्प्य-
मानः सद्भूतधर्मतया गृह्यते । (२) द्वितीयो मिथ्यादृष्टिदेशितं स्वल-
क्षणाधाकारं आलम्ब्य स्वचित्ताकार उत्पद्यते ; (स च) विकल्प्यमानः
परिकल्प्यमानः सद्भूतधर्मतया गृह्यते । 10

इमौ द्वौ धर्मग्राहौ स्थूलौ तस्मात् सुच्छेद्यौ । प्रथमभूमिप्रवेश-
काले सर्वेषां धर्माणां धर्मशून्यतां भावयन् भूततथां छेतुं अलम् । 2

(ख) एवमुक्तेषु सर्वेषु धर्मग्राहेषु स्वचित्तबाह्याः (कदाचिद्)
विद्यन्ते (कदाचिद्) न वा (विद्यन्ते) ; स्वचित्ताभ्यन्तरा धर्माः (तु)
सर्वदा भवन्ति । तस्मात् सर्वे धर्मग्राहाः स्वचित्तमालम्ब्य धर्मग्राहवत्
सद्भूततया प्रादुर्भवन्ति । 14

वस्तुतस्तु, धर्मनिर्भासाकाराः (ते) प्रतीच्यसमुत्पन्नत्वात् मायेव
विद्यमानाः, मिथ्याविकल्पनादेव सद्भूततया गृह्यन्ते, न (च) विद्यन्ते-
तराम् । एतस्मादेव भगवतोक्तं*—“मैत्रेय ! विजानीहि विज्ञानानां
आलम्बनं, विज्ञाननिर्भासमात्रं परतन्त्रोत्पन्नस्वभावं, यथा मायावस्तु”
इत्यादि । 17

उपसंहारः—

१. एवं तीर्थिकैरन्यनिकायिकैः (च) गृहीता विज्ञानात् पृथक्

आत्मधर्मा न सद्भूताः । तस्मात् चित्तचैत्ता नैव स्युः बाह्यरूपादीनां धर्माणां आलम्बनप्रत्ययः, बाह्यकारित्रस्यावश्यं द्रव्यसत्त्वभावाश्रितत्वात् । 20

२. तत्कलापभवाः चित्तचैत्ता धर्मा अतत्कलापविज्ञानानां अनन्तरालम्बनप्रत्ययं नालम्बन्ते, अपरकलापपरिगृहीतत्वात् । तत्कलापभवाः चैत्ता अपि न (प्रत्ययः), तत्कलापचित्तस्य स्वभावभेदात्, अपराप्रत्यक्षवत् । 22

३. तस्माद् विज्ञेयं—वस्तुतो नास्ति बाह्योऽर्थः; अभ्यन्तरं विज्ञानं एव बाह्यार्थनिर्भासं जायते । एतस्माद् (लंकावतारां) सूत्र-गाथायां उक्तं 24—

“बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते ।

वासनैर्लुठितं चित्तं अर्थाभासं प्रवर्तते ॥” 26

उपचारः ।

१. केचित् (वैशेषिका) इमं दोषं उद्भावयन्ति—न चेत् विज्ञानात् पृथक् सद्भूता आत्मा धर्माश्चि; (तर्हि) उपचारतोऽपि न स्युः, उपचार-सिद्ध्यर्थं (हि) अपेक्षितानि (त्रीणि वस्तूनि)—(१) सद्भूतं वस्तु; (२) सदृशं वस्तु; (३) समाना गुणाः । यथाऽस्ति (१) सद्भूतोऽग्निः, (२) अस्ति अग्निसदृशः पुरुषः (=माणवकः); (३) स्तः (तत्र) कपिलत्वं-तीक्ष्णत्वं-धर्मौ । अथ शक्यं एवं वक्तुं—अग्निः पुरुषः (=माणवकः) । (पुरुष-) वृषभादिकथनोपचारे (ऽपि) एवमेव विज्ञेयम् । आत्मा धर्माः (च) न संति चेत्, किमाश्रयं उपचारकथनम् ? यदि साम्यं एव न सिद्धं, (अथ) कथं उच्यते वायुर्बाह्यार्थवत् परिणामी ? 2—

२. प्रत्याख्यानम् । नासौ दोषो न्याय्यः; विज्ञानात्पृथक् आत्मधर्माणां प्रागेव प्रत्याख्यानात् । जात्याश्रितं द्रव्याश्रितं (हि) उप-

* सन्धिनिर्मोचनसूत्रे यैसो-त्रिपिटके १६तमे पुस्तके ६९८ पृष्ठे, १ स्तम्भे ।

† “ बुन्यो नन्जिओ-संपादिते लंकावतारसूत्रे, २८५ पृष्ठे, (सगाथके, १५४, १५५) ।

चारकथनम् । (क) अग्न्यादीनां असिद्धत्वाद् जात्याश्रिते उपचार-
कथने हेतुरेवासिद्धः, तीक्ष्ण-लोहितादिगुणानां (अग्नि-)जातौ अस-
त्त्वात् । समानगुणाभावेऽपि) उपचारकथनं चेत् तर्हि जला-
दावपि अग्न्यादि-नाम उपचारत उच्येत । चेदुच्येत—यदपि तीक्ष्णादयो
न गुणाः, अथापि न मिथोऽविनाभूताः, तस्मात् युक्तं उपचार-
कथनम् ।—इदमपि नैवं; मनुष्यजातौ बलादयः वर्तमाने दृश्यमाना
अपि भवन्ति मिथो विप्रयुक्ताः, तस्माद्भि जातौ न गुणाः । पुनश्च, मिथो
विप्रयुक्तेऽपि भवति मनुष्ये अग्न्याद्युपचारकथनम् । तस्माद् विज्ञेयं—
उपचारकथनं न जात्याश्रयेन व्यवस्थापितं (इति) । (ख) द्रव्याश्रयेण
उपचारकथनमपि हेतुतोऽसिद्धम् । तैक्ष्ण्य-कपिलत्वादयो गुणा (अपि)
उभयद्रव्ययोर्यस्मात् न समाना भवन्ति । तैक्ष्ण्य-कपिलत्वादयोऽग्नौ 10
(भवन्ति); तयोः स्वभावः प्रत्येकं भिन्नः, भिन्ना-ऽऽश्रयत्वात् । (अतः)
समानानां (गुणानां) उपचार(-कथनं) न पूर्ववद् सदोषम् । पुरुषाग्न्योः
गुणसाम्यात् चेदुच्यते,—(अथ) युक्तं उपचार-कथनम् । 12

अनेनाऽपि हेतुना नैवं वाच्यं, अग्नौ हि (ये) विद्यामाना गुणाः,
पुरुषेऽविद्यामानाः (ते), तस्मात् उपचारकथनं न द्रव्याश्रयेण सिद्धम् ।
पुनश्च, उपचारो हि न सद्द्रव्याश्रयेण सिद्धः, नाऽपि युक्तिसहः । 14

३. (सिद्धान्ते उपचारस्वभावः) ।—

(क) वस्तुसद् अस्ति स्वलक्षणं संवृतिज्ञान-विकल्पनयोः अवि-
षयत्वात् । अथवा संवृतिज्ञान-कल्पना-ऽग्राह्यं स्वलक्षणं; (तच्च) धर्म-
सामान्यलक्षणेण प्रवर्तते । 16

अपि (च) न इतोऽन्योस्ति प्रज्ञापनोपायः । (अतएव)
स्वलक्षणं उपचारस्य आश्रयः । 17

(ख) वस्तुतस्तु संवृतिज्ञानं विकल्पनं (च) अवश्यं शब्दं
आश्रित्य उत्पद्यते । (गन्धादयः इन्द्रियैः स्वकाय-प्राप्तग्राह्याः, अतः प्राप्ता-
यतना नाम) शब्दः (तु) अप्राप्तायतनः । (तस्मात्) इमे (संवृति-
ज्ञान-विकल्पने, शब्दाश्रिते) न प्रवर्तन्ते (सदुपकरणेषु) । अभिधाना-
ऽभिधेये उभे न स्वलक्षणे, तस्माद् विज्ञेयं—उपचारो न स्वलक्षणा
(=सद्भूता)ऽऽश्रय (इति) । 19

अतएव केवलं सदृशं वस्तु आश्रित्य प्रवर्तितो प्रवर्धितः (च)
 उपचारो न सद्भूत-लक्षणः । शब्दः (तद्-) आश्रित्य वर्धितः सदृशाकारं
 प्रवर्तते । तस्मात् न वाच्यं—उपचारोऽस्ति द्रव्याश्रितः । तस्माद् अयं
 दोषो न सद्युक्तिसहः । 22

वस्तुतस्तु विज्ञान-विपरिणामाश्रयां मिथ्यादृष्टिं प्रतिषेद्धुं, उपचा-
 रोक्त्या उक्ता वस्तुसत्य(तया) आत्म-धर्माः । तस्माद् (हि) (घनव्यूह-)
 सूत्रे गाथायां उक्तं 23—

“बालानां सद्भूतात्मधर्मग्राहस्य प्रतिषेधार्थः;

हि विज्ञानपरिणामा उपचारत उक्ता आत्मा धर्मा इति ।” 25

(तृतीयः परिच्छेदः)

विज्ञानपरिणामः

विज्ञानपरिणामा* आकारेऽनेकविधा अपि, परिणामिविज्ञानं तु त्रिविधं एव । —(१) प्रथमं विपाकः, अयं अष्टमं विज्ञानं, अनेक-विपाकस्वभावत्वात् (विपाक इत्युच्यते); (२) द्वितीयं, मनना सर्वदा नितोरण-मनन (स्वभाव) त् ; इदं सप्तमं विज्ञानम् ; (३) तृतीयं, आलम्बन (= विषय)-ग्रहणं, आद्यानि षड् विज्ञानानि (= चक्षुः-श्रोत्र-घ्राण-जिह्वा-काय-मनो-विज्ञानानि), स्थूलविषयाकारग्रहणात् । 29 (कारिकायां) “च” शब्दः षण्णां संघातस्य एकविधतां प्रदर्शयति । 29

इमानि त्रीणि, परिणामि-विज्ञानं नाम । 1

परिणामि अस्ति द्विविधं—(क) प्रथमं हेतुपरिणामः, अयं अष्टमविज्ञानस्य निष्यन्द-विपाक-हेतुद्वय-वासना । निष्यन्द-वासना (अस्ति) कुशलाऽकुशलाऽन्याकृताद् विज्ञानसप्तकाद् वासनानां जननं वृद्धिः (च) । विपाकवासना (अस्ति) सास्त्रव-कुशलाऽकुशल-विज्ञान-षट्कात् वासनानां जननं वृद्धिः (च) । 4

(ख) द्वितीयं, फलपरिणामः, अयं अस्ति प्रथमो(क-) द्विविध-वासना-बलात् अष्टमविज्ञानस्य जननं, नानाकारेण प्रादुर्भावः । 5

हेतुग्रन्थयभूतया निष्यन्दवासनया अष्टौ विज्ञानानि नाना

---

* “.... परिणामः स च त्रिधा ॥ १ ॥ विपाको मननाख्यश्च विश्वसिर्विषयस्य च ॥” (कारिका १, २) ।

स्वभावाकारा उत्पद्यन्ते, (तस्मात्) निर्व्यंदफलं नाम, फलस्य हेतु सा-
दृश्यात् । ७

अधिपतिप्रत्ययभूतया विपाकवासनया जायते अष्टमं विज्ञानं;
आक्षेपक्रियासंबंधवशात् नित्यसन्तानत्वात् (च), उच्यते विपाको
नाम । आद्यं, विज्ञानषट्कमुपादाय परिपूरकक्रियासंबंधात् विपाकतो
जातत्वात् (च) विपाकजो नाम; न (तु) सविच्छेदात् विपाको नाम ।
अयं प्रथमो विपाको विपाकजश्च विपाकफलं (इति) उच्यते, फलस्य
हेतोर्भिन्नत्वात् । ११

अत्र (कारिकायां विपाक-शब्देन) सूचयति, आत्मराग-ग्राह-
स्थानं संक्लेशबीजग्राहकं फलपरिणामिविज्ञानं (=अष्टमं विज्ञानं) इति ।
(केवलं) अष्टमं विज्ञानं विपाक(-फलं, अस्तीति) नोक्तम् । १२

(चतुर्थः परिच्छेदः)

आलय-विज्ञानम्

सर्वेऽपि त्रयः परिणामिनः पूर्वं समासत उक्ताः विस्तरेण तु न व्याख्यातानि त्रयाणां परिणामिनां लक्षणानि । अथ, (किं) प्रथमं परिणामि, तस्य लक्षणं (च) किं (इति) कारिकाभिरुच्यते 14—

तत्रालयाख्यं विज्ञानं विपाकः सर्व-बीजकम् ॥ २ ॥ 15

असंविदित-कोपादि-स्थान-विज्ञप्तिकं च तत् ।

सदा स्पर्श-मनस्कार-वित्-संज्ञा-चेतनाऽन्वितम् ॥ ३ ॥ 17

उपेक्षा वेदना तत्राऽनिवृता-ऽव्याकृतं च तत् ।

तथा स्पर्शादयः, तच्च वर्तते स्रोतसोद्यवत् ॥ ४ ॥ 18

तस्य व्यावृत्तिरर्हत्त्वे; 18

१. आलयविज्ञान-लक्षणानि

(१) आलयः

(अत्र) शास्त्र उक्तं (यत्) प्रथमं परिणामि-विज्ञानं, (तत्) महा(यान)-हीनयान-देशनासु आलय (इति) उच्यते । 20

इदं विज्ञानं अस्ति, आलयः, आलीयमानं, ग्राहः(वा), आलयार्थत्वात् । अस्य संक्लेशैस्सह अन्योन्यप्रत्ययत्वात्, सत्त्वैः स्वाभ्यन्तरात्मैकतया हि (एतद्) गृह्यते । 22

इयं (कारिका) सूचयति प्रथमं परिणामि (अष्टमं) विज्ञानं सर्व-स्वलक्षणाकारं, कार्यकारणभावेन स्वलक्षणत्वात् । 23

इदं विज्ञानं स्वलक्षणं* अवस्थानां अनेकत्वेऽपि । आलय-
विज्ञानं विस्तारभिया (अंशत उक्तम्) । 24

(२) विपाकः

इदं (आलयविज्ञानं) सर्वासु (लोक-) धातु-गतिषु आक्षेपकयोः
सत्त्वानां कुशलाकुशलकर्मणोः विपाकफलत्वात् विपाक (इति) उच्यते ।
नास्मात् पृथग् जीवितेन्द्रियं, सभागतादयः नित्य-संततिः†, अनुत्तर-
विपाकफलं (वा), अनुपलभ्यमानत्वात् । 27

अनेन (विपाक-शब्देन सूच्यते)—प्रथमस्य परिणामि-विज्ञानस्य
सर्वे फलाकाराः । इदं विज्ञानं फलाकारं, अथापि नानाऽवस्थासु विस्तरेण
नानाविध-विपाकं, (सत्त्वं सत्त्वं प्रति) असाधारणत्वात् ; समासत
(विपाको) नाम । 29

(३) सर्वबीजकम्

इदं (अष्टमं विज्ञानं) सर्वेषां धर्मबीजानां आधातु, अनुच्छित्ति-
कर्त्तृ (च), तस्माद् सर्व-बीजकं नाम । एतस्माद् भिन्ना अन्ये धर्मा न
धर्मबीजानां आधातारः, अनुपलभ्यमानत्वात् । 2

एतेन सूच्यते—प्रथमं परिणामिविज्ञानं अस्ति हेत्वाकारम् ।
(यदपि) इदं विज्ञानं हेत्वाकारं, अथापि धारयति अनेक विधानि बीजानि,
(प्रति सत्त्वं) असाधारणत्वात् । अंशत उक्तं प्रथमं परिणामिविज्ञानं
नानास्वभावलक्षणम् । समासोक्त्या इदं त्रिविधं एव भवति । 4

२. बीजसिद्धान्तः

सर्वबीजलक्षणं पुनरपि विभज्यते 5 ।—

(लक्षणम्) । (क) कोऽयं धर्मो बीजं नाम ? इदं (आलय-
विज्ञानं अस्ति) मूल-विज्ञानम् । तत्र अनन्तरोत्पन्ना स्वफलोत्पादिका
शक्तिः (=बीजं) ततो भिन्ना भवति । मूलविज्ञानं ततो जातं फलं
(च) नाभिन्नं नभिन्नं, स्वभाव-कारि-कारण-कार्य-हेतूनां एवंभावात् । 7

* स्वलक्षणं=स्वभावलक्षणं=स्वरूपलक्षणम् । † यथा महीशासकानां शाश्वतस्कंधः ।

(ख) यदपि (बीजानि विज्ञान-फलयोः) नाभिन्नानि नभिन्नानि, संति तु सद्भूतानि । प्रज्ञप्ति (=उपचार)-धर्मश्चेत्,—न, अहेतुप्रत्यय-त्वात् । एतादृशा धर्मा यतो नाभिन्ना नभिन्नाः, (अतः) घटादिवत् स्युः प्रज्ञप्ताः (=कल्पिताः), न सद्भूताः । एवं चेत्, (भूत)तथता(ऽपि) स्यात् प्रज्ञप्तिस्तु (=संवृत्तिसत् अनुत्पादितत्वात्, गगनकुसुमवत्) ।—अभ्युपेयः—अथ न (अस्ति) परमार्थस्तत् । वस्तुतस्तु, बीजानि लोकानुरोधेनैव सद्भूतानि उच्यन्ते, न तु तथतातुल्यत्वेन । 11

(ग) बीजानि अष्टमविज्ञानाश्रितान्यपि, संति एतद्विज्ञान-निमित्तभागानि, नान्यानि । दर्शनभागा (हि) निश्चयं तानि आलम्बन-तया गृह्णन्ति । 13

(घ) सास्रवाणि बीजानि च विपाकविज्ञानस्वभावाऽभिन्नत्वात्, अव्याकृतस्वभावपरिगृहीतानि । कार्य-कारणे उभे कुशलादिस्वभावे, तस्मादेव कुशलादीति । 15

अनास्रवाणि बीजानि न विपाकविज्ञानस्वभावपरिगृहीतानि, तस्मात् कार्य-कारणे उभयथा स्तः । कुशलस्वभावपरिगृहीतत्वात् केवलं कुशलं नाम ।—एवं चेत्, (योगशास्त्रे) प्रतिबेध-खंड उक्तं—द्वाविंशति इन्द्रियाणि सर्वैः विपाकबीजैः विपाकजैः (च) समन्वागतानि । (तत्र) तु विपाको न अव्याकृताश्रयो विपाक उच्यते ; तस्माद् विपाकबीजानि नाम, भिन्नस्वभावानि अन्योन्याऽश्रितानि चक्षुर्विज्ञानादिवत् 19 । अथवा अनास्रवाणि बीजानि वासनावलात् विपरिणम्यन्ते=विपच्यन्ते, (तेन) विपाक(इति) उच्यते । विपाको नाम न अव्याकृतस्वभावोऽत्र गृह्यते । 20

(बीजोत्पादः) । १. (आचार्यः चन्द्रपालो मन्यते)—विपाक (-शब्दस्य) इह अर्थो भवति—सर्वाणि बीजानि मूलस्वभावतो जायन्ते न वासनातः; वासनावलात् तु वर्द्धन्ते । तथाहि उक्तं—(क) (अक्षयमति-) सूत्रे—“सर्वेषां सत्त्वानां अनादिकालिका भवन्ति नानाधातवः, अक्ष (=विभीतक)-राशिवत् धर्मतास्थितिकाः ।” अत्र हि “धातव” इति बीजानां नामान्तरम् । 24

(ख). पुनश्च (अभिधर्म-) सूत्र उक्तं—“अनादिकालिका धातवः सर्वेषां धर्मादीनां आश्रयः ।” “धातु” (-शब्दः) अत्र कारणार्थे । 25

(ग). योग(-शास्त्रे) उप्युक्तं—“बीजानि स्वभावतोऽनादिका-
लिकानि आदिमानि अपि । सास्त्रवानास्त्रकर्मभ्यां तु नवा वासना
उत्पद्यन्ते । यदि सत्त्वा अनादिकालतः परिनिर्वाणधर्मकाः, (तर्हि) (ते)
सर्वबीजैः परिपूर्णाः । यदि अपरिनिर्वाणधर्मकाः, अथ त्रिविधबोधिबीज-
विरहिताः ।” 28

एवमादीनि सदग्रंथ-प्रमाणान्यनेकानि । 29

२. (क) पुनश्च (लंकावतारसूत्रेऽन्येषु सदग्रंथेषु चोच्यते)—
“सत्त्वा हि नाम, प्रकृत्या पंचविधा भवन्ति स्वभावभेदतः, तस्माद्
धर्मताबीजादेव (एवं) भवन्ति न (तु) वासनातो जायन्ते” । 1

(ख). योग(-शास्त्रे) च उक्तं—“नारका अनास्त्रवेन्द्रियत्रय-सम-
न्वागताः ।” (तानि इन्द्रियाणि) स्युः बीजानि भूत(कालिका)नि, न तु
वर्तमानानि । 3

(ग). पुनश्च (तत्रैव योगशास्त्रे, बोधिसत्त्वभूमौ)—“अनादि-
(-काल)तः (अविच्छिन्न-)परम्पराक्रमेण आगच्छति धर्मताप्रतिलंभकं,
(बोधिसत्त्वानां) मूलस्वभाव(=प्रकृति-)स्थं गोत्रम् ।” 4

इत्यादिभिः प्रमाणैः अनास्त्रवाणि बीजानि धर्मतामूलकानि, न (तु)
वासनातो जायन्ते । 5

३. सास्त्रवाण्यपि भवन्ति धर्मताबीजानि वासनातो बर्धितानि,
न वासनातः पृथग् जातानि । 6

एवं (कार्य-कारण-भेदः) सिद्धोऽनाकुलः । 6

(नन्द-श्रीसेनौ) मन्येते—(क) बीजानि वासना जनयन्ति ।
(परन्तु) भावनोय-भावयितारौ (वर्तमानधर्मा-ऽऽलयविज्ञाने) उभौ
अनादि(काल)तो विद्येते, तस्माद् बीजानि वासनाश्च न आदिकालतः
उत्पन्नानि । बीजं हि नामान्तरं वासनायाः । भावनात एव वासना जायते
पुष्पवासित-तिलगंधवत् । 9

(क) (१) तथाहि (बुद्धधातुक-)सूत्र उक्तं—“सत्त्वानां चित्तानि
हि सास्त्रवाऽ-नास्त्रवैः धर्मैर्व्यासितानि, अपरिमित-बीजसमन्वागतानि ।” 10

(२) (महायानसंग्रह-)शास्त्र उक्तं—“आभ्यन्तराणि बीजानि
(यद्वा) वासनावासितानि भवन्ति (तदैव फलं आदधते); बाह्यानि बीजानि
(कदाचित्) वासितानि, नवा (वासितानि) भवन्ति ।” 11

(३) पुनश्च (धर्म-बीज)दीनि नाम, त्रिविधवासनापरिगृहीतानि । सर्वाणि सास्त्रवाणि धर्मबीजानि एताभ्यः तिसृभ्यो वासनाभ्यो जायन्ते; तस्मात् सास्त्रवाणि बीजानि भावना(=वासना)-पारतन्त्र्येण भवन्ति । 13

(४) अनास्त्रवाणि बीजान्यपि भावना(=वासना)-संगतानि; (तथाहि महायानसंग्रहे) उक्तं—“धर्मधातुनिष्पन्नं सद्धर्मं श्रुत्वा श्रुत-वासना (जायते); सद्धर्मवासनातो जातत्त्वात् ।” (भूमि-प्रवेशात् प्राक् श्रुतवासना सास्त्रवा भवति, सा च सास्त्रवा श्रुतवासना) “अस्ति लोकोत्तर-चित्त-बीज-स्वभावा ।” 15

(ख*), सत्त्वाः सर्वदा विभिन्नगोत्रा (अपि), न अनास्त्रव-बीजानां भावाऽभावतः; अपितु सावरणाऽनावरण-संबन्धात् (तथा) सिध्यन्ति । तथाहि योग(चर्या-भूमि-शास्त्रे) उक्तं—(भूत-) तथताऽऽलम्ब-नेन उभय(क्लेश-ज्ञेय)ावरणयोः बीजैः अपरिनिर्वाण-धर्मकगोत्रस्य (सत्त्वस्य) प्रतिबंधो भवति । 18

ज्ञेयावरणबीजस्य प्रहाणेन न क्लेश(ावरणबीज)स्य प्रहाणं; एकेन भागेन (मृद्विन्द्रियक्रमेण) श्रावकगोत्र-प्रतिष्ठितो भवति, एकेन भागेन (तीक्ष्णेन्द्रियक्रमेण) 19 प्रत्येकबुद्ध-गोत्रप्रतिष्ठितः । उभयावरण-बीजानां अन्त्यन्ताभावेन च तथागतगोत्र-(प्रतिष्ठितो) भवति । 21

तस्माद् विज्ञेयं—मूलगोत्रभेद आवरणानुसारेण सिध्यति; न (तु) अनास्त्रवबीजेन । 22

यच्चोक्तं आस्त्रवबीजसमंगीभावता (नारकाणां, तद्धि) उत्पत्त्य-मानानि अधिकृत्य, न तु (तत्र) पूर्वतो विद्य-मानानि (बीजानि) । 23

एकेन (धर्मपालेन) व्याख्यातं—बीजानि प्रत्येकं द्विधा—

(क), प्रथमं मौलं (बीजं) नाम, अनादि(काल)तो विपाक-विज्ञाने, या शक्तिः उत्पादयति स्कन्धाऽऽयतनधातून् (तथा) धर्मतया विद्यन्ते ।

इदमेवाधिकृत्य भगवता (अक्षराशिसूत्र) उक्तं—“सर्वे सत्त्वा अनादिकालतो भवन्ति नाना-धातुकाः, अक्षराशिवत्, धर्मतायां (च)

* चन्द्रपाल-मत-खंडनम् ।

विद्यमानाः ।” (इह) पूर्वोद्धृतैरिव अपराण्यपि प्रमाणानि विस्तरेणो-
दाहार्याणि । इदं नाम मूल-स्वभाव-सिद्धं (=मौलं) बीजम् । 28

(ख) द्वितीयं सादि । इदं अनादि(काल)तोऽभीक्षणं धर्म-
वासना-वासितं भवति । 29

इदमेवाधिकृत्य भगवतोक्तं—“सत्त्वानां चित्तानि सास्त्रवाऽनास्त्रव-
धर्मैः वासितानि भवन्ति; यस्मात् नास्ति अभावो बीजमहाराशेः ।”
अन्यत्रापि शास्त्र उक्तं—“सास्त्रवाऽनास्त्रवाणि बीजानि सास्त्रवाऽनास्त्रव-
धर्मवासनातो जायन्ते ।” —इदं वासना-वासितं बीजं नाम । 3

१. (चन्द्रपाल-मत-खंडनम्)—(बीजानि) केवलं मौलानि
चेत्, (आद्यानि सप्त) प्रवृत्तिविज्ञानानि न स्युः (अष्टमस्य) आलय
(-विज्ञानस्य) हेतु-प्रत्यय-लक्षणानि । तथाहि (महायानाभिधर्म-) सूत्र
उक्तं 4—

“धर्माः (=सप्त विज्ञानानि) आलय-विज्ञाने धर्मेषु च विज्ञानं तथा ।

फलस्वभावाश्चान्योऽन्यं हेतुस्वभावा अपि सदा ॥” 5

अस्यां गाथायां उक्तोऽर्थः—आलयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानानि च
मिथो हेतुफलभावेन सर्वदाऽन्योन्यजनकानि । 7

महायानसंग्रहे (ऽपि) उक्तं—“आलयविज्ञानं संक्लेशधर्माश्च
मिथो हेतुप्रत्ययभूताः । यथा (दीपस्य) वर्ति-कलिकेऽन्योन्य-संजात-
दग्धे, यथा तृणपूलकं वाऽन्योन्याश्रितम् । केवलं अनयोर्द्वयोः (मिथः
संबन्धेन) हेतु-प्रत्यय-स्थितिः; अन्यत्र हेतु-प्रत्ययाऽनुपलम्भात् ।” 10

सर्वाणि बीजानि न वासना-जातानि चेत्, कथं (सप्त) प्रवृत्ति-
विज्ञानानि आलय-विज्ञानं च भवन्ति हेतु-प्रत्यया (इति) ? 11

वासनयाऽपरिपुष्टानि (इति चेत्) न वाच्या हेतुप्रत्ययाः; कुशला-
कुशलकर्मविपाकफलस्य हेतुप्रत्ययभावात् । 12

आर्यदेशनासु (सूत्रेषु शास्त्रेषु) चोक्तं—बीजानि भवन्ति वास-
नातो जातानि (इति) । सर्वं विरुद्धं तस्य (=चन्द्रपालस्य) व्याख्यानं,
तस्मात् मौलमेव भवति हेतुः देशना-प्रत्ययेन । 14

आदावुत्पन्नं संस्कृतं अनास्त्रवं एव चेत्, हेतुप्रत्ययभावेन, न
स्याद् जन्मलाभः सास्त्रवस्य । अनास्त्रवबीजाभावे, न जायेत अनास्त्रवं

बीजं सास्त्रवात् । (तथा) स्वीकारे बुद्धानामपि जायेरन् सास्त्रवाः
(धर्माः) ; जायेरन्श्च कुशलादीनि अकुशलादिबीजेभ्यः । 17

३. (विशुद्धचित्तवादखंडनम्) । विभज्यवादिनां* भवति अयं-
वादः—“प्रकृत्या विशुद्धः चित्तस्वभावः एवं क्लेशैः उपक्लिष्टं भवति,
तस्मात् (चित्तं) संक्लिष्टं उच्यते । क्लेशनिर्मुक्तिकाले अनास्रवभावेन
वर्तते । तस्माद् अनास्रवा धर्मा न निर्हेतुकाः ।” 19

परन्तु तेषां वादे कोऽर्थः “चित्त-स्वभाव”-शब्दस्य ? 20—

(क), चेदुच्येत—शून्यता(=भूततथता) (अथ) न (भवति)
चित्तहेतुः; न हि नित्यो (=असंस्कृतो) धर्मो भवति धर्माणां बीजं,
पूर्वाऽपरस्वभावानां अविपरिणामित्वात् । 21

चेदुच्येत—(१) सार्वभौम्यः—चित्तं समानं भवति । रूपे विपरिवर्त्य-
मानमपि स्वभावस्तु नित्यं समानः । (२) (चित्तं स्वभावतो विशुद्धं,
अथ) अकुशलाव्याकृते चित्ते अपि कुशले मन्तव्ये । (३) अथ भवेत्
श्रद्धादिसमन्वागतम् । (४) (तथा) अस्वीकारेऽथ चित्तं न स्यात्
कुशलस्वभावः; न तावत् वाच्यं—(युगपद् तद्) च कुशलं अनास्रवम् ।
(५) संक्लिष्टं कुशलं चित्तं हि अकुशलचित्तादिवत् न अनास्रवस्वभावम् ।
तस्मात् नास्ति अनास्रव-हेतुः; कुशलाऽकुशलादीनां अन्योऽन्याहेतु-
त्वात् । (६) सास्त्रवचित्तानां स्वभावोऽस्ति अनास्रवः (चेदथ), अना-
स्रवचित्तस्य स्वभावो (ऽपि) सास्त्रवः स्यात्, हेतुप्रत्यय-भेदानुपलभात् ।
(७) पृथग्जनस्यापि चित्तं अनास्रवं अस्ति चेत्, तर्हि पृथग्जनभूमौ
अनास्रव-समुदाचारात् (स) आर्यो वक्तव्यः । पृथग्जन-चित्तस्य स्वभावो-
ऽनास्रवः; अथापि आकारस्तु क्लिष्टो भवति (इति) चेत्; नोच्येत—
अनास्रवं (चित्तं) एतैर्दोषैर्विना, अथ चित्तबीजमपि न अनास्रवम् ।
किं (च) युष्माकं मतेन पृथग्जनो भवत्येव अनास्रवबीजसमुपलम्बी
बीज-समुदाचाराणां (धर्माणां च) स्वभावयोरेकत्वात् । 3

*विभज्यवादिनां महासांघिकै-कव्यवहारिक-लोकोत्तरवादि-कौकूटिकादिनाम् ।

†“पमस्सरं इदं चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्लिष्टेहि उपक्लिष्टं”
(अंगु० नि. १।१०) ।

यत्तु सूत्रे उक्तं—“चित्त-स्वभावः शुद्धः”, (तद्) वचनं सूचयति चित्त-शून्यतावाद-व्यंजिकां भूततथतां, भूततथतायाः तत्त्वतः चित्त-स्वभावत्वात् । 5

अथवा चित्ते प्रकृत्या नास्ति क्लेशः, तस्मादुच्यते—प्रकृत्या शुद्धं न तु क्लिष्टम् । चित्तस्वभावस्याक्लिष्टत्वात् प्रकृतिशुद्धं नाम । 6

(दोष-परिहारः) । तस्मात् मन्तव्यं—सत्त्वा भवन्ति अनादिकालत अ-वासनाजैः धर्मतासमन्वागमितैरनास्रवबीजैः समन्वागताः, विशेषावस्था(=मोक्षभागीय)-प्राप्त्यनंतरं वासना वर्धयति (=जनयति) अनास्रवं धर्मम् । (तस्य) जातस्य (अनास्रवधर्मस्य) अयं भवति हेतुः; अनास्रवस्योत्पादकाले च वासना भवति बीजम् । 9

सास्रवधर्मबीजं (अपि) एतत्सदृशं विज्ञेयम् (—एकं मौलं, अन्यद् वासनोत्पन्नम्) । 10

(आभ्यन्तरबीजवासनम्) ।—आर्यदेशनायां (महायान-संग्रहे) यदुक्तं—“आभ्यन्तराणां बीजानां भवति वासना” । न तु (तत्र) स्फुटं उक्तं—“सर्वाणि बीजानि वासनातो जायन्ते ।” न युक्तं प्रत्याख्यानं (एतेन) प्रकृतिस्थ(=मौल) बीजानाम् । 12

प्रकृतिस्थं बीजं तु यदा वासनातो वद्धितं, अथोपलभते फलम् । तस्मादुक्तं (महायानसंग्रहे)—“आभ्यन्तराणां बीजानां (अपि) भवति वासना ।” 13

(श्रुतवासना) । (महायानसंग्रह उक्तं), श्रुतवासना न केवलं, सास्रवा, सद्धर्मश्रवणकाले वासनातो जायते बीजं; (तद्धि) कमशः उत्तरोत्तरं (चित्तं) वर्धयति यावन्नोकोत्तरं चित्तं उत्पद्यते । तस्मात्तद् (=अनास्रवं बीजं) श्रुतवासना नाम । 16

(यदा) श्रुतवासनाऽस्ति क्लिष्ट-स्वभावा (अथ) भावनाहेया; अनुत्तरविपाकोपलम्बिका लोकोत्तरधर्माणां अनुत्तरोऽधिपतिप्रत्ययः । 17

(यदा श्रुतवासनाऽस्ति) अनास्रवस्वभावा, साऽहेयपरिगृहीता भवति, लोकोत्तरधर्माणां सम्यग् हेतुप्रत्ययः । सम्यग् हेतुप्रत्ययः सूक्ष्मो गुह्यो दुर्ज्ञेयो निहितः स्थूल-व्यक्तोत्तमोऽधिपति-प्रत्ययो भवति । (महायान-) संग्रह उक्तं—“(इयमस्ति) लोकोत्तरचित्त (-बीजम्) ” । 20

(गोत्रं, बीजम्) । (योगचर्याशास्त्रानुसारेण) आवरणाद् भवति गोत्रभेदः । अन्येऽर्थतो अनास्रव-बीजानां भावाभावाभ्यां वा दर्शयन्ति । (पुरुषे) अनास्रवबीजानां अत्यन्ताभावश्चेत् तस्य उभयावरणबीजानि अहेयानि, अथ स भवेत् अपरिनिर्वाणधर्मकः । उभययानिकं अनास्रवबीजं एव भवेत् चेत्, तत्र ज्ञेयावरणबीजं सर्वदा-ऽहेयं, (अथ) एकभागतो भवेत् श्रावकगोत्रे, एकभागतो भवेत् प्रत्येक-बुद्ध-गोत्रे । (तस्मिन्) बुद्धस्यानास्रवबीजमपि भवति चेत्, तस्य द्विविधं आवरणबीजं सर्वं अत्यन्तं हेयं, अतः स भवेत् तथागतगोत्रे । 26

तस्माद् अनास्रवबीजानां भावाभावत आवरणं भवति छेद्यं अच्छेद्यं (वेति) ज्ञायते । अनास्रवबीजं तु सूक्ष्मं गुह्यं दुर्ज्ञेयं, तस्मात् तद् (=योगचर्याशास्त्रं) आवरणानुसारं दर्शयति गोत्रभेदम् । 28

एवं चेत् तयोरवरणयोरस्ति को भेदो यस्माद् भवति हेया-ऽहेयत्वम् ? धर्मता (=वस्तुस्वभाव-) तो भवत्ययं आवरणभेदः (इति) उच्यते चेद्, अनास्रवधर्मबीजात्तु कथं न तथा मन्यते ? आदितः सर्वथा नास्ति अनास्रवधर्मबीजं (इति) चेत्, अथार्यमार्गः कदापि न जायेत; (अथ) कोऽलं छेत्तुं आवरणबीजम् ? उच्यते तु—“आवरणतो भवति गोत्रभेदः” (इति) । यतस्तत्रार्यमार्गो (न) जायते, (अथ) तेषां (नारकाणां) अनागतं (मार्गबीजं) अस्ति (इति) कथनं अयुक्तम् । 4

वस्तुतस्तु, आर्यदेशनासु सर्वत्र उच्यते—“अस्ति पुराणं बीजम् ।” सर्वविरुद्धस्तस्य वादः, तस्मात् (सर्वं बीजं) आदिमद् एव जायत (इति कथनं) शास्त्र-न्याय-विरुद्धम् । 5

तस्माद्विज्ञेयं धर्मबीजं एकैकं अस्ति द्विविधं—पुराणं, आदौ जातं (चेति) । 6

३. बीजानां षड्लक्षणं द्वेधाकारणता बाह्याभ्यन्तरबीजानि ।
(क). बीजानां षड्लक्षणम् ।

अथ बीजानां लक्षणं षोडशैव भवति ।— 7

१. प्रथमं क्षणिकं विनाशि वा । (यत्) स्वभावत उत्पत्तेरनन्तरं विनश्यति, कारित्रसमन्वागतं (च) भवति, तद् भवति (इदं) बीजम् । इदं नित्यधर्मपरिवर्जितं, नित्यं अविकारि हि उत्पादक्रियासमन्वितमस्ति (इति) न वक्तुं शक्यम् । 9

२. (यत्) बीजं जायमानं एव कारित्र*फलधर्माभ्यां समन्वागतं वा, तद् अस्ति फलसहभूः । 10

इदं (बीजफलं) पूर्वाऽपर(स्थिति)वर्जिता (युगपद्-वर्तमाना) नियता अन्योन्याभिन्ना धर्माः । (बीजानि) नानास्वभावानि अपि अविरोधिस्वभावतया समकालं स्थायुकानि, कारित्रजनकानि (च) । न एवं मिथ आत्मासदृशानि पूवापरोत्पन्नानि, (अन्योन्य-)विरोधीनि (चेत्); न स्युः सहभूनि । यदपि हेतु-फलं समकालं, नतु हेतु-क्रिया वर्तमानकाले समकालं अतीतेऽनागते वा भवति, अस्वभावत्वात् । तस्मात् बीजं नाम प्रत्युत्पन्न-फलोत्पादकं, न तु सदृशबीजोत्पादावर्जकम् । 15

तस्माद् (बीजं) फलसहभूरेव वक्तव्यम् । 16

३. तृतीयं निरन्तराऽनुप्रवृत्तं—सुदीर्घकालं यावत् समसन्तानं चरमावस्थायां (तत्प्रतिपक्षमार्गोत्पादसमये) बीजं भवति । 17

एतेन (सौत्रान्तिकानां षट्) प्रवृत्तिविज्ञानानि (अपि) प्रतिषिद्धानि । प्रवृत्ति(विज्ञानं) विकारि उपच्छिन्नं, (अतो) बीज-धर्मासमन्वागतम् । इति निदर्शयति—स्वसदृशानि बीजानि अन्योऽन्यं जनयन्ति । 18

४. चतुर्थं विनियतस्वभावं—हेतुसामर्थ्येन कुशलाऽकुशलादि- (धर्म-)निर्वर्तकम् । (तत्-)सामर्थ्यं विनिश्चीयते बीज-हेतुतः । 20

एतेन (प्रत्युक्तं) अपरनिकाय(=सर्वास्तिवाद)मतं—अन्यस्वभावो-ऽन्यस्वभावं फलं जनयति हेतु-प्रत्ययार्थम् । 21

५. पंचमं प्रत्ययसामग्र्यपेक्षं—स्वानेकप्रत्ययान् (अपेक्ष्य) शक्तिविशेषसंचयार्थं बीजं स्वानेकप्रत्यय(=सापेक्षं) भवति । 22

एतेन प्रत्युक्तं तीर्थिकानां मतं—स्वभावो हेतुप्रत्ययाऽनपेक्षो नित्यं युगपद् जनयति फलं (इति) । प्रत्युक्तं च अपरनिकायानां (अतीतानागतसत्तावादिनां)—प्रत्ययानां नित्यं अनभाव (इति मतम्) । 23

*फलात्पूर्वं बीजमिति सौत्रान्तिकाः स्वविराश्च मन्यन्ते । फलासमन्वागतं कारणं इति माहेश्वराः ।

(इदं च) निदर्शयति—प्रत्ययस्यानित्यस्वभावत्वात्, बीजं न नित्यं युगपद् फलं जनयति । 24

६. षष्ठं स्वफलावाहकं—पृथक् पृथक् रूपचित्तादीनां (बीजानां) स्वस्वफलं आकृष्य उत्पत्तेः बीजं भवति । 25

एतेन प्रत्युक्तं तीर्थिकानां मतं—एकमेव कारणं जनयति सर्वं कार्यं; प्रत्युक्तं च अपरनिकाय(=सर्वास्तिवाद)मतं—रूपचित्तादयोऽन्योऽन्य-प्रत्यया भवन्ति । 27

मूल(=आलय)विज्ञानस्य शक्तिविशेषा भवन्ति इमान्येव षट्-लक्षणानि बीजानि, न अन्यानि । बाह्यं ब्रीहि-गोधूमादीनि, विज्ञान-विपरिणामत्वात्, उपचारतो भवन्ति बीजानि नाम, न तु तत्त्वतो बीजानि । 29

(ख) (द्वेधा कारणाता)

यद्बीजबलात् सन्निहितं प्रधानं फलं जायते, तदुच्यते जनकहेतुः (इति) । (तद्धि) आक्षिपति चिरं उच्छेषं कार्यं; न (च) युगपद् अवरुणद्धि, तस्माद् आक्षेपहेतुर्नाम । 1

(ग) बाह्यं आभ्यन्तरं बीजम् ।

आभ्यन्तरं बीजं वासनातः उत्पादितं प्रवर्धितं (वा) फलानां हेतुप्रत्ययलक्षणं भवति । 2

बाह्यं बीजं, (यद्धि) वासनातो भावितं अभवितं वा, अधिपति-प्रत्ययभावेन कार्यं उत्पादयति उपयुक्ते (च) । तस्य(=कार्यस्य) हेतुप्रत्यय आभ्यन्तरं बीजं, फलं हि सामान्या(ऽऽभ्यन्तर)बीजाज्जायते ।

४. भाव्यः, (=वास्यः), भावयित (=वासकः) ।

यद्विधोऽर्थो वास्यते, स भाव्यो (=वास्यो); (यश्च वासयति) (स भावयिता=वासको) नाम । 5

क. वासकः प्रत्येकं भवति चतुर्लक्षणः । बीजाद् उत्पद्यते वर्धते तस्माद् वासना नाम । कतमो नाम चतुर्लक्षणो भाव्यः ? 6—

१. प्रथमः स्थितिस्वभावः—धर्मश्चेत् आदित एकविधसन्तान-स्वभावः, अथास्ति भाव्यः । एतेन लक्षणेन (सौत्रान्तिकानां)

प्रवृत्तिविज्ञानं शब्दवातादयश्च प्रतिषिद्धाः । अस्थितिस्वभावत्वात् न (ते) भाव्याः । ९

२. द्वितीयोऽव्यक्तस्वभावः—धर्मश्चेत् तुल्योऽविरोधी (अथ वासनो)पलम्भार्हः, अस्ति भाव्यः । एतेन तथागतस्य अष्टमं आदर्शविज्ञानं पुराणं बीजं एव आलम्बते, न नवां गह्णाति वासनाम् । ११

३. तृतीयः भाव्यस्वभावः—धर्मश्चेत्, सद्भूतस्वभावो (=स्वतंत्रो), न (पाषाण-)घनोऽलं (अथ) प्रकृत्या वासनोपलम्भार्हः, तस्माद् अस्ति भाव्यः । एतेन प्रतिक्षिप्तं—चैत्ताः असंस्कृता धर्माश्च पाषाणघनपरतंत्राः । तस्मात् न भाव्या (इति मतम्) । १३

४. चतुर्थोऽस्ति भावयिता अन्योन्यमिथुनस्वभावः—चेत् समानकाले समानाधिकरणे भावयित्रा नाभिन्नो नैवभिन्नो, अथास्ति भाव्यः । एतेन प्रतिक्षिप्तं परकीयं—पूर्वापरक्षणममिथुनस्वभावार्थं (अस्ति) । तस्मात् न वासनाभाव्यम् । विपाकविज्ञानं एव परिपूर्णस्वलक्षणं भवति । १७

ख. चैत्तादयः कथं नाम न भावयितारः ? चतुर्भिः प्रकारैः १७—

१. प्रथमे—अनित्य उत्पादनरोध(-स्वभावः) धर्मश्चेत् सकारित्रो (बीज) उत्पाद-बुद्धिकरः, अथ स्यात् भावयिता । एतेन प्रतिक्षिप्तः असंस्कृतः, पूर्वापर(-कालयोः) अविकारी न उत्पादनवर्धनसमर्थः । तस्मात् न भावयिता । १९

२. द्वितीये—अधिमात्रक्रियश्चेत्, स्यात् उत्पाद-निरोध-स्वभावः सबलो (धर्मः) वासनाक्षेपकः; अथ स्यात् भावयिता । एतेन प्रतिक्षिप्तानि विपाकचित्त-चैत्तादीनि (=अष्टमं विज्ञानं) दुर्बलानि । तस्मात् न भावयिता । २१

३. तृतीये—बुद्धि-क्षयवाँश्चेत्, स्यात् अधिमात्रबलः बुद्धि-क्षय-भागी वासयिता; अथास्ति भावयिता । एतेन प्रतिक्षिप्तं—बुद्धस्य पारमिताफलः सद्धर्मः, न वर्धते न क्षीयते (इति), (एवम्) न (स्याद्) भावयिता । स चेत् भावयिता, अथ पूर्वापरबुद्धफलं अपरिपूर्णं, हीन-प्रणीतं स्यात् । २५

४. चतुर्थे—भाव्यसहगतगतिश्चेत्, स्याद् भाव्यः समानकाले समानाधिकरणे नाभिन्नः नैवभिन्नः; अथ स्याद् भावयिता । एतेन

प्रतिक्षिप्तं परकीयं—पूर्वापरक्षणो न सहगतार्थः, तस्मान्न भावयिता (इति) । 27

केवलं सप्त प्रवृत्तिविज्ञानानि तच्चैतानि च भवन्ति वृद्धि-क्षययोः सुकारित्रयत्वानि । परिपूर्णैतच्चतुर्लक्षण(श्चेद्) भवति भावयिता । एवं भावयितुं भाव्यं चेति उभयं विज्ञानं जायते, उभयं निरुध्यति । वासनार्थं स्थापितं भाव्ये बीजे वर्धते, सुगंधतिलबीजवत् ; तस्माद् वासना-भावयितुञ्च्यते । 2

ग. बीजानि, धर्माश्च ।

विज्ञानं बीजेभ्यो जातकाले सद्यो भवेत् कारणं, अथ वासना भवति बीजम् । त्रयो धर्मा (भवन्ति) अन्योन्य-हेतु-फला युगपद् (दीप)-वर्तिशिखोपमाः—शिखा जायमाना दहति वर्ति ; तृणपूलीवद् वाऽन्यो-ऽन्यश्चयाः, हेतु-फलयोर्यौगपद्याद् । न विरोधः—भावयिता जनयति बीजं, बीजं जनयति धर्मं, यथा (हीनयानिकानां मते) सहभूहेतुर्जनयति पुरुषकारफलम् । बीजं पूर्वापर-सजातीयं मिथो जनयति, सभागहेतुवत् आकर्षति निःस्पन्दफलम् । इदं द्वयं कार्येऽस्ति हेतु-प्रत्यय-स्वभावम् । एतद्विन्ना अपरे धर्मा न हेतु-प्रत्ययाः चेत्, हेतु-प्रत्ययकथनं उपचारवचनेन विज्ञेयम् । 18

इति समासतो व्याख्यातं सर्वबीजकम् । 9

३. आकारः, आलम्बनम् ।

“असंविदितकोपादि-स्थान-विज्ञप्तिकं च तत् ।”

संविन्तिः=संवेदनं अस्ति विज्ञप्तिः । इयं भवति विज्ञानस्य क्रियाऽऽकारा, विज्ञप्तेः क्रियाकारत्वात् । स्थानं अस्ति आधारः=अधिकरणं=भाजनलोकः; सर्वेषां एतेषां सत्त्वानां संनिश्रयस्थानत्वात् । उपादिः द्विधा, तद्यथा—बीजानि सेन्द्रियकायाश्च । बीजानि सन्ति—निमित्तानि (=आकाराः) नाम, विकल्प-वासना (च) । सेन्द्रियकायाः सन्ति—रूपेन्द्रियाणि, इन्द्रियाधिष्ठानानि चेति द्वयम् । सा उपादिः (=आलयः) भवति विज्ञानपरिगृहीतस्वभावा, समानक्षेमान्तरायत्वात् । उपादिः स्थानं च (इति) उभयं भवति आलम्बनम् । 15

आकारः ।

आलयविज्ञानस्य स्वभावः हेतुप्रत्ययवशात् जातकालेऽन्तरंगतया बीजभावेन विपरिणमते; सेन्द्रियकायः च बहिरंगतया भाजनभावेन विपरिणमते; अथ विपरिणतं स्वालम्बनं भवति, क्रियाकारं प्रतीत्य उत्पत्तिलाभात् । तत्र विज्ञप्तिरस्ति विपाकविज्ञानम् । स्वालम्बने भवति विज्ञप्ति-क्रिया । इयं विज्ञप्ति-क्रिया दर्शनभागे परिगृहीता । 19

क. द्वौ भागौ

अनास्रवं तु विज्ञानं स्व-भावोत्पत्तिकाले सदृशाऽऽलम्बनाऽऽलम्ब-कारेण प्रादुर्भवति । तस्मिन् संग्रयुक्ता धर्मा अपि तथा विज्ञेयाः । आलम्बना-कार-सदृशं (विज्ञानं) नाम निमित्तभागः । आलम्बना-कार-सदृशं नाम दर्शनभागः । चित्त-चैत्तं चेत् आलम्बनाकारं, (अथ) न स्यात् ग्राहकं स्वालम्बनगोचरस्य, स्याद्वा एकैकशो ग्राहकं सर्वेषां; यस्मात् (तस्य) स्वगोचरं अन्यदिव, अन्यद् स्वगोचरमिव 24 । चित्त-चैत्तं आलम्बकनिमित्तं विना चेत् न स्यात् संवेदकं आकाशादिवत् । आकाशाद्यपि (स्याद्) वाऽऽलम्बकम् । तस्मात् चित्त-चैत्ते भवेतां द्वयाकारे; तथाहि (घनव्यूह-) सूत्र उक्तं—26

“बुद्धेरालम्बनं सर्वं, सा कस्यापि न विद्यते ।

तदालम्बकालम्बनं प्रतिभाग-स्वभाववत् ।”* 28

ख. त्रयो भागाः ।

१. स्यान्मतं—(अस्ति) विज्ञानात्पृथग् आलम्बनविषयः । ते (च पौराणा) आहुः—(१) बाह्योऽर्थोऽस्त्यालम्बनं (विज्ञानस्य); (२) निमित्तभागो नाम क्रियाकारो; (३) दर्शनभागो नाम (विज्ञान-)द्रव्यम् । स्वलक्षणत्वात् सन्ति चित्त-चैत्तानि । चित्तं चैत्तं च समाने, आश्रया-

* शब्दार्थस्तु—“सर्वं एवास्ति बुद्धेरालम्बनं, बुद्धिरालम्बनं न कस्यापि विद्यते ।

बुद्ध्यालम्बनं बुद्ध्यालम्बकं एकैकभागस्वभावं भवति ।”आचार्यः पूषिन् तु—

“वेदकमात्रकं सर्वं वेद्यं जातु न विद्यते ।

वेदक-वेद्यभागौ तु प्रवर्तते स्वयं पृथक् ॥

ऽऽलम्बन-क्रियाकारेषु समाने, द्रव्येऽपि समाने । लक्षणं तु एकैकस्य भिन्नं, संज्ञा-वेदना-विज्ञाना-द्याकाराणां प्रत्येकं भेदात् । 3

२. (ननु) कथं ज्ञायते विज्ञानात् पृथक् आलम्बनविषयः? अथोच्यते-निमित्तभागोऽस्ति आलम्बनं, दर्शनभागो नाम (च) क्रियाकारः ।

(ननु) निमित्तं दर्शनं (च विज्ञानस्य) आश्रयेतां स्वलक्षणं द्रव्यं इति, तदस्ति स्वसंवित्तिभागः? अस्य (भागस्य) अभावे न स्यात् अननुभूतार्थवत् स्वानुस्मरणं चित्त-चैत्तादीनां धर्माणाम् । (अस्मिन् सति) हि स्याद् स्मर्तुं अलम् । चित्तं चैत्तं च तुल्याश्रयेन्द्रियालम्बने; क्रियाकाराः (तु) अन्योन्यं पृथक्, स्पर्श-वेदना-विज्ञानादीनां क्रियाणां अन्योन्यभेदात् । द्रव्यं (=विज्ञानं तत्संप्रयुक्तं च) तुल्यमपि आकारेण तु अन्योन्यभिन्नं, वेदनासंज्ञाविज्ञानादीनां स्वभावभेदात् । 8

३. वस्तुतस्तु चित्त-चैत्तं जातकाले पृथक् पृथक् न्यायेन परीक्षितं, एकैकस्य भवन्ति त्रयो भागाः—प्रमेयं, प्रमाणं, प्रमाणफलं (च); भिन्नत्वात् निमित्त-दर्शन(भाग-)योरवश्यं स्व-भावाश्रयत्वात् । तथाहि (प्रमाण-)समुच्चय-शास्त्र-कारिकायां (च दिङ्नागेन) उक्तं*10—

“यदाभासं प्रमेयं तत् प्रमाणफलेते पुनः ।

ग्राहकाकारसंविद्योः; त्रयं नातः पृथक् कृतम् ॥” 13

ग. चत्वारो भागः ।

क. चित्त-चैत्तानां सूक्ष्मतया विभागकरणे, चत्वारो भागाः भवन्ति—त्रयो भागाः पूर्वसदृशाः, चतुर्थोऽथ भवति संवित्तिभागः । एतमन्तरा, कः संवेदयेत् तृतीयम्? चित्तभागत्वात् हि (अयं) स्वसंवेद्यः । 16

ख. पुनश्च, स्वसंवित्तिभागस्य भावे, किं फलं (स्वसंवित्तेः)? प्रमाणं अवश्यं अपेक्षते फलं, तस्मात् न स्यात् दर्शनभागः तृतीयस्य फलं, दर्शनभागस्य वा; तदा प्रमाणाऽपरिगृहीतत्वात् । अतो दर्शनभागस्तृतीयो न स्वसंवित्ति-फलः स्यात्, प्रत्ययत्वात् ।

*“समानालम्बनाकारं प्रमेयं, ग्राहकाकारस्वसंविद्योः । प्रमाणं फलं च त्रयं, न भिन्न-स्वभावमिदम् ।”

एतेषां चतुर्णां भागानां आद्यं द्वयं भवत बाह्यं, अन्त्यं द्वयं आभ्यन्तरम् । प्रथमो (निमित्तभाग) एव आलम्बनं, अन्त्यं त्रयं (तु) उभयथा युज्यते । द्वितीयो (दर्शन-)भाग एवास्ति संवित्तिः । प्रथमः प्रमाणं अप्रमाणं वा, प्रत्यक्षं अनुमानं वा । तृतीयः (स्वसंवित्तिभागः) संवेदकः । द्वितीयः, (दर्शन-)चतुर्थसंवित्स्व-संवित्ति-भागौ प्रत्यक्षीकुरुतः तृतीयं एव, नहि द्वितीयं, अनुपयोगात् । तृतीय-चतुर्थौ उभौ, प्रत्यक्ष-परिगृहीतौ ।—तस्मात् आलम्बनालम्बकं चित्त-चैतं चतुर्भागसंगृहीतं सिद्धम् । (एवं स्वीकारे) नास्त्यनवस्थादोषः, नाभिन्न-नैवभिन्नस्य विज्ञप्तिमात्रतायां एव सिद्धेः । 25

(घनव्यूह-)सूत्रे गाथायां (च) उक्तं 25—

“द्विस्वभावं सत्त्व-चित्तं, बाह्याभ्यन्तरभागतः ।

आलम्बनोपलम्भकव्यासक्तमनेकदर्शनम् ॥” 27

अस्या गाथाया अर्थ उच्यते—सत्त्वानां चित्त-स्वभावो द्विभाग-संगताकारः—आभ्यन्तरवत्, बाह्यवत् । सर्वं भवति आलम्बनोपलम्भक-संगतम् । तत्र दर्शनभागस्य सन्ति नानाभेदाः—प्रमाणं अप्रमाणं वा, प्रत्यक्षं अनुमानं वा । दर्शनं तत्र हि अस्ति दर्शनभागः । 1

घ. भागाः त्रयः, द्वौ, एकः ।

एवं (दिङ्नागमतेन) चत्वारो भागाः त्रिषु वा परिगृहीता भवन्ति, चतुर्थस्य स्वसंवित्तिभागस्य तृतीये परिगृहीतत्वात् ; अन्येषु त्रिषु वा सर्वे परिगृहीता भवन्ति, आलम्बकस्वभावत्वात् । 3

दर्शनभागपरिगृहीतो वा अयमर्थः, दर्शनस्य सालम्बनत्वात् । अथवा एकस्मिन् परिगृहीतो भवति स्वभावाभेदात् । तथा हि लंकावतार- (सूत्रे) गाथायां उक्तं* 5—

“स्वचित्ताभिनिवेशेन चित्तं (वै) संप्रवर्तते ।

बहिर्धा नास्ति वै दृश्यं, अतो वै चित्तमात्रकम् ॥” 7

* शब्दार्थस्तु—“स्वचित्ताभिनिवेशेन चित्तं बाह्यालम्बनवत् प्रवर्तते । तत्र नास्ति दृश्यं, तस्मादुच्यते चित्तमात्रकम् ।”

एवं (शास्त्रेषु) अनेकत्र एकं चित्तमात्रं उच्यते । एतस्मिन् चित्तार्थे चैत्ता अपि परिगृहीताः ।

तस्माद् विज्ञानक्रियाकाराऽस्ति विज्ञप्तिः; विज्ञप्तिः (च) अस्ति विज्ञानस्य । 9

२. आलम्बनम् ।

क. अर्थो भवत्यधिकरणम् । विपाकविज्ञानं साधारणाबीजस्य परिपाकवशाद् रूपादिवत् विपरिणम्यते, भाजनलोकाकारेण आभासमानं (तदेव) बाह्यं महाभूतं, तत्कृतं (=भौतिकं) रूपं च । यदपि सत्त्वानां तद् (=विज्ञान)-विपरिणामोऽन्योन्यभिन्नः, लक्षणं तु समानं, अधिकरणस्य अभिन्नत्वात्, यथा सर्वेषां प्रदीपानां प्रकाशा एकाकारेण प्रसरन्ति । 13

(ननु) कानि तानि विपाकविज्ञानानि एतदाकारेण विपरिणम्यन्ते ?

कस्य (चित्त=चन्द्रामस्य) मतं—तत् (-सत्त्वानां विपाकविज्ञानम्) । कस्मात् ? तथाहि सूत्र उक्तं 14—

“सर्वेषां सत्त्वानां कर्मोधिपतिबलेन (लोकस्य) सहोत्पादात् ।” 15

कस्यचित् (=धर्मपालस्य) मतं—एवं चेत् वस्तुतो बुद्धानां बोधि-सत्त्वानां च (विज्ञानानि) अस्मिन् मिश्रित-समल-क्षेत्रे विपरिणम्येरन्; पृथग्जनादीनां हि अन्यत्र अमुष्मिन् परिशुद्धधातौ उत्तमे क्षेत्रे विपरिणम्येरन् । किञ्च, आर्या रूपतो विरक्ता आरूप्यधातौ जायेरन्, नाधरे परावृत्त्य अस्मिन् क्षेत्रे (तेषां विज्ञानानि) विपरिणम्येरन् । अथ किं प्रयोजनं, यस्मात् प्रत्युत्पन्ने विद्यमानाः तेऽमुत्र उत्पत्त्यन्ते, (येषां च) विपाकविज्ञानं विपरिणतं अस्मिन् धातौ ? तुद्रक-विमंग-सूत्र उक्तं—“समानकर्मणां सर्वेषां सहविपरिणामात्” (इति, एकेऽभिप्रयन्ति ।

क. एवं चेद् भाजनस्थोपसंहारकाले वर्तमान-जनिष्यमाणानां (सत्त्वानां) अभावात् कस्य विपाक-विज्ञानं विपरिणम्येतास्मिन् धातौ । 21

ख. पुनश्च, पृथग्जनानां रूपे विरक्तानां आरूप्यधातौ जातानां, अरूपकायप्रादुर्भावरहितानां, धातौ पूर्वतो विपरिणमने; किं प्रयोजनम् ?

ग (महासांधिकादिवत्) चेदारूप्ये भूमिभाजने च कायः; (अथ) न भवति स्थूलसूक्ष्मयोर्भेदः; न(च)ऽन्योऽन्यसंनिश्चितोऽयं विपरिणामो भवेत् । अथ तस्य किं प्रयोजनम् ?

वस्तुतस्तु, यदि तस्मिन् भाजने रूपकायस्य संनिश्रय-भोगयोर्विद्यमानत्वात्, तत्र (विज्ञान-) विपरिणामो भवति इति, एवं अन्यत्र (धातौ) जातस्य स्वभूमिक्षेत्रेऽपि विज्ञानं विपरिणम्येत । अथ भाजनलोकस्य उपसंहारे (= विनाशकाले) आदिसर्गे, सत्त्वा अपि न संविद्यमाना भवेयुः । इदमुक्तं (भवति)—यदि सर्वेषां (सत्त्वानां) साधारणो भोगोऽयं (लोकोऽयं); २ देव-मनुष्यादयो दर्शनभेदात् विशेषान् भोगाननुवध्नन्तीति हि विज्ञेयम् । ३

बीजानि ।

सर्वाणि हि सास्त्रवादि-धर्मबीजानि विपाकविज्ञानाश्रितानि विज्ञानस्वभावपरिगृहीतानि, तस्माद् आलम्बनम् । ५

अनास्त्रवधर्मबीजानि यद्यपि तद्विज्ञानाश्रितानि, न तु तत्स्वभावपरिगृहीतानि, तस्मात् न आलम्बनम् । अनालम्बनत्वेऽपि, न तु भूततथतावत् (विज्ञानाद्) भिन्नं; (तस्माद्) न विज्ञप्तिमात्रताया विरोधः । ८

सेन्द्रियककायः । विपाकविज्ञानं असाधारणलक्षणबीजपरिपाकबलेन रूपीन्द्रियेन्द्रियाश्रयायतनयोराकारेण विपरिणम्यते । ते महाभूतानि आभ्यन्तराणि रूपाणि च उपादाय, साधारणलक्षणाबीजपरिपाकबलेन अन्यकायस्थानेऽपि विपरिणम्यन्ते । नैतदेवं चेत् न श्रूयेरन् परकीया भोगाः ।

केषांचित् (= स्थिरमतेः) मते, (परकीयं) इन्द्रियमिव विपरिणम्यते । उक्तं (असंगेन) मध्यान्तविभंगे—“स्वैरिव हि परकीय-पंचेन्द्रियाकारेण प्रादुर्भवति ।” केषांचित् (= धर्मपालस्य) तु मते, आत्मानुपयोगात् केवलं परेन्द्रियाश्रयायतनाकारेण विपरिणम्यते । स्वकीयं विज्ञानं परकीयाणां पंचानां इन्द्रियाणां, परकीयं (च) स्वीयानां आकारेण विपरिणम्यते; तस्मात् अपरभूमौ जातस्य निवृत्तस्य वा शव इहाऽपि अनुवर्तते । १५

ग. नाना प्रश्नाः ।

१. उक्तपूर्वं—कर्मबलेन विपरिणम्यते बाह्यभाजनाकारेण आभ्यन्तरकायाकारेण नानाधातु-भूमिषु । समाध्यादिबलेन यदा भाजनकायाकारेण विपरिणम्यते धातु-भूमिषु, अथ स्वपरानियतं भवति । (विज्ञान-) विपरिणामं काय-भाजनं प्रायेण सर्वदाऽनुप्रवर्तते । शब्द-प्रभादयोऽवि-

परिणामा अधिकांशतोऽचिरकालिकाः, वर्तमानप्रत्ययबलोपधातोत्पन्नत्वात् । 18

३. समासतः कथिता अस्य (अष्टम-) विज्ञानस्य विपरिणामाः—सास्त्रवबीजानि (दश) रूपायतनानि, धर्मायतनोद्भूतं सद्भूतं रूपञ्च ।

कथमिदं विज्ञानं न चित्त-चैत्ताद्या(=विप्रयुक्तसंस्कृताभावा) ऽकारेण विपरिणम्यते आलम्बते च (तानि) ? सास्त्रं विज्ञानं समासतो द्विधा विपरिणम्यते—हेतुप्रत्ययबशात् एको विपरिणामः; द्वितीयो विकल्पबशात् । प्रथमे विपरिणामे हि भवति कारित्रं, अन्त्ये केवलं (प्रज्ञप्ति-) विषयः । विपाकविज्ञानं तु हेतुप्रत्ययबशादेव विपरिणम्यते । (अथ) रूपादीनां भवति सद्भूतं कारित्रम् 24 । चित्ताद्याकारेण विपरिणमने तद् न सद्भूतकारित्रं निमित्तभागानां चित्तादीनां अनालम्बनत्वात् ।

ननु (अवश्यं) तेषां सद्भूतं कारित्रम् ? तस्मात् (=विज्ञानात्) नहि जायंते विपरिणम्यन्ते; (तस्मात्) असंस्कृतादयोऽसद्भूत-कारित्राः । अतो विपाकविज्ञाने न गृहीताः चित्तादयः । यावद् अनास्त्रवभूमौ (तावद्) अनुत्तर-प्रज्ञया संप्रयुक्तम् । निर्विकल्पकमपि सद्भूत-कारित्रत्वे तु न प्रादुर्भावयति निमित्तं; अन्यथा बुद्धा न स्युः सर्वज्ञाः ।

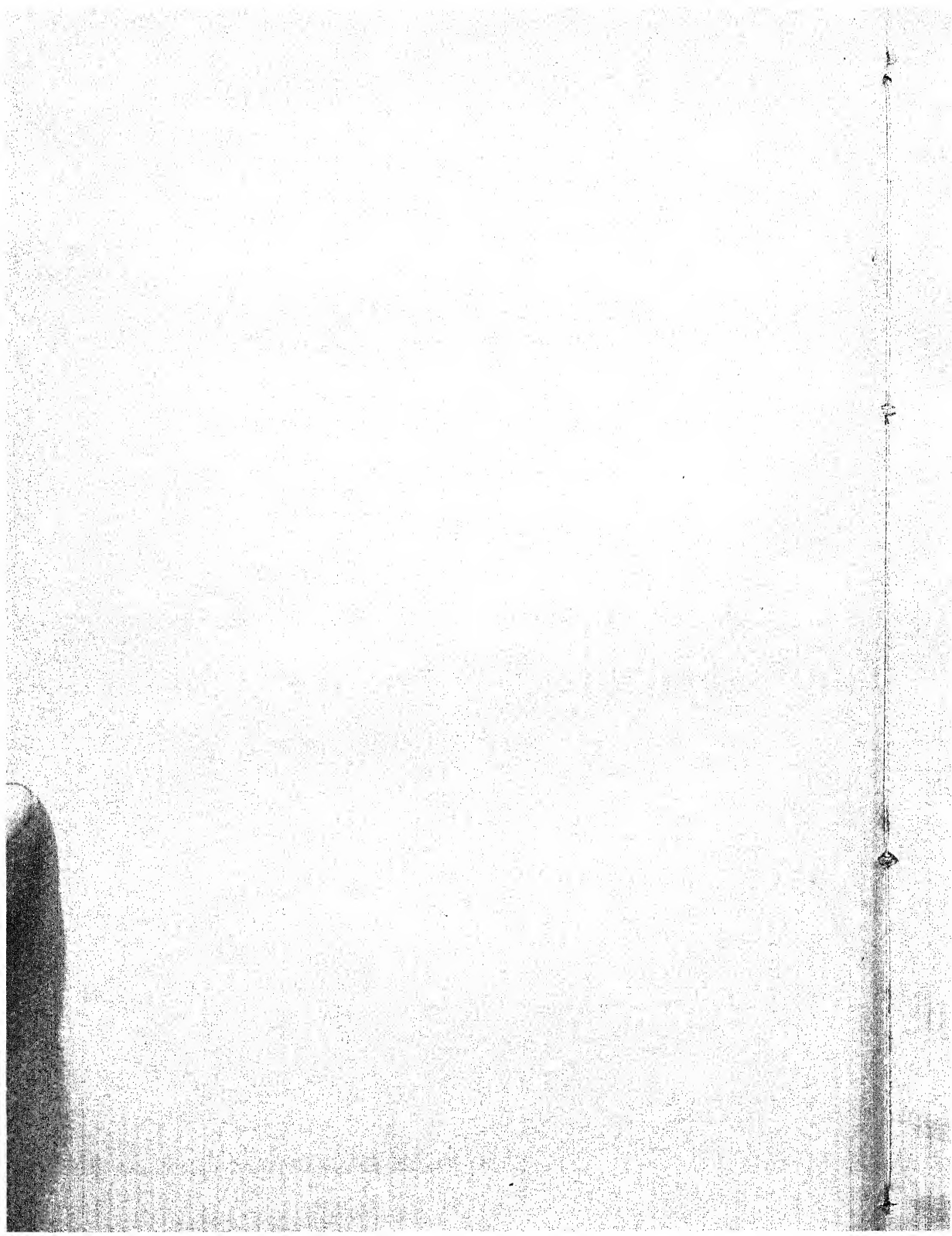
तस्मात् कामरूपधात्वोः सास्त्रव-भूमिकस्यास्य विपाकविज्ञानं भाजनकायः, अनास्त्रवबीजं (इति) त्रीण्येव भवन्ति आलम्बनानि । आरूप्यधातौ आलम्बते सास्त्रं बीजं, रूपतो विरागात् न (अपेक्षते) कर्मफलं रूपं; समाधिकृते रूपे न हेतुविरोधः ।

तद् विज्ञानं इदं रूपं आलम्बनभावेन उपगृह्णाति इति न विज्ञेयम् । अस्त्यस्य क्रियाकारोऽतिसूक्ष्मः, तस्माद् असंविदितम् । अथवास्याऽऽभ्यन्तरस्याऽऽलम्बनस्य अतिसूक्ष्मत्वाद्, बाह्यस्याऽऽलम्बनस्य भाजनलोकस्य वा दुर्भेद्यत्वात् (इदं) असंविदितं नाम । 5

कथं अस्ति विज्ञानं आलम्बनविषयग्राहकं, यदि विज्ञानस्य क्रियाकारं असंविदितम् ? (स्थविराणां-) निरोधसमापत्तौ कायं अहित्त्वा विज्ञानं तिष्ठती(ति) मतमिव; अभ्युपगम्यते तु (भवता) निरोधसमापत्तिः सचित्तका सत्त्वपरिगृहीतत्वात् । एवमेव असंज्ञादिभूमिकाले चित्तं भवति (इति) विज्ञेयम् । 8

(इति) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिशास्त्रे द्वितीयः खंडः ॥२॥

(अथ) धर्मपालादिबोधिसत्त्वैःकृते,
अधिगत(राजा)SSङ्गेन त्रिपिटकधर्माचार्येण युन्-च्चेडा (च) अनूदिते
विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-शास्त्रे
तृतीयः खंडः

४. संप्रयुक्ताः ।

आलयविज्ञानस्य पंच भेदाः ।

कतिभिः चैतैः इदं विज्ञानं अस्ति संप्रयुक्तम् ?—

“सदा स्पर्श-मनस्कार-वित्-संज्ञा-चेतनान्वितम् ।”

आलयविज्ञानं अनादिकालतः यावदाश्रयपरावृत्ति सर्वासु भूमिषु सर्वदा एतैः पंचभिः चैतैः संप्रयुक्तं भवति । सर्वत्र चित्ते विद्यमानत्वात् सर्वगं (इति) 15

(१) स्पर्शः

स्पर्शोऽह्यस्ति त्रयाणां (=इन्द्रिय-विषय-विज्ञानानां) सन्निपातः, विकार-परिच्छेदः, (स च) चित्त-चैत्तानां आलम्बनेन सह संगमयिता, वेदना-संज्ञा-चेतनादिस्वभावः कर्माश्रयः । अर्थात्—इन्द्रियं, विषयः, विज्ञानं (चेति त्रयाणां) अन्योऽन्यानुगतत्वात् त्रिकसन्निपातो नाम । अनुसरति च तेषां योगं, तस्मात् स्पर्शः त्रिकसन्निपातो नाम । 19

विकारः ।—(स्पर्शाऽवस्थानंतरं भवति त्रयाणां चित्त-चैत्त-जननसामर्थ्यं, तद्वि (सामर्थ्यं) विकार उच्यते । 19

विकार-परिच्छेदः ।—१. स्पर्शः तेन विकारेण सदृशः, तस्मात् परिच्छेद उच्यते । इन्द्रियविकारवशाद् आक्षिप्तः स्पर्शस्य उत्पादः (स) प्रधानः तद्विज्ञाना-लम्बने । तस्माद्वि (अभिधर्म-) समुच्चय-शास्त्रादौ उक्तं—“इन्द्रिय-विकार-परिच्छेदाः, चित्त-चैत्तान् संनिपातयितुं स्पृशन्ति आलम्बनं; (स हि) स्पर्शस्वभावः ।” 22

२. चैत्तानां जननसामर्थ्येऽनुकूलत्वात् (स्पर्शो) वेदनादीन् (=मनस्कार-वेदना-संज्ञा-चेतनाः) कर्मणां संनिश्रयतया उपयुक्ते । संवर्त-विवर्त-सूत्र उक्तं—“वेदना-संज्ञा-संस्कार-स्कन्धा हि स्पर्शं उपयुजते

प्रत्ययतया ।” तस्माद् हि उक्तं (सूत्रे)—विज्ञानं स्पर्श-वेदनादीनां द्विचतुर्णां हेतूनां योगेन जायते । 26

३. योग(—शास्त्रे)ऽपि उक्तं—“(स्पर्शः) भवति वेदना-संज्ञा-चेतनानां आश्रयः ।”— चेतनाया हि संस्कार-स्कन्धे प्रधानस्वामित्वात्; एतस्मिन् (चेतना-)शब्देऽन्ये (ऽपि संस्कारस्कन्धीयाः चैत्ताः) परिगृहीताः । 1

४. (अभिधर्म-)समुच्चय-शास्त्र (Nanjio's, 1199) उक्तं—

“वेदनाश्रयः स्पर्शः, वेदनोत्पादे अनुत्तरत्वात् । स्पर्श (शब्देन) गृह्यते मनोज्ञादिनिमित्तं; वेदनया गृह्यते सातादि-निमित्तं; (स्पर्शो) उत्तरतमोऽन्याभ्यां, (वेदनाया) उत्पादे (ऽस्य) प्राधान्यात् ।” 4

५. स्पर्श-स्वभावस्तु असङ्कृतः परिकल्पितः, षड्विधानां धर्माणां चैतस्वभावत्वात्, भोगे परिगृहीतत्वाद्, प्रत्ययत्वात् (प्रतीत्यसमुत्पादे) वेदनादिवत् । 5

(२) मनस्कारः ।

मनस्कारः स्वभावेन न त्रिकसन्निपातादभिन्नो, अस्त्याभोगचित्त-स्वभावः, आलम्बने चित्तावर्जनं (अस्य) कर्म । स एवं उत्पादार्थं चित्तबीजं प्रेरयति, आवर्जयति (च) आलम्बनीकर्तुं, तस्माद् उच्यते मनस्कार (इति) । 7

यदि च अयमपि आवर्जकः चैत्तानां उत्पादे, (अथापि) चित्तं अधिपतिः, तस्माद् एव उक्तं चित्तावर्जकं (इति) । ए के (=संघभद्रः) वदन्ति—मनस्कारोऽन्यस्यालम्बनस्य संगमे प्रवर्तकः, एकस्मिन् वाऽऽलम्बने चित्तस्थितिकारकः तस्मात् मनस्कारो नाम । तदुभयं असमंजसं, असर्वगत्वात् समाधिनिर्विशेषत्वात् (च) । 11

(३), वेदना ।

वेदनाऽस्त्यनुभव आलम्बनस्य, साताऽसातानुभय-लक्षणा । स्वभावतोऽस्याः कर्म रागोत्पादनं—संप्रयोग-विप्रयोगानुभयरगोत्पादनं हि 12

केचित् (=संघभद्र) एवं मन्वते—वेदना द्विधा, एका विषय-वेदना=आलम्बनानुभवो वा; द्वितीया स्वभाववेदना=सद्यः स्पर्शानुभवो

वा । स्वभाववेदनैवास्ति वेदना, स्वलक्षणत्वात्; विषयवेदना न, परलक्षण-समत्त्वात् ।

तन्मतं न न्याय्यं—(१) वेदनया हि सहजस्पर्शानामनुपलम्भात् । (२) समानस्पर्शजा वेदनोच्यते चेद्, स्पर्शः निष्पन्दफलैरिव वेदनास्वभावः स्यात् । (३) पुनश्च, हेतोर्वेदना हि हेतुवेदना नाम, (सा) कथं स्वभाववेदना उच्यते ? (४) चेदुच्येत—राजा यथा स्वराष्ट्रप्रदेशं सर्वं भुङ्क्ते (तथा) वेदना-स्वभावेन भुंजीत स्पर्शजा (ऽपि), (तस्मात्) स्वभाववेदना नाम । अयमपि अहेतुः, स्वमतविरोधाद् अस्वीकारात् (च) । (५) चेत्, अपरित्यक्तस्वभावतया स्वभाववेदना नाम, सर्वे धर्माः स्युः स्वभाव-वेदना; तस्मात्तन्मतं बालोपलापन-मात्रम् । 21

वस्तुतस्तु, विषयवेदना अनन्यसाधारणलक्षणा, वेदयते सातादिलक्षणं; अनन्यसाधारणत्वात् अस्ति विषयभावना स्वलक्षणा नाम । 22

(४). संज्ञा ।

संज्ञा अस्ति विषय(=आलम्बन)-निमित्तोद्ग्रहणस्वभावा, नानाऽभिधान-प्रज्ञप्ति-कर्मिका । विषयानुलक्षणस्य व्यवस्थितत्वेऽनुजायेरन् नानाऽभिधानप्रज्ञप्तिः । 24

(५). चेतना ।

चेतनाऽस्ति चित्ताऽभिसंस्कारस्वभावं कर्म, (अस्याः) कुशलादिषु चित्तकर्मसु नियोजनम् । इयं स्वचित्तं कुशलादिषु कर्मसु नियुज्य विषयं स्वहेत्वाद्याकारेण उपादत्ते । 26

इमे (=स्पर्शादयः) हि पञ्च सर्वगाः, तत्परिगृहीतत्वात् । 27

२. आलयविज्ञान-वेदना ।

क. आलयविज्ञानं किल संप्रयुक्तं, तत्सर्वगलक्षणं (इति) परस्तात् सविस्तरं व्याख्यास्यते ।

इमे स्पर्शादयः पञ्च भवन्ति विपाकविज्ञानं संस्कारलक्षणम् । भिन्ना अपि काले तु तुल्यालम्बनाश्रयाः तुल्यद्रव्याः, तस्मात् संप्रयुक्ता नाम । इदं विज्ञानं संस्कार(=क्रिया)लक्षणं अपद्रुतमं अनुकूलप्रतिकूलाकारेणापरिच्छेद्यम् । पञ्च(पिप्पल्या) सूक्ष्ममेकजातीयं अनुसंततं प्रवृत्तं, तस्मात् उपेक्षावेदनासंप्रयुक्तमेव भवति । 2

ख, पुनश्चैतत्संप्रयुक्ता वेदना केवलं विपाकः, प्रागाक्षेपककर्मणा प्रत्युपस्थितं प्रत्ययमनपेक्ष्यानुप्रवर्तते; कुशलाऽकुशल(कर्म)-बलानुप्रवृत्तत्वात्, केवलं अस्ति उपेक्षावेदना । दुःखा सुखा (इति) उभे वेदने स्तो विपाकजे, न तु विपाकः, प्रत्युपस्थितप्रत्ययापेक्षत्वात् नैतत्संप्रयुक्ते । 5

ग, पुनश्च, नित्यं विपरिणमनात् एतस्मिन् आलयविज्ञाने स्थान्तरात्मतया सत्त्वानां शाश्वतदृष्टिर्भवति । सुख-दुःखोभयवेदना-संप्रयुक्तं चेदथ न स्यात् नित्यं विपरिणमनः, कथं गृह्येतात्मतया ? तस्मादियं उपेक्षावेदना एव संप्रयुक्ता भवति । इत्थं चेद् इदं विज्ञानं अपि न भवति दुष्कर्मविपाकः

घ. यस्मात् (भवन्) मते—कुशलं कर्म उपेक्षावेदनाया उत्पादकं; इदमपि सुख-दुःखजात्यविरोधात् कुशलाकुशलोभयावर्जकैः अव्याकृतैः धर्मैरिव कथं (न) स्याद् उपेक्षावेदना ? 10

३. अन्ये चैताः ।

क, इदं (आलय-) विज्ञानं न विनियतविषयादि (पंच) चित्त-संप्रयुक्तं, अन्योन्यविरोधात् । (१) छन्दोऽभिप्रेते वस्तुन्यभिलाषः; इदं विज्ञानं तु स्वरसेन प्रवर्ततेऽनभिलाष(भूतश्च) । (२) अधिमोक्षोऽवधारणं सुविनिश्चितस्य वस्तुनः, इदं विज्ञानं (तु) अनवधारणमपटु । (३) स्मृतिः संस्तुतस्य वस्तुनोऽभिस्मरणं, इदं विज्ञानं वर्ततेऽपटु दुर्बलं अविस्पष्टमन-नुस्मरणम् । (४) समाधिः चित्तस्य एकस्मिन्नर्थे आसंजनं (=एकाग्रता); इदं विज्ञानं (तु) स्वरसेन प्रतिक्षणं अन्यविषयम् । (५) प्रज्ञा केवलं वस्तुगुणादिप्रविचये प्रवर्तते; इदं विज्ञानं (तु) सूक्ष्मं अविस्पष्टं अप्रविचायकम् । 16

ख, तस्माद् इदं (=आलयविज्ञानं) नास्ति पृथगालम्बनसंप्रयुक्तम् । केवलं विपाकस्वभावत्वात्, इदं विज्ञानं कुशलाकुशलादि- (चैत्त) संप्रयुक्तम् ।

ग, कौटुक्त्यादयश्चत्वारोऽव्याकृतस्वभावाः विच्छिन्नाः, तस्मात् न विपाकाः । 19

अष्टमविज्ञान-तत्त्वैतानां भेदाः ।

१. अष्टमविज्ञानभेदः ।

धर्माः सन्ति चतुर्धा—कुशलाः, अकुशलाः, निवृताऽव्याकृताः, अनिवृताव्याकृताः (चेति) । आलयविज्ञानं कतमेषु धर्मेषु परिगृहीतम् ?—इदं विज्ञानं अस्ति, केवलं अनिवृताव्याकृतं विपाकस्वभावत्वात् । 21

१. ननु विपाकः कुशलोऽकुशलो वा ? (आद्ये) न संभवति प्रवृत्तिः, (द्वितीये च न) निवृत्तिः=निरोधः । 22

२. तथात्वे विज्ञानं न स्याद् कुशलस्य अकुशलस्य वा आश्रयः ।

३. कुशलाकुशलयोरन्योन्यप्रतिपक्षत्वात् न स्यात् उभयाश्रयम् । 23

पुनश्च, इदं विज्ञानं भाव्यं चेत्, अस्ति स्वभावतः कुशलमकुशलं वाऽतिसुरभि-दुर्गन्धिवत्, (अथ) न स्याद् वासनाग्राहकं, वासनाभावात् । सास्त्रवानास्त्रवं हेतु-फलोभयमसिद्धम् । तस्माद् इदं केवलं अनिवृताव्याकृतम् । निवृता भवन्ति सास्त्रवा धर्माः; आर्यमार्गस्य नीवरणत्वात् । 26

पुनश्च, चित्तं (अस्ति) निवृत्तं, अविशुद्धभावात् । इदं विज्ञानं अनास्त्रवं, तस्मात् अनिवृतम् । व्याकृताः सन्ति कुशला अकुशलाः सातासातफला विशेषप्रणीत-स्वभावाः । व्याकृताः=विभक्ताः । यस्मादिदं न कुशलाकुशलं, तस्मात् अव्याकृतं नाम । 29

(२) चैतलक्षणम् ।

१. “स्पर्शादयः तथा” इति । इमं आलयविज्ञानमिव, केवलं अनिवृताव्याकृतस्वभावपरिगृहीता भवन्ति । 1 स्पर्शः, मनस्कारः, वेदना, संज्ञा अपि तथा, संप्रयुक्तानां धर्माणां तुल्यस्वभावत्वात् । 2

२. अथ स्पर्शादयः पंचापि आलय(=विज्ञान)वत् (१) विपाकाः, (२) अविज्ञेयात्मबन्नाऽऽकाराः; (३) त्रिविधाऽऽलम्बनग्राहकाः, (४) पंचधर्मसंप्रयुक्ताः; (५) अनिवृता-व्याकृताः; तस्मादेवोक्तं स्पर्शादयः तथेति वचनम् । 5

३. केचित् (=नन्दः) मन्यन्ते—स्पर्शादय आलयविज्ञानवत् सन्ति सविपाका अपि; सर्वबीजकं च विस्तार-कथनेन यावत् अनिवृता-

व्याकृतम् । “तथा” इति कथनस्य (=अर्थस्य) अविस्पष्टत्वात् (=अपरिमितत्वात्) ।

(धर्मपाल आह—) तन्मतं न समंजसम् । कस्मात् ?—(१) स्पर्शादयो विज्ञानाश्रिता अस्वतंत्राः, तस्मात् राग-श्रद्धादिवत् न वासनाग्राहकाः; कथं ते विज्ञानवद् धारयेयुर्बीजम् ? (२) अथ चेत् स्पर्शादयोऽपि ग्राहका वासनायाः, (तर्हि) एकत्वे (तेषां) षड्बीजस्वभावता स्यात् । एवं चेत् फलोत्पत्तौ कतमत् बीजं उत्पादहेतुः ? न वाच्यं—षड्भ्यो बीजेभ्यो जायत (इति), अनेकबीजोत्पन्नस्य एकस्यांकुरस्य अदर्शनात् । उच्येत—फलोत्पादः केवलं एकस्माद् बीजात्; अथ शेषाणि पंच बीजानि तत्र निष्प्रयोजनानि । नापि वाच्यं—क्रमशः फलोत्पाद (इति),—युगपद् तुल्यबलत्वात् । 14

न च वाच्यं—षट् फलानि युगपद् उत्पद्यन्त (इति),—एकक्षणकाले षण्णां चक्षुर्विज्ञादीनां युगपदनुत्पत्तेः । 15

(नन्दस्य प्रतिवचनं)—केनोक्तं—स्पर्शादयोऽपि वासनाग्राहकाः (=भाव्याः) सर्वबीजकाः ? मामैवम् । (१) स्पर्शादयो विज्ञानवत् सर्वबीजका नाम । (२) स्पर्शादयो बीजलक्षणा-समानाः सन्तः सर्वबीजका उच्यन्ते, स्पर्शादीनां विज्ञानालम्बनत्वात्, आरूप्ये स्पर्शादीनां बीजालम्बनत्वात्, सन्निहितालम्बनप्रत्ययत्वाच्च किल । ते बीजाभासा विपाकविज्ञानोत्पादने न सन्ति हेतुप्रत्ययाः । पूर्ववत् स्पर्शादिरिव चक्षुरादोन्द्रियं न विज्ञानालम्बनम् । अपि चोदाहरणं—“अनलोपमः न (तु) दाहोपयोगी” । 21

(अत्र धर्मपालः)—तद् व्याख्यानं न न्याय्यम् । स्पर्शादयः सर्वबीजादिलक्षणाः, आलम्बनं च उपादि-स्थानं; अथ स्यात् (पुनरुक्तं) विज्ञानोपमत्वात् । तस्मात् पूर्वमुक्तं “सर्वबीजकं” (इति) किल भाव्यं बीजधारकं (=सबीजकं) अर्थं सूचयति । एवं नास्यां कारिकायां स्यात् पुनरुक्तदोषः । 24

(यत्) पुनः तेन (नन्देन) उक्तं—“तथैत्यर्थस्याऽविस्पष्टत्वात्” । उदाहरणं खलु असिद्धमयुक्तं, स्पर्शादयः पंचापि विज्ञप्तिः, स्पर्शादयोऽपि सन्ति स्पर्शादिसंप्रयुक्ता (इति), तस्मात् न । “तथा” इति यथा-योग्यार्थः, न सर्वार्थः । 27

६. अविच्छिन्नसन्ततिः ।

(१) प्रतीत्य-समुत्पाद-सिद्धान्तः ।

आलयविज्ञानं किमस्ति उच्छेद्यं शाश्वतं वा ? न उच्छेद्यं न (च) शाश्वतं, सर्वदा प्रवर्तनात् । 29

क, “सदे” ति—इदं (आलय-)विज्ञानं अनादिकालतः सजातीय-सन्तानं निश्चयं अविच्छिन्नं भवति, धातु-गति-योनोनां प्रज्ञप्तिमूलत्वात् ; दृढस्वभावं, बीजधारणेऽशिथिलीकरणात् । 2

ख, “प्रवर्तत” इति—इदं विज्ञानं अनादिकालतः क्षणं क्षणं उत्पद्यते निरुध्यते (च), पूर्वापरं विपरिणम्यते । हेतुनिरुध्यते फलमुत्पद्यते, तस्मान्न निश्चयं, (न) एकम् । अथ प्रवृत्तिविज्ञानेन भाव्यं, बीजानां हेतु(श्च) । “सदा” (इति) अर्थेन प्रतिक्षिप्त उच्छेद(-वादः); “प्रवर्तत” (इत्यनेन) सूच्यते अनित्यत्वम् । 4

“स्रोतसोद्यवत्” हेतु-फलधर्मता । यथा स्रोतसोद्यजलं न विच्छिन्नं न (च) निश्चयं, स्नाययत् वाहयत् चिरकालं प्रवहति; एवमेव इदं विज्ञानं अनादिकालत आरभ्य उत्पद्यमानं निरुध्यमानं अनुच्छिन्नं अशाश्वतं प्रवर्तते । निःसरणवियोजनयोर्विना सत्त्वान् स्नाययति =वाहयति । अपि च यथा स्रोतसोद्ये वातादिप्रहता वीचयोऽविच्छिन्न-प्रवाहं समुत्पद्यन्ते, तथा एतस्मिन् (=आलय-)विज्ञानेऽपि (हेतु-) प्रत्ययसंसर्गेण उत्पन्नानि चक्षुर्विज्ञानादीनि निश्चयं प्रवर्तते । अपि च, यथा स्रोतसोद्यो जलस्योपर्यधः नृणामत्स्यादीनि वस्तूनि प्रवाहमनु स्नाययति न परिवर्जयति, एवं इदं विज्ञानमपि सार्द्धं आभ्यन्तरेण बीजेन (=बीज विज्ञानेन) बाह्यैः स्पर्शादिभिश्च धर्मेर्निश्चयं अनुप्रवर्तते । एवं धर्मोपमार्थः स्पष्टः—इदं विज्ञानं अनादिकार्यकारणं शाश्वतोच्छेद(-भाव-)विरहितं (इति) अर्थः । अयमस्ति एतद् (=आलय-)विज्ञान-स्वभावः—अनादिकालारभ्य क्षणं क्षणं कार्यं उत्पद्यते, कारणं (च) निरुध्यते । कार्यं उत्पद्यते, तस्मान्न उच्छेद(-वादः); कारणं निरुध्यते, तस्मान्न शाश्वत(-वादः) । अनुच्छेदाशाश्वतोऽस्ति प्रतीत्यसमुत्पादनयः, तस्मादुक्तं—एतद्विज्ञानं सदा “वर्तते स्रोतसोद्यवत् ।” 15

(२) पूर्वपक्षः ।

क. (सम्मतीयानां सर्वास्तिवादिनां च मतेन पूर्वपक्षः)—
अतीतानागत(—कालौ) हि (महायाननये) न सद्भूतौ, तस्मात् मा
भूतां शाश्वतौ, कथं (पुनः) न उच्छेद्यौ ? उच्छेद्यौ (चेत्) कथं
सिध्येत् प्रतीत्यसमुत्पाद-सत्सिद्धान्त (इति) ? 16

(उत्तरपक्षः)—अतीतानागतं चेदस्ति सद्भूतं, उच्छेदाभावेन
कथं न (अभ्युपेयते) शाश्वतम् ? शाश्वते (सति) न सिद्धः
प्रतीत्यसमुत्पाद-सन्नयः । 18

(पूर्वपक्षः)—कथं (स्यात्) परमतदूषणेन स्वमत-सिद्धिः ? 18

(उत्तरपक्षः)—अविध्वस्य मिथ्यामतं सन्(—मत)-प्रदर्शनं
दुष्करम् । पूर्वतनं कारणं निरुध्यति, अथ परतनं कार्यं उत्पद्यते, यथा
तुला(—दंडस्य) उभावन्तौ युगपद् ऊर्ध्वमथ उन्नतावनतौ, एवं हेतु-फले
प्रवर्तते प्रवाहवत्, अथातीतानागतयोः सिद्धिर्ना(—ऽपेक्ष्यते) उच्छेदा-
भावकृते ।* 21

(पूर्वपक्षः)—हेतुः (= कारणं) प्रत्युत्पन्नावस्थः (चेत्) (तदा)
परतनं कार्यं नोत्पन्नं, (अथ) कारणं कस्य स्यात् कारणम् ? कार्यं
प्रत्युत्पन्नकाले (ऽवस्थितं चेत्) पूर्वतनं कारणं निरुद्धं, (अथ) कार्यं
कस्य स्यात् कार्यम् ? कार्य-कारण-विरहे उच्छेद्य-शाश्वत(—दोषा-
वापद्येते) ।

(उत्तरपक्षः)—कारणकालेऽस्ति चेत्, कार्यं पूर्वस्माद् विद्यते ।
कार्यं हि पूर्वतो विद्यमाने किमपेक्ष्य कारणं (अस्ति) पूर्वतनम् ?
कारणद्रव्यं हि कार्यद्रव्याभावे कथं विद्येत ? कारणाभावे कार्याभावः
(अथ भवत्पक्षे) कथं शाश्वतोच्छेद(—दोष-परिहारः) ? 25

* शालिसस्तम्भ सूत्रेऽपि—न च पूर्वनिरुद्धाद् बीजादङ्कुरो निष्पद्यते नाऽ
प्यनिरुद्धाद् बीजात् । अपि तु बीजं च निरुध्यते तस्मिन्नेव च समयेऽङ्कुरश्चात्पद्यते,
तुलादण्डोन्नाभावनामवत् । अतो नोच्छेदतः (प्रतीत्यसमुत्पादो द्रष्टव्यः) । नागार्जुनकृते
निरुपमस्तत्रेऽपि—“निरुद्धाऽनिरुद्धाद् वा बीजादङ्कुर-सम्भवः । मायोत्पादवदुत्पादः
सर्व एव त्वयोच्यते ।”

(पूर्वपक्षः)—कार्य-कारणयोः सिद्धिः धर्म-कारित्रानुगमात्, तस्मात् प्रश्नो (ऽयम्) ऽबाधकोऽस्मिन्मते । 26

(उत्तरपक्षः)—वस्तुनि पूर्वतः स्थिते कारित्रमपि (तदा) स्यादेव, हेतु-प्रत्ययमपेक्ष्य (तस्य) पूर्वभावात् । अतो युष्मन्मते कार्यकारणयोर्विनैव अभ्युपगम्यते, महायान-प्रतीत्य-समुत्पाद-सन्नयः । अयं सन्नयोऽस्ति गम्भीरः सूक्ष्मो वचनातीतः । कार्यकारणादिशब्दा (हि) उपचारकल्पिताः । प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य अनागत उपयुज्यते, उपचारेण कल्प्यते । परतनकार्यसम्बन्धात् प्रत्युत्पन्नो (धर्मोऽस्ति) कारणं (इति) उच्यते । प्रत्युत्पन्नं धर्म अपेक्ष्य पूर्वतनो लक्षण-पूरक उपचारतः (कारणं) कल्प्यते । पूर्वतनं (धर्म) कारणं अपेक्ष्य प्रत्युत्पन्नो (धर्म) उपचारतः कारणं उच्यते । प्रत्युत्पन्नं विज्ञानं (एव) तादृश(ातीताना-गता-)कारेण प्रादुर्भवति । 2

अयं स्पष्टो हेतुफलनियमः, अन्तद्वयादतिभिन्नां मध्यमां प्रतिपदं विज्ञापयति । मेधाविनो जना आचरण-विज्ञाननाभ्यां (इमं) अनुवर्तेरन् । 4

ग-(पूर्वपक्षः) केचित् अन्ये निकायाः (= स्थविराः) वदन्ति—अतीतानागताभावेऽपि, कार्य-कारणे स्तः सदा सन्तन्व्यमान-वस्तुनी द्रुततरगतावप्येत-स्मिन् प्रत्युत्पन्ने (चित्त-चैत्तादि-) धर्मे, अस्ति पूर्वापरयोः उत्पाद-निरोधयोः (वा) कालद्वयम् । उत्पादकाले अत्येति कारणं । निरोध-काल आवर्जयति कार्यम् । सत्यपि (काल-)द्वये, स्वभाव-स्तु एक एव । पूर्वतनं कारणं यदा निरुध्यते, परतनं कार्यं तदोत्पद्यते । सत्ता-स्वभावयोर्भेदेऽपि, अस्ति तूभयं (इतरेतरा-)ऽविद्यमानम् । तस्मात् कार्य-कारणे (= हेतु-फले) नोपचारकल्पिते । (अनेनैव) तु (सर्वा-स्तिवाद-महायानयोः) शाश्वतोच्छेद(-वादयोः) परित्यागः, पूर्वी(क्त)-दोष-परिहारश्च । के (तावत्) बुधजना विहायैतं मतं अन्यद् (अभ्यु-पेक्ष्यन्ति) । 9

(उत्तरपक्षः)—तेषां इदं मुधा विकल्थनं सर्वं वितथाऽर्थम् ।—(१) कथं स्याद् एकस्मिन् क्षणे कालद्वयम् ? (२) उत्पाद-निरोधौ (मिथो) विरोधिनौ कथं युगपद् वर्तेताम् ? (३) निरोधश्चेत् प्रत्युत्पन्नः, उत्पादो-

ऽनागतः स्यात् । (यथाहुः सर्वास्तिवादिनः—) (४) भावो हि नाम उत्पादः, विद्यमानत्वात्; अभावो हि नाम निरोधः, (अथ निरोधः) कथं न (स्याद्) अतीतः (यथाहुर्महायानिकाः) ? निरोधो न अभाव (इति) चेत्, उत्पादो न स्याद् भावः, उत्पादस्य प्रत्युत्पन्नत्वात् विद्यमानत्वात्; निरोधः स्यादतीतोऽभावः । (५) किंच, उभयं अन्योन्यविरोधि, (अथ) कथं (स्थविरैरुच्यते) एकस्वभावम् ?—नहि विरुद्धस्वभावानां सुख-दुःखादीनां तथात्वेन दर्शनम् । (तस्माद्) उत्पाद-निरोधौ युगपद् न स्याताम् । (६) उभौ उत्पाद-निरोधौ भिन्नौ चेत्, कथं उच्येतां तुल्य-स्वभावौ ? 15

(उपसंहारः)—तस्माद् उत्पाद-निरोध-कालौ (एकस्मिन्) प्रत्युत्पन्ने (काले) युगपद् विद्येते तुल्याश्रयौ तुल्य-स्वभावौ (—इति) हेत्वसिद्धम् । 16

ग. सौत्रान्तिक-मतम् ।

सौत्रान्तिकादीनामाचार्याणां कार्य-कारण-सन्ततिः अपि हेत्वसिद्धा, तैः बीजाश्रयस्य आलय-विज्ञानस्यानभ्युपगमात् । तस्मात् महायान-व्याख्यातः कार्य-कारण-सन्तानः प्रतीत्य-समुत्पादः (इति) सन्नयः (= सिद्धान्तः) स्वीकार्यः । 18

७. आलयविज्ञान-निरोधः । अष्टम-विज्ञान-संज्ञाः ।

१. आलयविज्ञान-निरोधः ।

इदं (आलय-) विज्ञानं अनादि, (अविच्छिन्न-) प्रवाहवत् नित्यं प्रवर्तते, कस्यां अवस्थायां तावत् (अस्य) चरमो निरोधः ?—“तस्य व्यावृत्तिरर्हत्वे” । त आर्याः छिन्दन्ति क्लेशावरणं, (तस्य) अत्यन्तक्षयकालेऽर्हन्तो नाम । तस्मिन् काले एतस्मिन् (आलय-) विज्ञाने क्लेश-दौष्टुल्यानां नित्यात्यन्तनिवर्तनात्, तेषां व्यावृत्तिरुच्यते । तत्रार्हन्त उच्यन्ते, समधिगत-यानत्रयाऽशैक्षफलाः (१) क्लेशाऽरोणां अत्यन्तं क्षयात् (अरिहन्), (२) लोक उत्तमदक्षिणाऽर्हत्त्वात्, (३) भव-परिच्छेदानां पुनर्लाभस्याऽत्यन्ताभावात् (च) । कथं एवं ज्ञायते ?—प्रतिवेधाध्याये हि (योगशास्त्र) उक्तं—“अर्हत्-प्रत्येकबुद्ध-तथागता अस-

मन्वागता आलयविज्ञानेन” । (अभिधर्म-) समुच्चयशास्त्रेऽपि चोक्तं—
“बोधिसत्त्वो बोधिलाभकाले क्षिप्रं क्लेश-ज्ञेयावरणे छित्त्वा तथागतो
ऽर्हन् भवति” । 28

(१) एवं चेत् बोधिसत्त्वस्य क्लेशबीजं नात्यन्तं छिन्नं; (अथ)
कथं न सर्वे बोधिसत्त्वा आलयविज्ञान-समन्वागताः स्युः ? कस्मादथ
प्रतिवेधाध्याय उक्तं—“अवैवर्तिक-बोधिसत्त्वोऽपि न आलयविज्ञान-
समन्वागतः” । अत्रोच्यते—(श्रावक-प्रत्येकबुद्ध-) यानद्वयेऽशैक्षफल-
भूमिकाः (अर्हन्तः) चित्तं प्रवर्त्य महाबोधिं स्पृहयन्ति । क्लेशावरणोत्पादा
ऽविवर्तनात्, बोधिस्पृहणात् (च) तेह्यऽवैवर्तिका नाम । (ये) ऽवैव-
र्तिका बोधिसत्त्वाः ते न आलयविज्ञानेन समन्वागताः; तस्मात् (ते)
ऽत्रार्हत्सु परिगृहीताः, अतः तच्छास्त्रवचनं अविरुद्धं एतदर्थेन । 5

२. (धर्मपाल आह) (येऽष्टम्यां) अचलाभूमौ (आरूढाः) ते
बोधिसत्त्वा (अवैवर्तिकाः), (१) (तदा) सर्वेषां क्लेशानां अत्यन्तं
निष्क्रियत्वात्; (२) द्रुते धर्म-स्रोतसि सद्यः (आनिमित्तेन) प्रवर्तनात्;
(३) चर्योत्पादन-तत्समाचरणात्; (४) क्षणं क्षणं (कुशलधर्माणां)
विपरिणम्य प्रवर्धमानत्वाच्च; एतद्भूमिका बोधिसत्त्वा अवैवर्तिका नाम । 8

वस्तुतस्तु, अविच्छिन्न-विपाकविज्ञानबीजस्याऽप्यस्य बोधिसत्त्वस्य,
इदं (विशुद्धं) अपेक्ष्य आत्मदृष्टिग्राहादयो न पुनरालीयन्ते आलयविज्ञाने
स्वान्तरात्मतया । अत आलय(विज्ञान)स्याऽत्यन्तनिवृत्तिरुच्यते ।
तस्मादुक्तं—“आलयविज्ञानेनाऽसमन्वागत” (इति) । इतोऽपि तेऽर्हन्त
उच्यन्ते ।

३. केचित् (= नन्दः) मन्यन्ते—प्रथमभूमितः परं बोधिसत्त्व
(इत्युच्यते), (१) साक्षात्कृतत्वात् शून्यताद्वयाकारहेतुभूताया (भूत-
तथतायाः); (२) लब्ध(अधिकल्पक-पृष्ठलब्ध) भयविशेषज्ञानं त्वात्,
(३) विकल्पितगुर्वावरणद्वयस्य विच्छिन्नभावात्; (४) चर्योत्पादन-
तत्समाचरणात् (च) । (परेषां) हिताय उत्पादिता अपि क्लेशाः, न तु
(अस्य) क्लेश-दोषावहाः । तस्मात् इमेऽपि अवैवर्तिका बोधिसत्त्वा

* समताज्ञानं, प्रत्यवेक्षाज्ञानं चेति उभयविधं विशेषज्ञानम् ।

इति 15 । अस्य किल बोधिसत्त्वस्य अविध्वस्तेष्वपि सहजेषु क्लेशेषु, दृष्ट्वा तु इदं (विपाक-)विज्ञानं, विकल्पितानां आत्मदृष्ट्यादीनां रागो विकल्पसहिते आलयविज्ञानेऽथ नालीयते स्वान्तरात्मतया । एवमपि निवृत्तं आलय(विज्ञानं) इति । तस्मादुच्यते—“आलयविज्ञानेनाऽसमन्वागत” (इति) । एवमपि सोर्हन्निच्युच्यते ।

(अमिधर्म-)समुच्चय-शास्त्रेऽप्येवमुक्तं—“नात्यन्त-प्रहीण-सर्व-क्लेशा अपि दशभूमिका बोधिसत्त्वा (एव); इमे क्लेशास्तु मंत्रौषधिवत् सर्वविषहरा, नोत्पादयन्ति क्लेशदोषान् ।” सर्वासु भूमिषु अर्हदिव (ते) क्षोणक्लेशाः, तस्मादपि अर्हन्तो नाम । 23

तन्मतं न न्याय्यम् सप्तमीं भूमीं यावत् सहज आत्मदृष्ट्यादिराग-प्राह एतस्मिन् आलयविज्ञाने स्वान्तरात्मतया भवति । ते चेत् विकल्प-यन्ति आत्मदृष्ट्यादिरागं, कथं निवृत्तं (तेषां) आलय-(विज्ञानं) नाम ? 25

(नन्दः—) ननु निरोधभावेन प्राह आलय उच्यताम् ।

(एवं चेत्) अथ स्रोतआपत्त्यादिषु शैक्षभूमिष्वपि आलय (विज्ञानं)-विनिवृत्तिर्नाम अभ्युपेया; अथ विरुध्यति शास्त्रवचनम् । 27

(नन्दः—ननु) ऊर्ध्वभूमिषु बोधिसत्त्वस्य उत्पन्नाः क्लेशा विशुद्ध-प्रज्ञावशात् न भवन्ति दोषाय । (तस्मात्) स्रोतआपत्त्यादि(-फल-)लाभे न भवन्ति एवमर्थाः । कथं अथ युज्यते बोधिसत्त्वैस्सह एतेषां (स्रोतआपन्नानां) उपमा ? तेषां (हि) षट्सु विज्ञानेषु उत्पन्नाः क्लेशाः यदपि विशुद्धप्रज्ञावशात् न भवन्ति दोषाय; सप्तमं विज्ञानेन भवति सास्त्रवचित्तभूमौ युगपद् प्रत्युत्पन्न-कारित्रप्राहि, अस्मिन् आलय-विज्ञाने; (तस्मात्) कथं न स्युः ते स्रोतआपन्नादि(-सदृशाः) ? तस्माद्वि-तेषां मतं न न्याय्यं (इति) विज्ञेयम् ।

५. वस्तुतस्तु, अर्हन् अस्य (विपाक-) विज्ञानस्य क्लेश-दौष्टुल्यं छित्त्वा, (तस्य) अत्यन्तपरिहाण्या (च) न पुनर्गृह्णाति आलय-विज्ञानं स्वान्तरात्मतया । तस्मात् आलयस्य निवृत्तिः, अत्यन्तपरिहाणि (वा) च्यते । 6

२. अष्टमविज्ञानस्य संज्ञा-स्वभाव-भेदाः ।

अपरिचीण-सर्वाष्टमविज्ञानस्वभावो न भवति अर्हन् । बीजा-
श्रयस्य विज्ञानस्याभावेऽथ प्रविशत्यनुपादिशेषे निर्वाणे ।

वस्तुतस्तु, अष्टमविज्ञानेन सर्वे सत्त्वाः समन्वागताः, अर्थभेद-
तस्तु नामभेदाः कल्प्यन्ते ।—(क) नाना धर्मेभ्यो वासनाबीजस्य चयना-
च्चित्तमित्युच्यते । (ख) रूपेन्द्रियाणां अविनष्टानां, बीजानां आदानात्
वाऽऽदानम् । (ग) सास्त्रवानास्त्रवाणां ज्ञेयधर्माणां आश्रयत्वात्
ज्ञेयाश्रयं नाम । (घ) लौकिक-लोकोत्तर-बीजानां सर्वतो धारणात्
बीज-विज्ञानं नाम । सर्वासु भूमिषु परिगृहीतान्येतानि (मूलविज्ञान-
भवांगादीनि) नामानि । 13

क. आलीयन्ते संचीयन्ते, न विलोप्यन्ते, अत्र संक्लेशजातीया
धर्मास्तस्मात् आलयविज्ञानं नाम; आलये स्वान्तरात्मतयाऽऽत्मदृष्टि
रागादीनां ग्रहणात् वा । अयं हि केवलं पृथग्जनेषु शैलेषु (च), न (तु)
अशैलभूमिकेषु अवैवर्तिक-बोधिसत्त्वेषु भवति, आलयार्थे संक्लेश-
धर्माणां ग्रहणात् । 16

ख. जन्म-मृत्युवार्जकानां कुशलाकुशलकर्मणां विपाकफलत्वात्
विपाक-विज्ञानं नाम । इदं नाम केवलं पृथग्जनेषु यानद्वयार्येषु बोधिसत्त्व-
भूमिषु (भवति), न (तु) तथागतभूमौ, अव्याकृत-विपाकस्य धर्म-
त्वात् । 19

ग. परमविशुद्धानां अनास्त्रवाणां धर्माणां आश्रयत्वात् विमल-
विज्ञानं नाम । इदं किल तथागतभूमावेव (अन्यत्र) यानद्वयाऽऽर्याणां
बोधिसत्त्वानां पृथग्जनानां च भूमिषु सास्त्रवबीजाश्रयत्वात् वासना-
लम्बनत्वात्, सुविशुद्धविज्ञानाऽनधिगमात् (च) । तथाहि (तथागत
गुणालंकार-)सूत्र उक्तं । 22

“तथागतस्य विमलं विज्ञानमस्ति शुद्धानास्त्रवो धातुः ।

विमुक्तसर्वावरणं महादर्शप्रज्ञासमन्वितम् ॥” 24

दौष्टल्यात् परमवर्ज्यत्वात् (च) आलय(-विज्ञानं) नाम अत्र
विशेषत उक्तम् । बोधिसत्त्वो बोध्युपलम्भकाले श्रावक-प्रत्येकबुद्धौ (च)

अनुपादिशेषनिर्वाण-प्रवेशकाले विपाक-विज्ञान-स्वभावं जहति । अना-
स्रव-विज्ञान-स्वभावः परिहाणिकाले प्राणिनां हिताय सुखाय न भवति । 28

अनादिकालतः चित्तादिसंगतत्वात् (चित्ताऽऽदानादीति) अन्व-
र्थमुच्येते । 28

सर्वं अष्टमं विज्ञानं तु द्विभूमिकं भवति—प्रथमं सास्त्रव-भूमिकं,
अकुशल-स्वभावा-परिगृहीतं केवलं स्पर्शादिपञ्च (चैत-) धर्म-समन्वागतं
पूर्वोक्तोपादिस्थानालंबनं एव गृह्यते । द्वितीयं अनास्रवभूमिकं, केवलं
कुशलस्वभावपरिगृहीतं एकविंशतिभिः चित्तैः संप्रयुक्तम् । (तानि चित्तानि)
सन्ति—(१) (पञ्च) सर्वगानि, (२) पञ्च प्रतिनियतविषयाणि,
(३) एकादश कुशलानि (सर्वगानि) सर्वैः चित्तैः नित्यं समन्वागतत्वात् ।
अभिप्रेतविषयसाक्षात्काराऽभिलाषात् (छन्दः) । तत्र दृष्टविषयाणां
नित्यं सुनिश्चितत्वात् (अधिमोक्षः) । तत्र पूर्वानुभूतविषयाणां नित्यं
समवधारितत्वात् (स्मृतिः) । भगवतोऽनुपसमाहितचित्ताभावात्
(समाधिः) । तत्र धर्माणां नित्यं प्रविचयत्वात् (ज्ञा) । सुविशुद्ध-
श्रद्धादिभिर्नित्यं समन्वागतत्वात्, अनास्रवत्वात्, विद्वोभाभावात् (च)
(कुशलः) । इदमपि केवलं उपेक्षा वेदनया समन्वागतं, स्वरसेन
नित्यं तुल्यकालप्रवर्तनात् । आदर्शज्ञानं आलम्बनविषयतया सर्वान्
धर्मान् उपयुक्ते, सर्वत्र सर्वधर्मोपलम्भकत्वात् । 9

अष्टमविज्ञान-सिद्धिः ।

कथं विज्ञायते—चालुषादिविज्ञानेभ्यः पृथक् भिन्नस्वभावलक्षणं
अस्तीदं अष्टमं विज्ञानं (इति) ?—शास्त्र-न्याय-प्रामाण्यात् । उक्तं तत्र
महायानाभिधर्म-सूत्रे 12

“अनादिकालिको धातुः सर्वधर्मसमाश्रयः ।

तस्मिन् सति गतिः सर्वा निर्वाणाधिगमोऽपि च ॥” 14

इदं अष्टमं विज्ञानं सूक्ष्म-स्वभावं, तस्मात् तत् कारित्रं प्रकट-
यति । (अस्या) गाथायाः प्रथमार्धेन प्रदर्शितं—अष्टमं विज्ञानं अस्ति
हेतुप्रत्ययकारित्रम् । अपरार्द्धेन प्रदर्शितं—संसारे प्रवृत्ति-निवृत्ति-
समाश्रयम् । 17

क. धातु (शब्दोऽत्र) भवति हेत्वर्थे । तदिदं बीज-विज्ञानं अनादिकालतः प्रवृत्तं व्यतिसन्तन्यते । एतस्मात् साक्षात् जाताः सर्वे धर्मा इति हेत्वालम्बनं भवति ।

ख. प्रत्यय-भावेन आलय-विज्ञानं अनादिकालतो भवति सर्वेषां धर्मादीनां समाश्रयः, तस्मात् (समाश्रय-शब्दोऽत्र) उक्तः । इदमस्त्याश्रयो बीजानां, तस्मात् प्रत्युत्पन्ने कारित्रधर्माणां समाश्रयो भवति । एतस्मिन्सति (तेषां) प्रवृत्तिर्भवति, तेन (इदं) तेषामाश्रयो भवति । “प्रवर्तते ऽथ” इति, प्रवर्तते भाजनत्वेन, सेन्द्रियकायभावेन वा; अन्येषां (विज्ञानानां) आश्रयो भवति, तस्मात् प्रवृत्तिविज्ञानासाश्रयः । (१) आश्रयः पंचानां रूपेन्द्रियाणां, तस्मात् चालुषादीनां पंचानां विज्ञानानां समाश्रयः; गतिः पुनर्भवति समाश्रयभावेन । (२) षष्ठस्य मनोविज्ञानस्य समाश्रयो (मनः, तस्य च) प्रवृत्तिः (विज्ञानम्) । मनोविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञाने परिगृहीतत्वात्, चालुषादिविज्ञानवत् इन्द्रियैरनुसहगतं, अष्टमं (विज्ञानं) न्याय्यं स्यात् । विज्ञान-स्वभावत्वात् अपि सप्तमस्य (विज्ञानस्य) सहभावाश्रयः, भवति इदं विज्ञानं हेतुप्रत्ययभावेन । तस्माद् अस्ति अस्य विज्ञानस्य सद्भावः । 28

“गतिः सर्वा”, विद्यन्ते शुभाशुभगतयः । तेषां सद्भावोऽस्ति (एतस्मिन्) अष्टमविज्ञाने सति (एव) । धारयति सर्वान् प्रवृत्त्यनुकूलान् धर्मान्, प्रवर्तयति च संसारे सत्त्वान् क्लेश-कर्म-योनिषु प्रवृत्तान् । गति-स्त्वस्त्यनुत्तमफलं, तस्माद् विशेषत उक्ता । 2

अथवा “गतिः सर्वा” (इति) वाक्यं युज्यते गंतृ-गम्ययोः । “गतिः सर्वा” चेति—गतिर्लाभ इति क्लेश-कर्म-योनोनां, आश्रित्य एतद्विज्ञानं (इदं हि) भवति आश्रयोपयोगि । 4

“निर्वाणाधिगमश्च” । एतद्विज्ञान-सद्भावे भवति निर्वाणलाभः । अयं (लाभः) अष्टमविज्ञानसद्भावात्, तस्माद् आश्रयः सर्वेषां प्रवृत्ति-निवृत्त्यनुकूलानां धर्माणाम् । एतेन भावयिता निर्वाणमधिगच्छति इत्यनेनोच्यते भावयिता निर्वाणमार्गं लभते, एतद्विज्ञानाश्रये सति । 7

अथवा एतेन केवलं “निर्वाणाधिगमः” (अभिप्रेतो)ऽस्ति, भावयित्रा पर्येव्यमाणत्वात् । अथवा एतेन निर्वाणं (निर्वाणाधिगम इत्यु) भयं उच्यते, उभयोः प्रवृत्ति-निवृत्ति-वर्ग-परिगृहीतत्वात् । निर्वाण-शब्दो

दर्शयति उपशमस्याधिगमम् । अन्त्ये “अधिगमः” इति दर्शयति मार्गाधिगन्तारं प्रहातारं (यो) मार्गेण प्रहेयं क्लेशं अन्त्यभूमौ छिनत्ति । निर्वाणाधिगमो निरोधोपलम्भस्य आश्रयः । इदं विज्ञानं अस्ति प्रवृत्तिनिवृत्ति-समाश्रयोपयोगि । 12

द्वितीया व्याख्या ।

पुनश्च, अस्याः कारिकायाः प्रथमः पादः प्रदर्शयति—इदं (अष्टमं) विज्ञानं स्वलक्षणं अनादि नित्यसद् (इति) । अन्त्याः त्रयः पादाः सूचयन्ति—(द्वितीय-पादः) संक्लेशव्यवदानयोर्धर्मयोः सामान्येन, (तृतीय चतुर्थौ) विशेषेण (चा)ऽऽश्रय (इति) । संक्लेशधर्मोऽस्ति दुःख-समुदय-सत्त्ये, गन्तु-गम्ये योनिः कर्म वा । व्यवदानिकधर्मो निरोध-मार्ग-सत्त्ये स्त उपलभ्योपलब्धारौ, निर्वाण-मार्गौ इति सर्वं, आश्रित्य एतद्विज्ञानं भवति, अन्यविज्ञानाश्रयेण असिद्धत्वात् । 17

तृतीया व्याख्या :

अथवा, प्रथमःपादो दर्शयति—एतद् (अष्टम-) विज्ञान-स्वभावं अनादिसन्तानम् । अन्त्याः त्रयः (पादाः) दर्शयन्ति—त्रिविधानां प्रतीत्यसमुत्पन्न-परिकल्पित-परिनिष्पन्नानां स्वलक्षणानां इदमस्ति यथाक्रमं समाश्रयः (इति) । उक्ता इदानीं अस्याः कारिकायाः सर्वं अर्थाः ।

अष्टमविज्ञानात् पृथक् न किमप्युपलभ्यते । तस्मात्तत्र (अभिधर्म-) सूत्रे चेदमुक्तं 21—

“आलयनात् सर्वधर्माणां विज्ञानं सर्वबीजकम् ।

एतस्मादालयो नाम व्याकृतं उत्तमात्मना ।” 23

यस्मादिदं (अष्टमं) मूलविज्ञानं सर्वबीजकं, तस्मात् सर्वे संक्लेश-धर्मा एतदाश्रयेणाऽऽलोयन्ते (इति) आलयो नाम । न तु महदादि विकारि प्रकृतिवत् बीजफलयोः स्वभावानैकत्वात्, आश्रिताश्रयिणोः सहोत्पाद-निरोधात्, भवन्ति संक्लेशधर्मा मिथ आलोनाः । सत्त्वा अपि आलयं आत्मतयोपगृह्णन्ति; तस्मादिदं उच्यत आलयविज्ञानमिति । दर्शनमार्गापन्ना अधिगततत्त्वाभिसमया बोधिसत्त्वा उत्तमविदर्शनाऽलं वेत्तुं आलयविज्ञानं; तस्मात् तेभ्यो विशेषतोऽस्माकं भगवान् प्राचीकश-देतत् । अथवा बोधिसत्त्वाः पूर्वानधिगतदर्शनमार्गा अपि आलय-

विज्ञानेऽलं पर्येषितुं तत्प्रवृत्त्याश्रयं, तस्मादप्युक्तं—न सर्वं प्रवृत्तिविज्ञानं भवत्येवंलक्षणम् ३ ।

३. सन्धिनिर्माणचनसूत्रेऽप्येवं उक्तं ४—

“आदान-विज्ञान-गभीरसूक्ष्मो, ओघो यथा वर्तति सर्वबीजो ।

बालान एषो मयि न प्रकाशितो, माहैव आत्मा परिकल्पयेयुः ॥” ६

यस्मात् आदत्ते सर्वधर्मबीजानां आदानात्, रूपेन्द्रियाश्रयस्थानानां उपदानात्, जन्म-ग्रन्थि-सन्ततीनां समादानाच्चोच्यत इदं आलयविज्ञान-मिति । अगोत्रकाः सत्त्वा नालं (एतत्) तत्त्वतो बोद्धुं, तस्मादुक्तं गभीरं (इति) । उपशमगामिनो गोत्रका* नालं बोद्धुं, तस्मात् उक्तं “सूक्ष्म” इति । अस्ति सर्वेषां धर्माणां सद्भूतं बीजं प्रत्ययाभ्या-हृतं, अथ उत्पद्यते प्रवर्तते अविच्छिन्न-तरंगं; नित्याविच्छिन्नस्रोतसो-धवत् । ११

पृथग्जना भवन्ति अगोत्रकाः, मूढाः सन्त्युपशमगामिनः (यान-द्वयानुयायिनः) । अथोत्पद्येतात्र (तेषां) विकल्पग्राहः, आर्यमार्गान्त-रायिकाषु दुर्गतिषु निपातः (च), तस्मादस्माकं भगवान् न तेभ्य (एतत्) व्याचचक्षे १३ ।

४. अष्टमं विज्ञानं एवास्ति स्वलक्षणं, लंकावतारसूत्रे ऽप्येवं उक्तं १४†—

“तरंगा ह्युदधेर्यद्वत् पवनप्रत्ययोदिताः ।

नृत्यमानाः प्रवर्तन्ते व्युच्छेदश्च न वर्तते ॥

आलयौघस्तथा नित्यं विषयपवनेरितः ।

चित्रैस्तरंगविज्ञानैः नृत्यमानः प्रवर्तते ॥” १८

चाक्षुषादीनि विज्ञानानि न महासमुद्रवत् नित्यसन्तानान् विज्ञान-तरंगानुद्भावयन्ति, तस्मान्न अष्टमविज्ञानात्पृथक्स्वभावा भवन्ति । इदं अष्टमं विज्ञानं असंख्येयेषु महायानसूत्रेषु सर्वत्र उच्यते पौनः-पुन्येन । २१

* श्रावक-प्रत्येकनुद्धौ ।

† लंकावतार-सूत्रे—Nanjio's संस्करणे पृष्ठ २७१-२७२ (सगाथकम्) ।

महायानसूत्राणां ग्रामायणम्—(१) पुद्गलविरुद्ध-नैरात्म्य-(प्रतिपादकानि), (२) प्रवृत्तिविमुख-निवृत्त्युपगानि, (३) बुद्धधर्मसंघप्रशंसकानि तैर्थिकावर्णवादीनि, (४) प्रकृत्यादीन् परिवर्ज्य स्कन्धादिधर्मप्रकाशकानि, महायानसूत्राणि अनुवर्तत इदं अष्टमं विज्ञानं—(इति) महायानजना मन्यन्ते—(एतेषां) अभ्रान्तसिद्धान्तता शक्या प्रदर्शयितुम् । सूत्रपरिगृहीतत्वात्, एकोत्तरागमादिवत्, (एतानि) देशनाप्रमाणपरिगृहीतानि । २५

आर्यमैत्रेयेण च, महायानसूत्राणि सत्यं बुद्धवचनानीति साधयितुं सप्तविधा हेतवः प्रयुक्ताः ।—(१) “आदौ अव्याकरणात्”—चेत् महायानसूत्राणि बुद्धनिर्वाणानन्तरं सद्धर्मविनाशार्थं परैः कृतानि, तर्हि उच्यतां भगवता अनागतभाविषु उपद्रववस्तुषु पूर्वं कथं न (एतानि) व्याकृतानि ? (२) “समप्रवृत्तेः”—हीन-महायानयोरुभयोर्देशनाः पूर्वतो विद्यन्ते; (अथ) कथं ज्ञायते महायानं एव न बुद्धवचनप्रवृत्तम् ? (३) “अगोचरात्”—महायानदेशना महाविशालाऽतिगंभीरा न तीर्थिकादीनां बुद्धिगोचराः, यदि तेषां सूत्र-शास्त्रेषु प्रागनुक्तानि अथ तेषां वचनेष्वनभ्युपगतानि । अथ महायानसूत्राणि न अबुद्धभाषितानि । (४) “सिद्धेः”, उच्येत—महायानं अस्ति अन्यबुद्धदेशितं न प्रत्युत्पन्न-बुद्धभाषितं (इति), अथ महायानदेशना बुद्धवचनं (इति) न्यायसिद्धम् । (५) “भावाभावे भावः”—महायानमस्ति चेत्, महायान-देशनानां बुद्धभाषितानां (अपि) सत्ता मन्तव्या, एभ्यः पृथक् महायानसूत्राणां अनुपलम्भात् इमान्येव तानि । महायानाभावे श्रावकयानदेशनाया अपि अभावः स्यात्, महायानमन्तरा हि न किल बुद्धत्त्वलाभः; (बुद्धाभावे) कः (तावत्) प्रादुर्भूय लोके श्रावकयानं दिशेत् ? तस्मात्—श्रावकयानमस्ति बुद्धभाषितं, न (तु) महायानदेशना—(इति कथनं) न न्याय्यम् । (६) “प्रतिपक्षत्वात्”—महायानसूत्राण्यनुगम्य (पुरुषा) वीर्यारम्भिणः, क्लेशप्रतिपक्षाया निर्विकल्पप्रज्ञाया लम्बिनश्च भवन्ति; तस्मात् एतानि बुद्धभाषितानीति मन्तव्यम् । (७) “रुतान्यत्वात्”—महायानदेशनार्थोऽतिगंभीरः (तस्माद्) अशक्यः शब्दानुसारेण तदर्थवबोधः । तेन (एतं) दोषं उद्भाव्य न वाच्यम्—न (एतानि) बुद्धभाषितानि (इति) । तस्माद् महायान-

(-सूत्रं) वस्तुतोऽस्ति बुद्धवचनम् । तथाहि (सूत्रा)ऽलंकारशास्त्र-
कारिकयाऽयमर्थ उच्यते— 14

“आदावव्याकरणात्, समप्रवृत्तेरगोचरात्सिद्धेः ।

सिद्धेर्भावाभावे भावात्, प्रतिपन्नत्वात् रूतान्यत्त्वात् ॥” 16

२—हीनयानतः प्रमाणम् ।

अन्य निकायसूत्रेष्वपि निहितार्थतयोच्यते—अस्ति आलयविज्ञानं
पृथक् स्वलक्षणं (इति) ।

(१) महासाधिक-निकायस्यागमेषु निहितार्थतयाऽस्य नाम
मूलविज्ञानं (इति) उच्यते; चक्षुर्विज्ञानादीनां आश्रयत्वात्, वृत्तमूले सति
यथा शाखादयो भवन्ति, मूलाभावे (न); एवं चक्षुषादीनि
विज्ञानानि । 20

(२) स्थविराणां सूत्रेषु, विभज्य(वाद)-शास्त्रेषु (च) उभयत्र
निहितार्थतया इदं भवांग-विज्ञानमित्युच्यते । भवोऽस्ति त्रयो भवा,
अंगं अस्ति हेतुपर्यायः । केवलं इदं (विज्ञानं) नित्य-सर्वगभावेन त्रयाणां
भवानां हेतुः । 22

(३) महीशासक-निकाये इदमुच्यते संसारकोटिनिष्ठ-स्कन्ध इति ।
अष्टमविज्ञानात् पृथक् नान्यः स्कन्धधर्मः संसारकोटिनिष्ठः काल-निरव-
च्छिन्न उक्तः । अरूपधातौ रूपाणि विच्छिद्यन्ते, असंज्ञिदेवादिषु चित्तादी-
न्यन्यानि निरुध्यन्ति । रूप-चैत्तादिभ्यः पृथक् विप्रयुक्ताः संस्काराः, (तेषां)
पृथक् स्वलक्षणसिद्धयभावात्, इदमेव विज्ञानं संसारकोटिनिष्ठ-स्कन्ध
इति । 26

(४) सर्वास्तिवाद-निकायस्य एकोत्तरागमसूत्रेऽपि निहितार्थतया
इदं आलय इत्युक्तं—“आलयारामा आलयरता आलय-प्रमुदिता आलय-
प्रीताः 17 ।”* आलयविज्ञानं अस्ति रागस्य पृथक् त्रैकालिकालम्बनम्,
तस्माद् इमानि चत्वारि नाम-करणानि । 29

* स्थविरवादेऽपि अंगुत्तरनिकाये (II, 131)—“आलयारामा भिक्खवे
पजा आलयरता आलय-स(म्)मुदिता” ।

सत्त्वा इमं (आलयं) सद्भूत-स्वान्तरात्मतया गृह्णन्ति । यावद् (इदं) नच्छिद्यते, (तावद्) राग उत्पद्यते । आलयविज्ञानं अस्ति सद्भूतं रागाश्रयम् । 2

क. न वक्तव्यं—अन्ये पञ्चोपादानस्कंधादयो (ऽत्राभिप्रेता इति); जातस्य नित्यं दुःखवेदनास्थानेऽन्येषु पञ्चोपादान-स्कंधेषु नोत्पद्यते रागः । ते नित्यं अन्येषां पञ्चानां उपादानस्कंधानां विषये जुगुप्सनपरा वदन्ति—कदाऽहं अस्मात् जीवितात् निकाय-सभागोयात् निर्मोच्ये । इदं मे काय-चित्ते दुःखाकरोति, अस्मात् स्वतंत्रस्य (मे) सुखोपलम्भः (स्यात्) । 5

ख. पंच काम(-गुणा) अपि न वस्तुतो रागविषया उच्यन्ते, कामेभ्यो बहिर्धा जनाः पंचसु प्रणीतेषु कामेषु विरक्तानां जनानां अपि आत्मराग(-समन्वित-)त्वात् । 7

ग. । सुखावेदनाऽपि न रागविषय उच्यते, तृतीयध्यान-प्रहीणाः जनाः क्लेश-समन्विताः, सुखावेदनायां विरक्तानां अपि तु आत्मराग-त्वात् । 8

घ. (सत्-)कायदृष्टिरपि न वस्तुतो रागविषय उच्यते । अशैक्षा जना नैरात्म्येऽप्रतिपत्तारोऽपि सत्काय-दृष्टि-रागं नोत्पादयन्ति, अध्यात्मं त्वस्ति (स) आत्मरागोत्पादात् । 10

ङ. प्रवृत्तिविज्ञानादीन्यपि वस्तुतो न रागविषया वाच्याः, निरोध-चित्तकामो जनो नाशैक्षः, प्रवृत्ति-विज्ञानादिषु जुगुप्सोरपि (तस्य) आत्मरागत्वात् । 12

६. रूपकायोऽपि न सद्भूतो रागविषयः, त्यक्तरूपाणां समलानां जनानां रूपकाय-जुगुप्सूनां अपि रूपकाये तु आत्मरागत्वात् । 13

७. विप्रयुक्तसंस्कारा रूप-चित्तादिभ्यः पृथक् विशेषस्वलक्षणा-भावात् नहि सद्भूता रागविषयाः । 14

(उपसंहारः—) पृथग्जनानां शैक्षाणां (च) आत्मरागोत्पादकाले यदपि अन्येषु स्कन्धेषु भवति रागः, इह तु अस्मिन् विज्ञानेऽवश्यं आत्मराग उत्पद्यते । तस्मादिदमेव (अष्टमं विज्ञानं) अस्ति वस्तुतो रागविषयः । अतः आलय इति (शब्देन) केवलं इदं आलयविज्ञानं सूच्यते । 17

उक्ता देशानाः, ३. युक्तिप्रदर्शनम् ।—क. बीजग्राहकं चित्तम् (अथ) युक्तयः ? प्रदर्श्यन्ते—18

सूत्रवचने (च) उक्तं—“संक्लेश-व्यवदानिकानां सर्वेषां धर्मा-
बीजानां अत्र चयनात् इदं चित्तं नाम” । न चेद् इदं विज्ञानं, नहि स्याद्
बीजानां आश्रयः चित्तं, प्रवृत्तिविज्ञानस्य निरोधसमापत्त्यादिषु विच्छिन्न-
भावात् । इन्द्रियालम्बनमनस्काराः कुशलादिभेदभिन्नाः, सुखेन पृथग्-
त्पादात्, विद्युत्प्रभादिवत् अचिरस्थितिकत्वात्, बीजानि वासयितुं
आधातुं (च) नालम् । न सास्त्रवानास्त्रवैर्बीजैः चित्तं चित्तं इदं (आलय-)
विज्ञानं एकजातीयं सर्वदाऽविच्छिन्नं तिलादिवत् चिरस्थितिकं स्याद्
भाव्यम् । अनुसरति (इदं) तत्र सूत्र उक्तं चित्तम् । 25

(इदं) बीजधारकं चित्तं नाभ्युपगम्यते चेत्, न (इदं) केवलं
सूत्रविरुद्धं न्यायविरुद्धमपि उच्येत । उत्पन्नानां सास्त्रवानास्त्रवजातीयानां
धर्माणां भावनाभावात् न स्युः भावितानि (=वासितानि) बीजानि,
अथ स्याद् उत्पादे तेषां शक्तिवैयर्थ्यं, कुशलाकुशल- (धर्माणां) उत्पत्ताव-
हेतुत्वात् बीजं तैर्थिकमतमिव स्याद्, स्वलक्षणोत्पत्तेः । 29

ख. रूपं विप्रयुक्ता (धर्माश्च) अचित्त-स्वभावत्वात् शब्द-प्रभादिवत्
न्यायतः सास्त्रवाऽनास्त्रवैः धर्मैः न भाव्याः । कथं बीज-धारकम् ? 2
एते च विज्ञानात् पृथक् न सद्भूत-स्वभावं वस्तु, कथं (अथ) गृहीयुः
आभ्यन्तर-बीज-समाश्रय (ता)म् ? 3

ग. प्रवृत्ति-विज्ञान-संप्रयुक्ताः चैत्ता धर्मा विज्ञानवद् उच्छिद्यन्ते ।
विकल्पोत्पन्नत्वाद्, अस्वातंत्र्यात्, अचित्त-स्वभावत्वात्, न बीजग्राहका
नाऽपि वासनोपलाभिनः । तस्माद् बीजग्राहकं चित्तं न्यायतो भिन्नं
स्यात् । 6

२. केचित् (सौत्रान्तिका) आहुः—षण्णां विज्ञानानां अनादि-
कालत इन्द्रिया-ऽऽलम्बनादिसमाश्रितानां पूर्वाऽपरावस्थं द्रव्यं परिवर्तमान-
मपि, जातिस्तु न भिद्यते । इयं (जातिः) भाव्या बीज-ग्राहिका (च) ।
अस्याः (अभ्युपगमे) सास्त्रवा-ऽनास्त्रवाणां (धर्माणां) हेतु-फलं सर्वं
संभाव्यते । किमर्थमपेक्ष्यते ग्राहकस्याऽष्टम-विज्ञानस्य सद्भावः ?—तेषां
वचनं निरर्थकम् । कस्मात् ? 9—

क. (विज्ञान-) जातिः सद्भूता मताचेद्, अथ तीर्थिकै (=वैशेषिकै)
रिव अभ्युपगमो (ऽयम्) । जातिरसद्भूता, अथ असमर्था, न स्याद्

ग्राहिका आभ्यन्तर-धर्म-बीजानाम् । अपि च, ग्राहिका विज्ञान-जातिः किं स्वभाव-समन्विता ? 11

ख. कुशलाऽकुशला वाऽस्ति ? व्याकृताऽभ्युपगमे प्रतिसंख्यानारोध-वत् न गृह्णीयाद् वासनाम् । अस्ति अव्याकृता ? कुशलाऽकुशल-चित्त-काले चित्तं नाऽव्याकृतं, (तदा) इयं जातिर्विच्छिद्येत । वस्तुनः कुशला-ऽकुशलत्वे न स्याद् जातिरव्याकृता ; विशेषजातेः स्यात् समान-जातेः) भेदः, वस्तु-स्वभावत्वात् । 14

ग. आसंज्ञिकावस्थायां च अस्या जातेर्नूनं अभावः, यतः (तदा) विच्छेद-स्वभावा भवति, न स्थायुका; कथं तर्हि धारयेद् बीजं, गृह्णीयाद् वासनां (वा) ? 16

घ. पुनश्च, अर्हतां चित्तं पृथग्जनानां (इव) विज्ञान-जातेः तुल्य-त्वात् स्यात् सर्वथा सास्त्रवम् । अव्याकृतानां धर्माणां भाव्यत्वाऽभ्युपगमे ऽथ भवति दोषः । युष्माभिश्च स्वीकर्तव्यं—चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि अन्ये वा (श्रद्धादयो) धर्माः समानजातीयाः, (तस्मात्) चक्षुरादि-विज्ञानेन्द्रियाणि धर्माः (च) मिथो भावयितारो भवन्ति; (तत्) तु युष्माभिर्न स्वीक्रियते । तस्माद् विज्ञानजातिः नाऽस्ति वासनाया ग्राहिका । 19

ङ. पुनश्च, (दाष्टान्तिका आहुः—) वस्तूनां हि षड् विज्ञान-काया जातितः क्षणद्वयात् पूर्वापरं न सहभवः, तस्माद् भिन्नक्षणिका न मिथो भावयन्ति; भावयितृ-भाव्ययोः तुल्यकालाऽपेक्षत्वाद् । 21

च. (महासाधिकानां) मतं—केवलं षड् विज्ञानानि तुल्यकालं विपरिणमन्ते । (तानि च) पूर्वहेतुभिर्न भाव्यानि, तस्मात् तान्यपि न बीजग्राहकानि—(इति) अर्थः । 23

छ. केषांचित् (=स्थविराणां) मतं—स्वजातीयं रूपं, चित्तं (चेति द्वयं) अविच्छिन्नं पूर्वापर-बीजं, (तेन) हेतु-फल-नियमः सिद्धः । तस्मात् पूर्वोक्तक्रमः प्रमाणतोऽसिद्धः । तेषां मतं न न्याय्यम् । 25—

क. उच्येत नहि भावयति—ते स्वजातीयत्वात् न वासयन्ति, कथं हि पश्चात्तनस्य बीजस्य पूर्वं ग्रहणं भवेत् ? 26

ख. (उपरितनधातावुत्पादात्) विच्छिन्नस्य (रूप-विज्ञानयोरन्य-तरस्य) न पुनर्भवत्युत्पादः । 26

ग. यानद्वय(स्थ)ानां अशैक्षाणां न भवति चरमः स्कंधः, मरणा-
वस्थायां (तेषां) रूप-चित्तयोः चरमबीजाभावात् ।

घ. अपिच, रूप-चित्ते न मिथोबीजोत्पादकभावेन गृहीतव्ये । पूर्वोक्त-
हेतुना (हि) प्रवृत्तिविज्ञानं रूपादि वा न भाव्यम् । 1

६. केचित् (सर्वास्तिवादिन) आहुः—“त्रैयध्विकाः सर्वे धर्माः
सन्ति”* (हेतोः फलं तच्च हेतुः परतनफलस्येति) हेतु-फल (=कार्य-
कारण)-सम्बन्धेन सर्वं सिध्यति, किमर्थमवधार्यते बीजग्राहकं विज्ञानम् ?
सूत्रे तु उक्तं—“बीजभूतात् चित्तात् सास्त्रवाऽनास्त्रवा धर्मा उत्पद्यन्ते”
दृढ-बलत्वात् † । 3

तेषां मतं न न्याय्यं, अतोताऽनागता (धर्माः) न नित्या न वर्त-
मानाः; खपुष्पादिवद्धि अवस्तुभूता अकारित्राश्च, नहि हेतु-प्रत्यय-
स्वभावतया गृह्येरन् । सास्त्रवाऽनास्त्रव-बीजानां ग्राहकं विज्ञानं विना हि
सर्वे हेतु-प्रत्यया असिद्धाः । 6

७. केचित् (भावविवेकः) तर्काभासमनुसरतो महायान-देशनां
निःस्वभाव-शून्यताकारां चरमसिद्धान्ततया मन्यमाना इदं (आलय-)
विज्ञानं सर्वाश्च धर्मान् प्रत्याचक्षते । 8

तेषां (मतं) पूर्वोद्धृत-सूत्रेण विशेषतो विरुद्धम् । (दुःखस्य) ज्ञान-
प्रहाणे; (निरोधस्य) साक्षात्कारं, (मार्गस्य) समुदाचारं, सास्त्रवं (दुःख-
समुदयौ), अनास्त्रवं (निरोध-मार्गौ), हेतुं (समुदय-मार्गौ), फलं
(दुःख-निरोधौ) सर्वाणि असद्भूतानि मन्यन्ते । (तेषामिदं) (मिथ्या-)
दृष्टिः तीर्थिकैरिव अतिसदोषा । (ननु ते) सास्त्रवाऽनास्त्रवयोश्च हेतु-
फलयोर्न सर्वथाऽभावं वदन्ति, किन्तु हि धारयन्ति असद्भूतं (ताम्) ।
धर्मा असद्भूताश्चेत्, बोधिसत्त्वः किमर्थं कुर्यात् संसार-प्रहाणं, बोधिसंभार-
संचयार्थं वीर्यं (वा) आरभेत ? कः (तावद्) बुद्धिमान् जनः कल्प-
नामयं शत्रुं परिहातुं सैन्यभावेन आज्ञाप्य बंध्यापुत्रान् उपयुंजीत ? 13

तस्माद् विज्ञेयं—अस्ति बीजधारकं चित्तं, तदनुगम्य सिद्धाः सास्त्रवा-
ऽनास्त्रवा (धर्माः); हेतु-फले (च); तच्च चित्तं अस्ति इदं अष्टमं विज्ञानम् । 14

* अभिधर्मकोशे ५।२५ । † सौत्रान्तिकानां नये रूपं बीजग्राहकं, महासाधिकानां
स्वविराणां तु चित्तं रूपोत्पादकम् ।

२. विपाक-विज्ञानम्

पुनश्च, सूत्र-वचनतः—अस्ति विपाक-चित्तं कुशलाऽकुशलाऽभिनि-
वृत्तम् । न चेद् इदं (अष्टमं) विज्ञानं, नहि स्यात् तद् विपाक-चित्तम् ।

क. उच्यते—चक्षुरादीनि (षड्) विज्ञानानि विच्छिन्नत्वात् न-
भवन्ति सर्वकालं कर्मणः फलानि, विद्युत्प्रभादिवत्; तस्मात् (तानि)
न विपाक-चित्तम् । एतद्वस्त्वभावात् न हि छिन्नो विपाकः पुनः प्ररो-
हति जीवितेन्द्रियादिवद् । एतद्कर्मविपाकानि चक्षुरादीनि षड् विज्ञानानि
हि शब्दादिवत्, न नित्यसन्तानि । तस्मात्तानि सन्ति विपाकज्ञानि
न (तु) विपाकभूतानि । 20

ख. तस्माद् अभ्युपेयं—अस्तितु सद्भूतं विपाक-चित्तं, आक्षेपककर्म
रूपं सर्वगं (= त्रैधातुकं) अविच्छिन्नं (तद्वि) काय-भाजन (-रूपेण)
विपरिणम्य सत्त्वानां-समाश्रयोभवति । (१) कायः, भाजनं* (च) विज्ञा-
नात् पृथक्, न्यायतो न विद्येते; (२) विप्रयुक्ता धर्मा (जीवितादयः)
नहि सत्त्वभावाः; (३) प्रवृत्ति-विज्ञानादीनि नहि नित्यं विद्यन्ते । एत-
द्विज्ञानाभावे किं विपरिणमेत काय-भाजन(-रूपेण) ? आश्रित्य च कं
धर्मं सत्त्वाः सर्वदा तिष्ठेयुः ? 24

ग. पुनश्च, समापत्तौ अ(-समापत्तौ) वा सचित्तके अचित्तके
(सर्व-) कालं भवति नाना कायवेदनानां उत्पादः । एतस्याभावे न स्यात्
पश्चात्काले काय एवं सुखं (= प्रशब्धिः), पुनः क्लान्तिर्वा । यदि तास्व-
वस्थासु सर्वदा न भवेत् सद्भूतं विपाक-चित्तं, कथं स्यादियं काय-
वेदना ? 28

ग. बुद्ध-भिन्नानां अन्येषां (सत्त्वानां) कुशलादि-चित्तोत्पादाव-
स्थायां जायते सद्भूतं विपाक-चित्तम् । एवं स्वीकृता अस्योत्पादकाले हि
बुद्धभिन्नाः सत्त्वाः । इतो सर्वदाऽस्ति सद्भूतं विपाक-चित्तम् । तच्चित्तं
चाऽस्तीदं अष्टमं विज्ञानम् ।

* लोक-धातुः (= जगत्) ।

३. गतिः*, योनिश्चा ।

पुनश्च सूत्र उक्तं—“सत्त्वाः संसरन्ति पंचसु गतिषु चतसृषु (च) योनिषु ।” एतद्विज्ञानाऽभावे तयोर्गति-योन्योः सत्ता (एव) न भवेत् । 3

क. तस्मात् वक्तव्यं—अस्ति (चतुर्लक्षणाः) सद्भूतोऽविच्छिन्नः सर्वगोऽसंकीर्णो (धर्मः) । स एव धर्मः सिध्यति यथाभूतः, गतिः, नहि संकीर्णवस्थो विपाकधर्मो गतिः, अन्येषां गति-योनि-धर्माणां एतदुत्पन्नत्वात् । विपाक-रूपाणि, कर्म-विपाकानि च सर्वगानि पंच विज्ञानानि न गति-योनी, तयोराख्यधातौ अत्यन्ताभावात् । सर्वासु गतिषु उपलम्भः कुशलस्य (धर्मस्य) कर्मविपाकस्य च मनो-विज्ञानस्य । यदपीमे सर्वगाः, गति-योन्युत्पन्ना असंकीर्णा अपीमे, नतु अविच्छिन्नाः तिष्ठन्ति । असद्भूत-स्वलक्षणा विप्रयुक्ताः संस्कारा न सिध्यन्ति यथाभूते गति-योनी । 9

ख. विपाक-चित्तं तस्य चैत्ताश्चैव सद्भूता अविच्छिन्नाः सर्वगा असंकीर्णाः, (ते) सन्ति यथाभूते गति-योनी । अस्य (विपाक-) चित्तस्याऽभावे आरूप्यधातौ जातस्य कुशलादि (-चित्ता) वस्थोत्पादकस्य न स्यातां गति-योनी । गति-योन्योरभ्युपगम्य ते, सास्त्रवा (धर्माः), (असौ) आरूप्य-धातुज(स्तु) उत्पादयति अनास्रवम् । (तेन) न स्यातां गति-योनी, अथ न्याय-विरोधः । सा भूत् पूर्वो (चतुर्लक्षणो-द्भाविता) दोषः, अयं दोषस्तु भवेद्धि । एतेन विपाक(चित्त)धर्म एवाऽस्ति सम्यक् सद्भूते गति-योनी । 14

तथागतो न गति-योनि-परिगृहीतः, बुद्धस्य अविपाकाऽव्याकृत-धर्मकत्वात्; नापि च धातुपरिगृहीतः, अनास्रवत्वात् । भगवतो हि परिहीणे दुःखसमुदय-सत्त्ये, प्रपंच-बीजानां अत्यन्तं प्रहाणात् । 16

यथाभूते गति-योनी विपाकचित्तं (तच्-) चैत्ता एव; तेषां (च चित्त-चैत्तानां) अष्टम-विज्ञानात् पृथक् न्यायतोऽनुपलम्भः । 18

तस्माद् विज्ञेयं—अस्ति पृथगिदं अष्टमं विज्ञानम् । 18

* अभिधर्मकोशे ३१४ । † तत्रैव ३१८ ।

४. उपादानम् ।

पुनश्च, सूत्र उक्तं—“अस्ति रूपीन्द्रियकायः सोपात्तः” । एतद्विज्ञानाभाव उपादातुरभावः स्यात् । उच्यते—सन्त्येव (चक्षुःश्रोत्रघ्राण-जिह्वाकायेति) पञ्चरूपीन्द्रियाणि तदाश्रयाणि च (रूप-गंध-रस-स्पर्शव्येति) प्रत्युत्पन्नकाले सोपात्तानि । तानि वै स्युः उपादातृ चित्तम् । विपाक-विज्ञानं एवास्ति पूर्वेषां कर्मणां आक्षेपकं, न तु कुशलाना-स्रवादयः, (तच्च) एकविधं सर्वगं अविच्छिन्नं रूपीन्द्रियकायस्य उपादानं भवति । चक्षुरादीनि प्रवृत्तिविज्ञानानि न एवमर्थानि । २३

क. अस्य शब्दार्थः प्रदर्श्यते—चक्षुरादीनि प्रवृत्ति-विज्ञानानि रूपीन्द्रियकायेन सार्द्धं न भवन्ति अनुलोमानि सर्वगानि अविच्छिन्नानि स्वाभ्यन्तरसमाश्रयाणि । न (तु) प्रदर्श्यते—विपाक-चित्तं एव उपादातृ, नहि बुद्धस्य रूप-कायः (तस्य चित्तेन) अनुपात्तम् । २६

ख. वस्तुतस्तु, सास्रवस्य रूपकायस्य उपादातृ विपाकचित्तं एव तस्मादेव (अस्माभिः) इदं वचनं उच्यते—प्रवृत्तिविज्ञानानि शब्द-वाग्यवादिवत् प्रत्युत्पन्न-प्रत्ययोत्पन्नानि । कुशल-सास्रवादीनि तानि अप्रति-संख्यानिरोधवत् न कर्मावक्षिप्तानि । विपाकजानि (तानि) अविपाक-त्वात्, असर्वगत्वात् अनविच्छिन्नत्वात् विद्युत्प्रभादिवत् न सास्रवस्य रूपकायस्य उपादातृणि । २

ग. चित्त-विज्ञान-शब्दयोः चैत्ता अपि परिगृहीताः, (तयोः) अवश्यं संप्रयुक्तत्वात् । विज्ञानमात्रमिति शब्देऽपि तथा । आकाशादिवद् अनालम्बनत्वात् न रूपीन्द्रियाणि विप्रयुक्ताः संस्कारा (अत्र) उपादा-तारो भवन्ति रूपीन्द्रियकायस्य । तस्मादस्ति पृथग् उपादातृ चित्तं । तच्चित्तं चाऽस्तीदं अष्टमं विज्ञानम् । ५

५. आयुः, उष्मा, विज्ञानम्* ।

पुनश्च, सूत्र उक्तं—“आयुः उष्मा विज्ञानं (च) त्रयं अन्योन्या-श्रयम्” अविच्छिन्नस्थित्युपगतम् । एतद्विज्ञानाभावे न (किमपि) धारकं आयुरुष्मणोः; चिरस्थितिक-विज्ञानाभावात् ? ७

* मज्झिमनिकाये वेदल्ल-सुत्तं (४३) द्रष्टव्यम् ।

क. उच्यते—प्रवृत्ति-विज्ञानानि सविच्छेदानि विपरिणामीनि वायु-शब्दादिवत् न नित्यं कारित्र (= क्रिया) धारकानि, (तेन तानि) विज्ञानानि नालं आयुरुष्मे धारयितुम् । (अष्टमं) विपाकविज्ञानमेव आयुरुष्मवद् विच्छेदरहितं अ-विनाशि नित्यं कारित्रधारकं भवति; तस्माद् (इदं) विज्ञानं अलं आयुः उष्माणं (च) धारयितुम् । 11

ख. सूत्र (इमे) त्रयो धर्मा अन्योन्याश्रया उक्ताः । किन्तु (भगवदुक्तिः—) आयुरुष्मा च अनुलोमसन्तते, विज्ञानं एव नैवं (इति) कथं संगच्छते ? 12

यदपि त्रयो धर्मा अन्योन्याश्रया उक्ताः, उष्मा तु न मता सर्वगा त्रैधातुकी; कथं न (एवं) विज्ञानं सविच्छेदं विपरिणामि मन्यतां; (एवं स्वीकारे) अत्र पूर्वहेतुना नास्ति दोषः ।—(इति) चेत्, 14

उच्यते—(यत्र) स्थाने परिपूर्णा इमे त्रयो धर्माः (तत्र) अविच्छिन्ना विपरिणामिनोऽन्योन्याश्रयाः । न दृश्यन्ते चेत् न (स्युः) नित्यं अन्योऽन्याश्रयकारित्रा—इति पूर्वप्रयुक्तो हेतुः प्रदर्शयति । तस्मात् त्रिषु धर्मेषु कथितो विज्ञान-शब्दो न सूचयति प्रवृत्ति-विज्ञानम् । उष्मा अ-सर्वगा (इति) वचनं न निवारयति पूर्वं (प्रयुक्तं) हेतुम् । तस्मात् पूर्वकथनेन इदं (अपि) हेतु-सिद्धम् । 18

ग. पुनश्च, त्रिषु धर्मेषु आयुः, उष्मा (चेति) द्वयं हि सास्त्रं एव भवति, तेन आयुरुष्मसदृशं तद् विज्ञानं न स्याद् अनास्त्रवं—(इति) विज्ञेयम् । आरूप्य-धातुजः (सत्त्व) उत्पादयति अनास्त्रवं चित्तं (इति वो मतं); तस्मिन् काले कतमद् विज्ञानं अस्य आयुषो धारकम् ? तस्मादितो ज्ञायते—अस्ति विपाक-विज्ञानं अनुलोमं अविच्छिन्नं सर्वगं आयुरुष्मयोर्धारकम् । तच्च विज्ञानं अस्तीदं अष्टमं विज्ञानम् । 21

६. जन्म-मृत्यु-कालिकं चित्तम्

पुनश्च, सूत्र उक्तं—“सत्त्वनिकायाः प्रतिसंधिलाभे जीवितान्ते (च) तिष्ठन्ति विक्षिप्तचित्ता न अचित्तका (न) समाहिताः” । एतद्विज्ञानाभावे जन्म-मृत्यु-कालयोः चित्तं (एव) न स्याद् । 24

१. उच्यते—उपपत्ति-मृत्युकालयोः काय-चित्ते अस्वप्निक-निद्राया अतिमूर्च्छाया (वा) काल इव मन्दे, (तेन) पटु प्रवृत्ति-विज्ञानं न प्रादुर्भवति । तयोश्चावस्थयोः षड्विधानि प्रवृत्तिविज्ञानानि कारित्रा-

लम्बनाभ्यां अविज्ञेयत्वाद् अचित्तकावस्थावत् कारित्रविरहितानि । षड् विधानि विज्ञानानि अन्यास्ववस्थास्विव कारित्रेण आलम्बनेन (वा) विज्ञेयानि भवन्ति । 28

सद्भूतं (तु) विपाक-विज्ञानं अतिसूक्ष्मत्वात् कारित्रेण आलम्बनेन (वा) उभयथा न विज्ञायते । अस्ति आक्षेपकं कर्म-फलं, एकस्मिन् काले सन्ततं, सर्वदा नास्ति विपरिणम्यमानं (तच्च) उच्यते विक्षिप्तचित्तं (इति), (तादृशं तु) उपपत्ति-मृत्यु(- गतं) चित्तं न न्याय-विरुद्धम् । 2

२. केचिद् (नन्द) आहुः—पञ्चानां विज्ञानानां एतयोरवस्थयो-रभावः, मनोविज्ञानं हि पञ्चभिर्विज्ञानैः आलम्बनं उपलभते । यद्वाऽन्येषां मते—समाधिर्भवेद्वेतुः । उपपत्त्यवस्थायां सर्वेषां हेतूनां अनुपलम्भात् उपपत्तिलाभावस्थायां मनोविज्ञानस्याऽपि अभावः । 4

(धर्मपालः—) एवं चेद् आरूप्यधातौ पञ्चाज्जातानां सत्त्वानां मनोविज्ञानं न कदापि उत्पद्येत; समाहितचित्तस्य विक्षिप्तेन मनो-विज्ञानेन आक्षेपात्; पञ्चानां हि विज्ञानानां (च) मतान्तरे तस्मिन् धातौ अ-सङ्गावात्; विक्षिप्तचित्तस्य आक्षेपात् समाहितस्य नान्यत्र उत्पादात् । 7

चेद् (नन्द) उच्येत—तत् समाहितं (चित्तं) स्वभावबलात् पश्चिमकाले (आरूप्य-धातौ) युगपद् (= भटिति) संमुखीभवति । 8

(धर्मपालः—) तत्र (आरूप्यधातौ) प्रथमोत्पत्तिकालतः कथं नोत्पद्यते ? (कथं न) पुनः काम-रूपधात्वोः प्रथमोपपत्तिलाभ-काले स्वभावतो मनोविज्ञानं अपि उत्पद्यते ? जाड्याद् आदौ नोत्पद्यते चेत्, अयमथ पूर्वतनो हेतुः, किमर्थं अपेक्ष्यते (हेत्वन्तरम् ? 10

३. निकायान्तरीय(= स्थविर) मतेनोच्येत—जाति-मृत्त्वाद्यवस्थासु भवति अन्यं एकविधं सूक्ष्मं मनोविज्ञानं (यस्य) लक्षणं आलम्बनं (चेति) कर्मद्वयं अ-संवेद्यम् । तच्चास्ति अष्टमं विज्ञानं (इति) विज्ञेयम् । 12

४. असिद्धं चेदिदं मनोविज्ञानं, अथ मरणासन्नकाले हि कुशला-ऽकुशलकर्मभ्यां ऊर्ध्वाधः कायभागश्च शनैः शनैः शीत-स्पर्शो जायते । एतद्विज्ञानाभावे तद् वस्तु (= शीतस्पर्शता) न सिध्येत्, प्रवृत्ति-विज्ञानैः

कायस्यापरिगृहीतत्वात्, चक्षुरादीनां पंचानां विज्ञानानां प्रत्येकं भिन्ना-
लम्बनत्वात् (कायविज्ञानस्य चतुर्णामभावे) अकारित्रत्वाद्वा । षष्ठस्य
मनोविज्ञानस्य कायेऽस्थितत्वाद्, अनियता-लम्बनत्वात्, परितः काये
प्रवर्तनात्, न स्यात् तस्मात् शीतस्पर्शः शनैरुत्पन्नः । विपाक-विज्ञानं
एव पूर्वकर्म-वशात् सर्वदा सर्वत्र (कार्यं) निरन्तरं उपादत्ते । उपात्त-
स्थानेषु (तेन) परिच्यक्ते कायभागे शीत-स्पर्शोऽथ उत्पद्यते, आयुरुष्म-
विज्ञानेति त्रयाणां अ-पार्थक्यात् । शीतस्पर्शोत्पादस्थानं ततो भवति वेदना-
रहितं, विपरिणतमपि न तु आलम्बते उपादानम् । तस्माद् विज्ञेयं—
अस्त्येवेदं अष्टमं विज्ञानम् । २२

७. विज्ञानं, नामरूपं च ।

पुनश्च सूत्र* उक्तं—“विज्ञान-प्रत्ययात् नाम-रूपं, नाम-रूप-
प्रत्याद् विज्ञानम् । इमौ धर्मौ तृणपूलिकावद् युगपद् अन्योऽन्याश्रितौ
विद्येते ।” २४

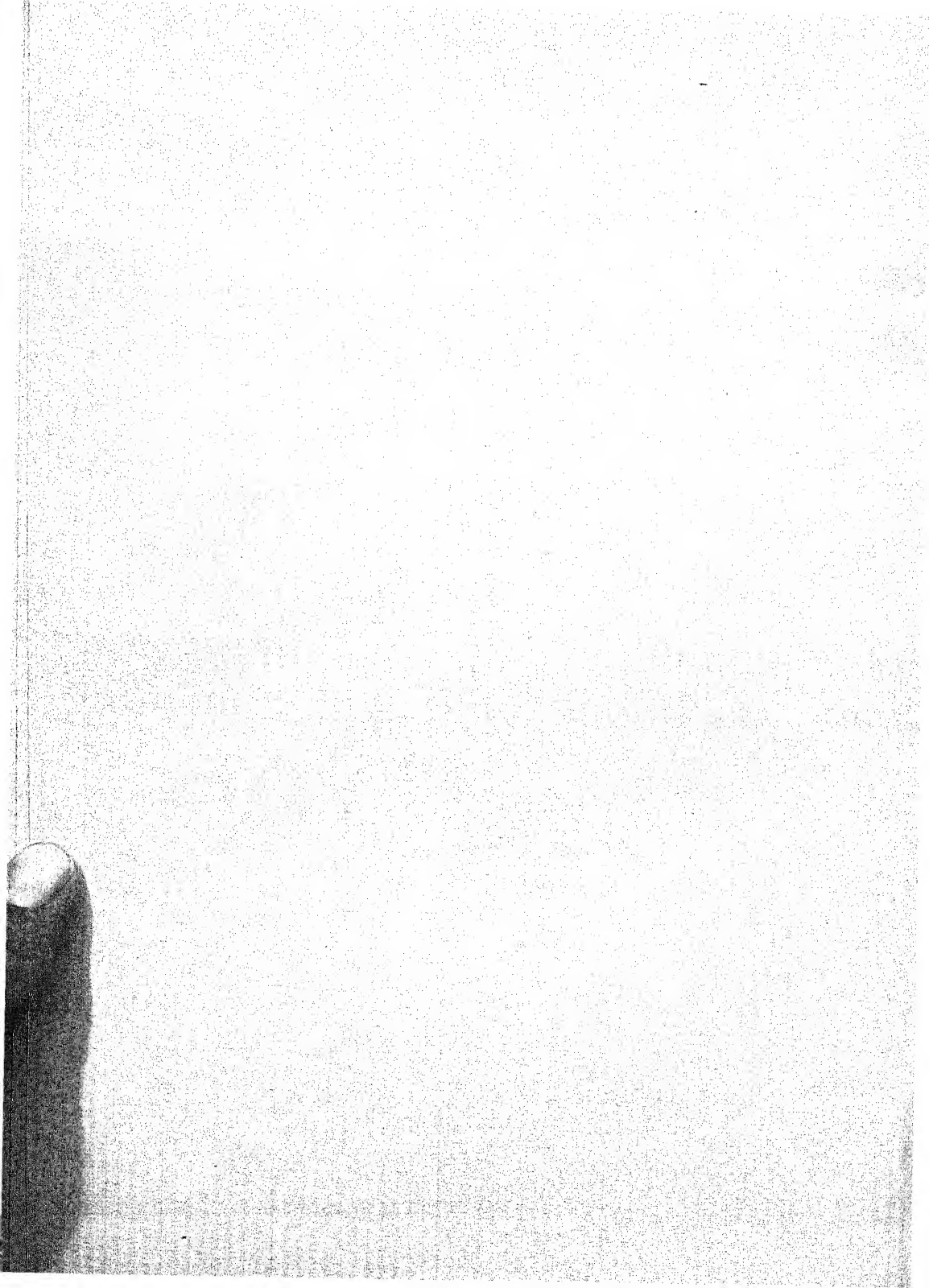
एतद्विज्ञानाभावे नहि स्यात् तद् विज्ञानं स्वलक्षणम् । तस्मिन्
(एव) सूत्रे वचनमिदं व्याख्यातं—“नामाऽस्ति† अरूपिणः चत्वारः
स्कंधाः, रूपं हि कललादि ।” उभयमिदं (नामरूपं) विज्ञानं च अन्यो-
न्याश्रयेण तिष्ठतः, तृणपूलिकाद्वयवद् अन्योन्यप्रत्ययेन मिथः अपार्थ-
क्येन नित्यं सहभूः । चक्षुरादीनि प्रवृत्ति-विज्ञानानि नाम-परिगृहो-
तानि, एतद्विज्ञानाभाव उच्यतां—कतमत तद् विज्ञानम् ? न च वाच्यं—
नाम्नि (=) विज्ञान-स्कंधे सन्ति पंच (प्रथमे) विज्ञानकायाः, विज्ञानं
अस्ति षष्ठं (मनोविज्ञानं); कललादिकाले पंचविज्ञानाभावा(पत्तेः)
सविच्छेदानि प्रवृत्तिविज्ञानानि च अस्थैर्यात् अशक्तानि नित्यं नाम-रूपं
उपादातुं; (अथ) कथं उच्येत—(इमानि) सर्वदा नाम-रूपयोः
प्रत्यया भवन्ति । ३

तस्मात् तेन विज्ञानशब्देन सूच्यतेऽष्टमं विज्ञानम् । ३

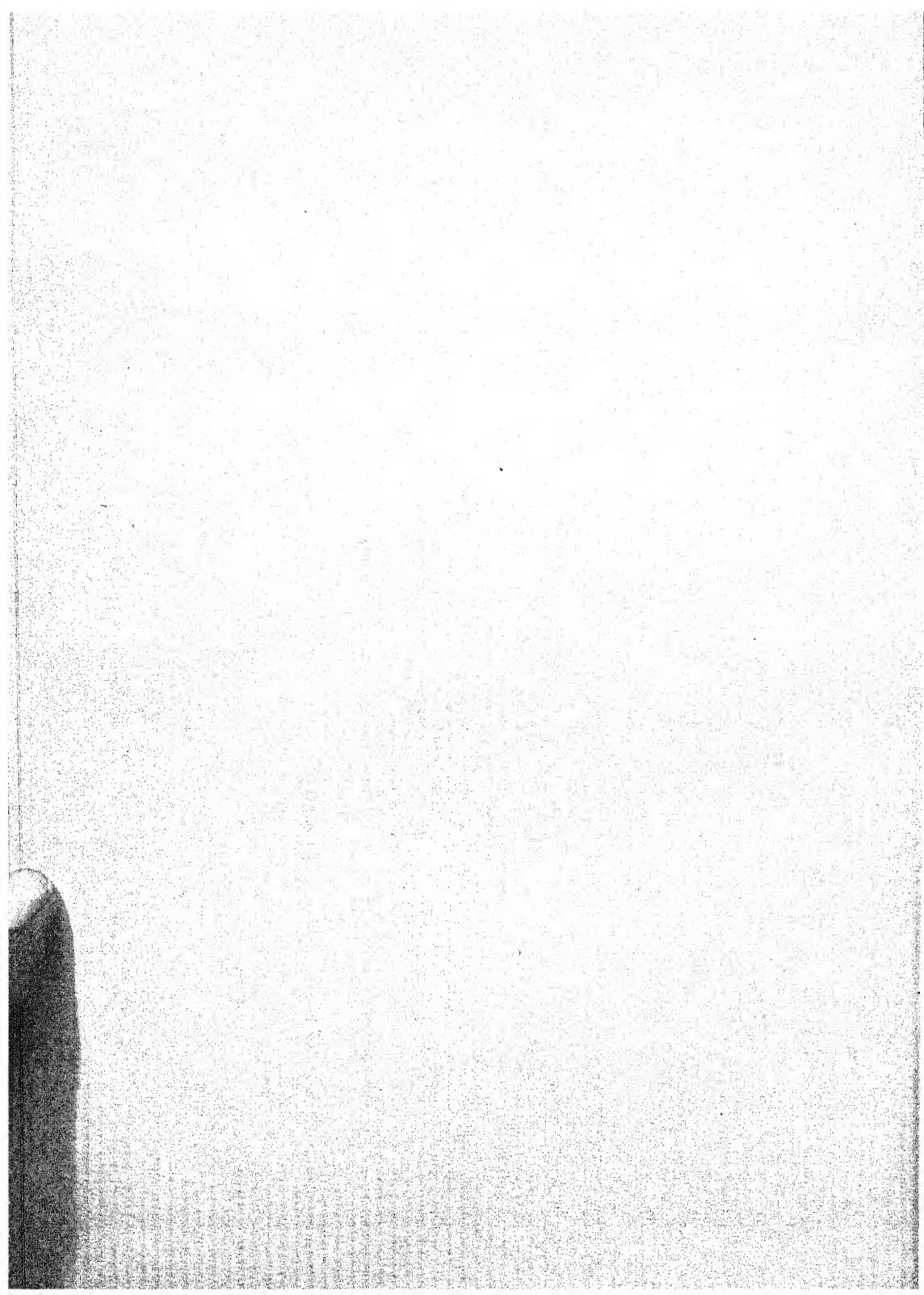
(इति) विज्ञानसिमात्रता-सिद्धसास्त्रे तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥ ४

* दीर्घनिकाये, महानिदान-सुत्तं (२१२) द्रष्टव्यम् ।

† “नाम त्वरूपिणः स्कंधाः”—अभिधर्मकोशे ३।३०।

“(अथ) धर्मपालादि-बोधिसत्त्वैः कृते,
अधिगत(राजा)ऽऽज्ञेन त्रिपिटकधर्माचार्येण युन्-ल्वेडा (च) अनूदिते
विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-शास्त्रे
चतुर्थः खंडः”। 6

८. आहाराः ।

पुनश्च, सूत्र उक्तं—“सर्वे सत्त्वा आहार-स्थितिकाः” । एतद्विज्ञाना-
भावे आहारभूतं विज्ञानं हि न स्यात् । 8

उक्तं सूत्र-वचने—“आहाराः सन्ति चतुर्विधाः” । 8

क. प्रथमः कवलीकाराहारः क्षयलक्षण उच्यते । (स) कामधातुगताः
गंध-रस-स्पर्शाः त्रयः काले (तस्य) क्षयाद् आहार-द्रव्यम् । अतो रूपधातौ
नहि कवलीकाराहारः परिगृहीतः, काले (तस्य) क्षयानुपयोगात् । 11

ख. द्वितीयः स्पर्शाहारः स्पर्शालम्बन-लक्षणतया सास्त्रवः स्पर्श
उच्यते । आलम्बनोपलम्भकाले (काये) सुखादिवेदनापरिग्रहभावे-
नाऽस्ति आहारद्रव्यम् । 12

अयं स्पर्शः सर्व (= अष्ट)-विज्ञान-संप्रयुक्तोऽपि षण्णां विज्ञानानां
(संबन्धेन) विशेषभावेन आहार-द्रव्यं, उदार-स्फुटालम्बन-स्पर्शो हि सुखां
सातां उपेक्षां वेदनां विशेषतः पुष्पाति । 14

ग. तृतीयो मनःसंचेतनाहार आकांक्षालक्षणः, छन्द-सहचरिता
सास्त्रवा चेतना नाम, मनोज्ञाऽऽलम्बनाकांक्षाभावेनाऽस्ति आहार-द्रव्यम् ।
सर्व-विज्ञान-संप्रयुक्तमपीदं विज्ञानं मनोविज्ञान-संयोगेन विशेषतो भवति
आहारद्रव्यं, मनोविज्ञानस्य आलम्बनाकांक्षायां प्राधान्यात् । 17

घ. चतुर्थो विज्ञानाहार आदानलक्षणः सास्त्रवं विज्ञानं नाम,
कवलीकार-स्पर्श-संचेतनाबलाद् उपचीयमानं, आहार-द्रव्यं भवति ।
सर्वविज्ञानलक्षणसमन्वितोऽप्ययं विज्ञान- (नहारः) विशेषतोऽष्टमविज्ञान-
संबन्धाद्धि अनुलोमं, अविच्छिन्नं उत्कृष्टोपादानं आहार-द्रव्यम् । अत एव
अभिधर्मसमुच्चय-शास्त्र* उक्तं—“इमे चत्वार आहाराः त्रिषु स्कंधेषु, पंच-
स्वायतनेषु एकादशसु धातुषु (च) परिगृहीताः ।”

* असंगविरचितो विज्ञानवादग्रंथः (सूत्र-संग्रह-लक्षणवर्गे ५६।२) ।

(वादः)—आहरति (= दधाति) सत्त्वानां कायायुषी, आहरति (= विदधाति) वा (तयोः) अविनाशाय (अ-) विच्छेदाय, तस्माद् “आहारो” नाम । कवलीकार आहारः केवलं कामधातौ क्रियान्वितो भवति । स्पर्श-विज्ञानाहारौ यदपि सर्वत्र त्रिषु धातुषु, परं (तयोः) विज्ञानानुरोधेन विपरिणामः, विज्ञानानुरोधेन अविपरिणामः । चक्षुरादीनि प्रवृत्ति-विज्ञानानि सविच्छेदं विपरिवर्तमानानि न सर्वत्र सर्वदा कायमायुः (च) आहरन्ति । अचित्तक-समापत्ति- (द्वये), निद्रा-मूर्छयोः, असंज्ञिदेवेषु (च) तेषां व्युच्छेदः । यदि हि सचित्तकावस्थायां आश्रयाऽऽलम्बन-स्वभाव-धातु-भूत्याद्यनुसारेण विकारिणो भवन्ति, तर्हि कायाऽऽयुषोराहरणेऽसर्वगान्यनविच्छिन्नानि । येषां मतेऽष्टम-विज्ञानाभावः, (तेषां मते) कीदृशमाहारं अधिकृत्य सूत्र एवमुक्तं—“सर्वे सत्त्वा आहार-स्थितिकाः” ?

१. (सर्वास्तिवादिनः)—न अचित्तकावस्थायां अतीतानागतानि विज्ञानानि भवन्ति आहाराः, स्वभाव-कारित्र-विरहात् खपुष्पादिवत् तानि (अन्-)अविच्छिन्नानि अविद्यमानानि । स्वभाव-कारित्र-सद्भावेऽपि ‘आहार’-स्वभाव-विरहाद् आकाशादिवद् अविद्यमानानि गृहीतव्यानि । न च वाच्यं—(तत्र) समाधि-समापन्न-चित्तादि भवति (इति), अचित्तकावस्थायां सत्त्वानां आहारस्थितिभावेन, अचित्तक- (काले) तेषां पूर्वतो निरोधात् । अतीतस्याऽनाहारता प्रागेव साधिता । न च वाच्यं—अचित्तकसमापत्तौ विप्रयुक्ताः संस्काराः तदा तेषां आहारा भवन्ति (इति), कवलीकारादिषु चतुर्ष्वहारेषु विप्रयुक्तानां धर्माणां अपरिगृहीतत्वाद्, असद्भावात् (च) ।

२. केचित् (स्थविराः*) मन्यन्ते—निरोधसमापत्तीर्यावद् षष्ठं विज्ञानं भवति, (तदेव) तत्र तेषां सत्त्वानां स्याद् आहार-द्रव्यम् । तन्मतं न समंजसं (इति) परस्तात् सविस्तरं निरस्येत । 12

३. केचित् (सर्वास्तिवादिनः, सौत्रान्तिकाश्च) आहुः—ऊर्ध्व-धातुद्वये जातानां अनास्रवं चित्तं तदा कथं न युज्यत आहारभावेन ?

* सौत्रान्तिका वा ।

विनष्टभावात् अनास्रवाणि चित्तानि तत्र कायायुषोर्न स्युः आहार-
(-द्रव्यम्) । 14

४. न च (सौत्रान्तिकैः) मन्तव्यं—अनास्रवे चित्ते विद्यमानं
सास्रवं बीजं स्यात्तेषां आहारः । अनास्रवाणि चित्तानि निर्वाणवत् नहि
सास्रव-बीज-धारकानि । 16

५. न च (सर्वास्तिवादिभिः, सौत्रान्तिकैश्च) वाच्यं—ऊर्ध्वधातु
(-गानां) सत्त्वानां कायायुषो अन्योऽन्याश्रितेऽथ स्यातामन्योन्याहारे
(इति); चतुर्ष्वहारेषु तेषां कायायुषोरपरिगृहीतत्वात्; आरूप्ये च
कायायुषोरभावात्, असत्त्वभावत्वात् (च) न ते (काय-) समागता-
दीनां धारके । तस्माद् भेदो विज्ञेयः । 19

(उपसंहारः) —प्रवृत्तिविज्ञानेषु अस्ति अनुलोमं अविच्छिन्नं
सर्वगं विपाकविज्ञानं अविनाशाऽविच्छेदापादकम् । एतदनुबंधेनैव हि
भगवता एवमुक्तं—“सर्वे सत्त्वा आहार-स्थितिकाः” । उपादानस्कंध एव
गृह्यते (ऽत्र) सत्त्व(-शब्देन); बुद्धा अनास्रवाः (तेन) सत्त्वेषु न
परिगृहीताः (तेन) उक्तं भवति—“सर्वे सत्त्वा आहार-स्थितिकाः”
(इति) विज्ञेयम् । (सत्त्वेषु तत्र) दृश्यानुरोधेन बुद्धस्य विद्यमानता
प्रोक्ता । 23

विपाक-विज्ञानं ह्यस्ति विशेषत आहार-द्रव्यम् । तच्च विज्ञान-
मस्तीदं अष्टमं विज्ञानम् । 24

६. निरोध-समापत्तिः ।

पुनश्च सूत्र उक्तं—“(संज्ञावेदित-)निरोधसमापत्ति-समापन्नस्य-
पुद्गलस्य निःशेषाः काय-वाङ्-मनः-संस्कारा निरुध्यन्ति, आयुस्तु न
निरुध्यति, नाऽपि उष्मा व्युच्छिद्यते, नेन्द्रियाणि क्षीयन्ते, न विज्ञानं
जहाति कायम्” । एतद्विज्ञानाभावे निरोधसमापत्ति-समापन्नस्य पुद्गलस्य
“न विज्ञानं जहाति कायम्”—नष्टुक्तं भवेद् । (स्व-)विषयग्रहणे औदा-
रिक-चल-संस्काराकारेषु चतुरादिविज्ञानेषु अतीव क्लान्तिर्जायते, तन्निर्वे-
दात् तावत्कालिकं निरोधं स्पृहयन् क्रमशो यावत् सर्वं (विज्ञानं) निरोध-
यति । निरोधावस्थानुरोधेन तत्रस्थो हि पुद्गलो निरोध-समापत्ति-विहारी
(त्युच्यते) । तस्मादेतस्यां समापत्तौ तानि सर्वाणि विज्ञानानि क्षीयन्ते ।

यदि न मन्यते, (तर्हि) अस्ति सूक्ष्मं अनुलोमं अविच्छिन्नं सर्वगं आयु-
राद्याश्रयं विज्ञानं, यस्यानुरोधेन उक्तं—“न विज्ञानं जहाति कायम्” । 3

क, यदि (सर्वास्तिवादिभिः) उच्येत—(समापत्तेः) उत्तरकाले
नवमेव) तद् विज्ञानं अनुजायते, अन्तराहिकज्वरवत् नाम न जहाति
कायम् ।—

१. अथ कथं नोच्यतां—वेदनादयः चित्तसंस्कारा उच्छिद्यन्ते,
विज्ञान-चेतनादीनां (तैस्सह) उत्पाद-निरोधात् । आयुरुष्मेन्द्रियाण्यपि
विज्ञानवत् स्युः; अथ महती दोषापत्तिः । तस्मात् मन्तव्यं—आयुरुष्मा-
दिवद् विज्ञानं न जहाति कायम् । 7

यदि पुनः अस्यां अवस्थायां सर्वथा विज्ञानाभावः, मृत्कपालवत्
सत्त्वो न प्रवर्तते; (अथ) कथं उच्यते निरोधसमापत्तौ पुद्गल-
स्थितिः ? 8

यदि पुनः विपाक-विज्ञानं अस्यां अवस्थायां नास्ति, क आश्रयः
(तर्हि) इन्द्रियायुरुष्माणाम् ? आश्रयाभावात् सर्वाणि विनश्येयुः; अथ
मृतशरीरवत् (निरोध-समापत्तौ) आयुराद्यभावः । एवं चेत् (ततः)
परं विज्ञानं न प्रतिसिद्ध्यत् । उक्तं (तु) “न जहाति कायम्” ।
तत्कस्य संबंधेन विज्ञानं न जहाति इमं कायम् ? नहि छिन्न-विज्ञाने स्थिते
काये पुनः (नवं विज्ञानं) जायते । 12

ख. (सौत्रान्तिकेषु—मूलमतं दाष्टान्तिकानां*)—यदि पुन-
रस्यां (निरोधसमापत्ति-) अवस्थायां बीजधारकस्य विज्ञानस्याऽभावः,
बीजरहितात् (व्युत्थानचित्तात्) कथं विज्ञानं उत्पद्येत् ? अतीतानागत
(-कालिकाः) विप्रयुक्ता धर्मा न सद्भूत-स्वभावा (इति) हि पूर्वतः
सिद्धम् । विज्ञान-विरहिता रूपादयो धर्माः (तदा) न भाव्या (न)
बीजधारका (इति) अपि पुरस्तात् निरस्तम् । निरोधसमापत्त्यादिषु
अचित्तकावस्थासु तु सचित्तकावस्थावद् वस्तुतोऽस्त्येव विज्ञानं, इन्द्रियायु-

* सौत्रान्तिकेषु त्रयो भेदाः—(१) मूलसौत्रान्तिकाः कुमारता-प्रभृतयः
(टि० पृ० २६) ; (२) सौत्रान्तिक-विभाषाकारः श्रीलतः तदनुगाश्च ; (३)
सौत्रान्तिकाश्च ।

रुष्मणां सत्त्व-परिगृहीतत्वात् । एतस्मात् कारणात् निरोधसमापत्ति-
समापन्नस्य पुद्गलस्य वस्तुतो सदेव विज्ञानं न जहाति कायम् । 18

ग. यदि (सौत्रान्तिकैकदेशीयैः) उच्येत—अस्यां अवस्थायां
विद्यमानं षष्ठं (मनो-) विज्ञानं न जहाति कायम् । (तद्) अपि न
न्याय्यम्—19

क. (१) इयं समापत्तिः अचित्तका समापत्तिश्चाप्युच्यते । पंचानां
विज्ञानानामभावाद् अचित्तकोच्यते चेत्, सर्वाः समापत्तयोऽचित्तका
वक्तव्याः, सर्वासु समापत्तिषु पंचानां विज्ञानकायानामभावात् ।

(२). मनोविज्ञानं परिगृहीतं षट्सु प्रवृत्तिविज्ञानेषु, (तेन)
पंच विज्ञानकायवद् (अस्याऽपि निरोधः स्यात्) । 21

(३). (सौत्रान्तिकाः)—निरोधसमापत्तौ न भवति विज्ञानं,
तदवस्थस्य (तस्य) क्रियाकारालम्बनतोऽसंवेदितत्वाद्, (अथ) आयु-
रुष्मादिवत् षष्ठस्य विज्ञानस्य (अपि) अभावः । 23

(४). एतदवस्थस्य (सत्त्वस्य) क्रियाकारालम्बनानि संवेद्यानि
चेत्, स्याद् अन्य(समापात्त्य-) ऽवस्थावद् इयं अवस्था; (अथ) नहि
स्यात् पूर्वगृहीतानां क्रियाकारालम्बनानां व्युच्छेदाय । 25

ख. (ननु) विज्ञानं संवेद्यमानो हि प्रविशत्यस्यां समाधौ । 25

(१) यदि पुनः अस्यां अवस्थायां अस्ति षष्ठं विज्ञानं, तस्य चैत्ता
धर्मा (अपि) सन्तितराम् । (षष्ठस्य) अभावे तच्चैत्ताः स्युश्चेत्, सूत्रे
कथं स्यादुक्तं—एतत्—“समापत्ति-समापन्नस्य पुद्गलस्य” सर्वे संस्कारा
निरुध्यन्ति ? कथं च संज्ञायेत संज्ञावेदितनिरोधसमापत्तिः (इति) । 28

(२). (सौत्रान्तिकाश्चेत् प्रतिवदेयुः)—एतस्याः प्रायोगिक-
समापत्तौ केवलं संज्ञावेदनाभ्यां निर्विन्दते, तस्मादस्यां समापत्तौ केवलं
संज्ञावेदनयोर्निरोधः । चैत्तेषु संज्ञा-वेदने (ति) द्वौ धर्मौ पट्ट चित्तनिः-
श्रितौ (तस्माद् इमौ) एव चित्तस्य संस्कारावुच्येते । चित्त-संस्कार-निरो-
धात् (निरोधसमापत्तिरिति) को विरोधः ?

(३). (उत्तरपक्षः)—असंज्ञिसमापत्तौ (तस्या) एवं निर्वेदात्
केवलं वेदना निरुध्येत् (तत्) तु वोऽनभ्युपगतम् । संज्ञा-वेदने एव पट्ट
चित्त-निःश्रिते, (अथ) एतयोर्निरोध-काले चित्तमपि निरुध्येत् । 3

(४). (सौत्रान्तिकानां प्रतिवादः)—यथा (चतुर्थध्याने) कायिक-संस्कारयोः (आनापानयोः) निरोधेऽपि कायस्तु तिष्ठति, को दोषो यदि संस्कारनिरोधे चित्तं तिष्ठेत् ? 4

(५). (संस्कार-वादः)—एवं चेद् वाक्-संस्काराणां निरोधकाले वागपि न निरुध्येत्, (तत्) तु वो नाऽभिमतम् । वस्तुतस्तु, संस्कारा धर्मेऽसह सर्वगा (अत्र) भवन्ति । सर्वगाणां संस्काराणां निरोधकाले (तत्संबद्धा) धर्मा अपि निरुध्यन्ति । असर्वगानां संस्काराणां निरोधे धर्मास्तावत् तिष्ठन्ति । आनापानौ हि असर्वगेषु दृष्टौ, तस्मात् श्वास (= आनापान)-निरोधकाले कायः तिष्ठति । वितर्कविचारौ वचः-सर्वगेषु संस्कारेषु परिगृहीतौ, (तस्मात्) तयोर्निरोधकाले वचोऽप्यभावः । संज्ञा-वेदने अपि चेतनादिवत् सर्वगसंस्कारेषु परिगृहीतव्ये, चेतनया सह महाभूमिक* -धर्मकत्वात् । संज्ञा-वेदनयोर्निरोधकाले चित्तमपि निरुद्धं, कस्मादथ उच्येत—“ते निरुध्यतः, चित्तं तु तिष्ठति” ?

(६). अथ मन्यते—चेतनादयः संति महाभूमिका धर्माः, संज्ञा-वेदनयोर्निरोधकाले तेऽपि निरुध्यन्ति । एवं चेद् एतस्यां समापत्तौ श्रद्धादयोऽन्ये सर्वगाः संस्काराश्च निरुध्येयुः, न तिष्ठेयुः; (अथ) कथं उच्यते—एतस्यां समापत्तौ चेतनादीनां अभ्युपगमात्, (तयोः) अपि महाभूमिकत्वात् न संज्ञा-वेदनयोः राहित्येन चैत्ताः तिष्ठेयुः । यदि पुनरस्यां समापत्तौ अस्ति चेतना, (अथ) स्पर्शादयोऽपि स्युः, अन्येषां चैतधर्माणां स्पर्शबलापेक्षया उत्पादात् । स्पर्श-सद्भावो मन्यते चेत्, संज्ञाया अपि सद्भावः स्यात्, स्पर्शप्रत्यया हि संज्ञा । संज्ञासद्भावाभ्युपगमे वेदनाऽपि स्यात्, (द्वयोर्नित्यं) अपार्थक्येन समुत्पादात् । 17

(७). (सौत्रान्तिक-पक्षः)—“वेदनाप्रत्यया तृष्णा” (इति कथनेऽपि) यथा नहि सर्वा वेदनाः तृष्णाोत्पादिकाः; (तथैव) “स्पर्श-प्रत्यया संज्ञा” (इत्यनेन) न सर्वे स्पर्शाः संज्ञाया उत्पादकाः । एतेन तस्य (=वादिनः) प्रतिहेतुरसिद्धः । 19

(८). (उत्तर-पक्षः)—नैवं स (अस्मत्प्रयुक्तो हेतुः) प्रत्युक्ता भवति, (द्वयोर्वस्तुनोः) भेदात् । 20

* अभिधर्मकोशे, ११२४ ।

(भगवता) बुद्धेन स्वयं स्फुटं उक्तं—अविद्या-स्पर्शोत्पन्ना (वेदना), वेदना-प्रत्यया तृष्णा; न तु क्वापि स्पष्टतया (उक्तं)—(केवलं) स्पर्शत उत्पन्ना वेदना (इति), येन स्पर्श-सद्भावे वेदनोत्पादो-ऽप्यावश्यकः । संज्ञा वेदना च (नाम) सहभूयौ । तेषां (सौत्रान्तिकानां) हेतुः साधुः स्याच्चेत् (अथ) तस्यां समापत्तौ संज्ञा-वेदने अपि अनिरुद्धे मन्तव्ये, यथाहि तस्यां समापत्तौ चेतनादीनां अन्येषां (चैत्तानां) सद्भावः स्वीक्रियते । (तथा) स्वीकारेऽथ—“ (सर्वे) चैत्ताः संस्कारा निरुध्यन्ति ” (इति वचनेन) विरोधः, नाऽपि “संज्ञावेदितनिरोधसमापत्तिः” (इति) वचनस्य सिद्धिः । 24

ग. (सौत्रान्तिकानां चैतैर्विना चित्तम्) ।

(क) चैत्ताभावे चित्तस्याऽप्यभावः स्याद्—(१) नहि चैत्तेभ्यः पार्थक्येन चित्तं दृष्टं; (२) अन्येषां सर्वगानां संस्काराणां निरोधे धर्माणां निरोधात्; (३) संज्ञादीनां महाभूमिकधर्मताविरहात्; (४) (निरोधसमापत्तौ स्थितं) इदं विज्ञानं हि असेप्रयुक्तधर्मकं मन्यते (भवान्), अथ स्यात् निराश्रयं (निर्-)आलम्बनं, (तर्हि) रूपं (एवायं) धर्मः, न तु चित्तम् । सूत्रे (तु) एवमुक्तं—“मनसो मन आलम्बन(= धर्म)स्य च प्रत्ययेन जायते मनोविज्ञानम् । (मनो-धर्म-मनोविज्ञानेति) त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शो भवति । स्पर्शसमकालं (च) उत्पद्यन्ते वेदना-संज्ञा-चेतनाः । एतस्यां समापत्तौ मनोविज्ञानस्य सद्भावे त्रिकसन्निपातात् स्पर्शोनाऽपि भवितव्यम् । स्पर्शो हि ध्रौव्येन वेदना-संज्ञा-चेतना-सहगतो भवति; (अथ) कथं (मनो-) विज्ञानं भवेत् चैतैर्विरहितम् ? 2

(ख) (सौत्रान्तिकैः) चेदुच्येत—अन्यस्मिन् काले त्रिक-सन्निपात-बलं करोति स्पर्शोत्पादं, स्पर्शः (च) उत्पादयति वेदनादीः, अस्यां समापत्तौ तु चैत्तेभ्यो निर्वेदः, तस्मादिह समापत्ति-स्थितौ त्रिकसन्निपातः स्पर्श उत्पादयितुमक्षमः; (एवं) वेदनादीनां (चैत्तानां) अभावः । 5

(ग) (उत्तरपक्षः)—एवं चेत् (इयं समापत्तिः) चैत्तिनिरोध-समापत्तिरुच्येत, कथं हि संज्ञावेदितनिरोध (इति) संज्ञायते ? चेदुच्येत—(ताभ्यां) एव निर्वेदान् तदा वेदना-संज्ञे (एव) निरुध्यतः, ततः सर्वे चैत्ता

(अपि) निरुध्यन्ति (इति) प्रथमयोर्निर्वेदगोचरयोरनुबन्धेन समापत्तेः संज्ञापनम् । 7

एवं चेत्, निर्वेदगोचराणां सहभूत्वाद् अन्यैः चैतैरिव चित्तमपि निरुध्येत् । एवं न चेत् (= चित्तनिरोधाभावे), तर्हि कथं अचित्तक-समापत्तिः (इति) आख्यायते ? 9

(घ) ननु, अस्यां समापत्तौ विद्यमानस्य मनोविज्ञानस्य स्वभावो न स्यात् क्लिष्टोऽव्याकृतौ वा । (१) कुशलसमापत्तिषु तयोः (क्लिष्टा-व्याकृत)-वस्तुनोरभावात् ; (२) क्लिष्टा-ऽव्याकृतेषु चैतानां अवश्यं भावात् ; (३) कुशलनिर्वेदतः क्लिष्टादेरनुत्पादात् ; नहि (चित्ते) उपशमकामः (उपशम-) विरोधि विक्षिप्तं (चित्तं) उत्पादयेत् । 12

चेदुच्येत—(निरोधसमापत्तिगतस्य विज्ञानस्य स्वभावः) अस्ति कुशलः, कुशल-संप्रयोगात् ; (अथ) स्याद् (अस्य) अलोभादि-कुशलमूलेन संयोगः । इदं विज्ञानं (तु) न भवति स्वभावतः कुशलं, परमार्थतो वा कुशलं ; (सौत्त्वान्तिकानां) स्वमत-विरोधात् न (इदं) कुशलमूलं (न) च निर्वाणम् । 14

चेदुच्येत—इदं विज्ञानं अस्ति समुत्थानतः कुशलं, प्रायोगिक-कुशलमूलतः समुत्थितत्वात् । (तद्) अपि मैवं, स्वमतविरोधात्, अन्यैः कुशल-चित्तैरिव (अत्र) हेतु-सादृश्याभावात् । कुशलचित्तोत्पत्त्यनन्तरं त्रिस्वभावं (अपि चित्तं) नहि कुशलचित्तस्य पूर्वं (हेतु)-सादृश्येनोत्पादः । सम्प्रयोगबलेन चित्तं भवति कुशलं—एवं चेद् (इदं) कुशलमूलेन (अलोभादिना) संप्रयुक्तं स्याद्, (अथ) कथं उच्यते—चैतैर्विना अद्वितीयं इदं हि चित्तं ; एकं इदं हि विज्ञानं चैतैर्विप्रयुक्तं (च) ; चैत्ताभावे (निरोधसमापत्तौ) चित्तस्य (= विज्ञानस्य) अपि अभावः स्यात् । 19

(उपसंहारः)—एतेर्हेतुभिः, निरोधसमापत्यवस्थायां चक्षुरादीनि प्रवृत्तिविज्ञानानि कार्यं जहति (इति सिद्धं) ; सूत्रे (तु) उक्तं—“(विज्ञानं) न जहति कायम् । ” तच्च विज्ञानं अस्तीदं अष्टमं विज्ञानम् । निरोध-समापत्ति-प्रवेश-काले नाऽस्य प्रशान्तस्य आलस्य (= आदान)-विज्ञानस्यावरोधः ।

असंज्ञिसमापत्त्यादि* ष्वपि इत्थमेव विज्ञेयम् । 24

* आदि-शब्देन असंज्ञिकेका गृहीताः ।

१०—संकलेशः; † व्यवदानम् ‡

पुनश्च सूत्र उक्तं—“चित्तसंकलेशात् सत्त्वाः संक्लिष्टाः, चित्तव्यवदानात् सत्त्वाः परिशुद्धा (भवन्ति)” । 25

अस्य (अष्टम-)विज्ञानस्याभावे तयोः संक्लिष्ट-परिशुद्धयोश्चित्त-योरभावः स्यात् । तस्माद् वक्तव्यं—संकलेश-व्यवदानयोर्मूलमिवास्ति (अष्टमं) विज्ञानम् । (एतस्मात्) चित्ताद् (संकलेश-व्यवदाने) उत्पद्येते, चित्तमाश्रित्य तिष्ठतः चित्तमादत्ते तयोर्वासना, गृह्णाति हि (च) तयोर्बीजानि ।

(क) (संकलेशः) । कलेश-कर्म-फल-भेदभिन्नाः संकलेशिका धर्मास्तावत् समासतः त्रिधा भवन्ति ।

१—कलेश-बीजाश्रयस्यास्य विज्ञानस्याभावे—(१) धातु-भूमिषु संचारः, (२) अक्लिष्टचित्ते पश्चात् कलेशानां उत्पादः (चेति) सर्वे अहेतुकं स्यात् । नहि (अष्टम-विज्ञान-भिन्ना) अन्ये धर्माः (= प्रवृत्ति विज्ञानादीनि) तानि बीजानि धारयितुं अलं, अतीतानागत (-कालिकाना तेषां) न वस्तुसद्-भावाद् । 1

यदि (बीजं विना) अहेतुकाः कलेशा (= संकलेशा) जायेरन्, तर्हि यानत्रयशैक्षारौक्षफलाभावः, ग्रहीणानामपि (कलेशानां) पुनरुत्पादात् । 3

२—कर्म-फल-बीजाश्रयस्यास्य विज्ञानस्याभावे धातु-भूमि-संचरणं, विरोधिधर्मानन्तरं कर्मफलोत्पादश्च अहेतुकः स्याद्, बीजभिन्नस्य अपरस्य हेतोः प्रागेव प्रतिषेधात् । यदि कर्म-फलयो-रहेतुक उत्पादः, (तर्हि) अनुपादिशेषनिर्वाणधातुप्रवेशानन्तरमपि त्रैधातुके कर्म-फले पुनरुत्पद्येतां, कलेशानां अहेतुकोत्पादात् । 7

३—पुनश्च, “संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं” न स्यात् सिद्धं, प्रवृत्ति-विज्ञानानां भाव्यत्वस्य प्रागेव निराकरणात्, क्लिष्टस्य प्रातिसंधिक-विज्ञानस्य संस्कारेभ्योऽनुत्पादात् (च) । 8

(संस्कारेभ्यो विज्ञानस्योत्पाद) उच्येत—“संस्कार-प्रत्ययं नाम-

† मक्लिन्नीकरणम् । ‡ परिशुद्धिः ।

रूपं" इति । देश-कालभिन्नानां प्रत्ययार्थाभावाद् इदं असिद्धं चेद्, अपरं (उपादानप्रत्ययो भव इति) अप्यसिद्धम् । 10

(ख) (व्यवदानं)—लौकिक-लोकोत्तर-मार्गी प्रहाण-फलं (= असंस्कृतं) चेति भेदेन व्यवदानीया धर्मा अपि त्रिधा भवन्ति ।

१—लौकिक-लोकोत्तर-व्यवदानीय-मार्गयोः बीजाधारस्याऽस्य विज्ञानस्याभावे भिन्नजातीयानां चित्तानां मध्य उत्पादः, (अथ) ते व्यवदानीया धर्मा अहेतुकाः स्युः, (प्रवृत्तिविज्ञानाद्य-) उपरहेतुस्वीकारस्य प्रागेव प्रत्याख्यानात् । उभयोर्व्यवदानीयमार्गयोरहेतुक उत्पाद (इति) चेद्, अनुपादिशेषनिर्वाणधातौ प्रहाणं, तयोर्व्यवदानीयमार्गयोरनन्तरं पुनः स्यादुत्पादः, आश्रयस्य अहेतुकोत्पादात् । 15

२. पुनश्च, तद्वर्मता-बीज-धारकस्य धर्मस्याभावे, न प्रथम-लोकोत्तर-मार्ग (= दर्शनमार्ग) उत्पद्येत, क्लिष्टजातीयानां अतद्धेतुत्वाद्, अहेतुकोत्पादस्य अ-शाक्यपुत्रीयत्वात् । प्रथमस्य अनुत्पाद इतोऽपि (मार्ग) न उत्पद्येत्, एवं तर्हि यान-त्रय-मार्ग-फलाभावः स्यात् । 18

३. क्लेशबीजाधारस्याऽस्य विज्ञानस्याऽभाव आश्रयपरावृत्ति (-रूपं) प्रहाणफलमपि न संभवति । 19

उच्येत—मार्गोत्पत्तिकाले तात्कालिक-क्लेश-तद्वीजोभयोरभावः, (विरुद्धस्वभावयोः) संक्लेशिक-व्यवदानीययोः चित्तयोः सहानुत्पादात् । स्वभावविरोधात् निर्वाणवत् मार्गसंप्रयुक्तं चित्तं न दधाति तानि (संक्लेश-) बीजानि । अतीतानागतयोः प्राप्त्योरसद्भावान्, तस्य (अष्टमविज्ञानस्य) भिन्नानां (प्रवृत्तिविज्ञानादीनां) धर्माणां बीज-धारकता हि न्यायतोऽसिद्धा । ग्रहेयस्य (विज्ञानस्य) अभावे प्रहाण (-मार्ग) स्याऽप्यभावः, (अथ) कस्यानुबन्धात् कस्य (बलेन) उपलभ्यतां प्रहाण-फलम् ? यदि मार्गबलेन अनागतक्लेशानुत्पादात् प्रहाण-फल-सिद्धिः, तर्हि प्रथममार्गोत्पादाद् (एव) अशैक्षः स्याद्, अनागतानां क्लेशानां पुरस्तादेव हेतुविना निश्चयं अनुत्पादात् । 25

अस्य (अष्टम-) विज्ञानस्याऽभ्युपगमे सर्वेषां (संक्लेश-व्यवदान-बीजानां) सिद्धिः, तद्धि संक्लेश-व्यवदान-बीजानां धारकम् । 26

एतद्विज्ञान-संसाधिकाः सन्त्यनन्ता युक्तयः, विस्तारमभ्या केचन ग्रंथाः समासतः (अत्र) उद्धृताः । मूल रूपेणावश्यकस्य अस्य विज्ञानस्य सद्भावः शास्त्र-न्याय-प्रसिद्ध इति प्राज्ञैर्जनैः समधिगन्तव्यम् । 29

(पंचमः परिच्छेदः)

मनः ।

उक्तं विपाकविज्ञानं तल्लक्षणं च, (इदानीं) द्वितीयं विज्ञानं तल्लक्षणं च किं (इति) कारिकाभिरुच्यते—29

तदाश्रित्य प्रवर्तते ।2

तदालम्बं मनो नाम विज्ञानं मन्यनात्मकम् ॥५॥2

कलैशैश्चतुर्भिः सहितं निवृताव्याकृतैः सदा ।5

आत्मदृष्ट्यात्ममोहात्ममानात्मस्नेहसंज्ञितैः ॥६॥3

यत्रजस्तन्मयैरन्यैः स्पृशद्यैश्चार्हतो न तत् ।6

न निरोधसमापत्तौ मार्गे लोकोत्तरे न च ॥७॥6

द्वितीयः परिणामोऽयं,

§१. सप्तम-विज्ञान-संज्ञाः ।

शास्त्रे पूर्वं विपाक (विज्ञानं) व्याख्याय ततो भिन्नं (इदानीं) प्रवृत्ति-विज्ञानं उच्यते । मन्यनालक्षणस्याऽस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य (बुद्ध-) देशानामु मन (इति) अपरं नाम । नित्यं मननं विनिश्चयनं वा, अपरेभ्यो विज्ञानेभ्योऽस्य विशेषः ।9

कस्तावद्भेदोऽस्य षष्ठाद् मनो विज्ञानात् ?—आलय-विज्ञानवद् अत्र हि कर्मधारय-समासः—“मनश्चादो विज्ञानं” (चेति) । कैश्चिद् चक्षुर्विज्ञानादिवद् “मनसो विज्ञानं” (इति) तत्पुरुषसमास इष्यते । एतदनवस्थामिया (मनो-)विज्ञान-मनसोर्भेदार्थं आर्यदेशानामु (= बौद्ध-शास्त्रेषु) इदं (सप्तमं विज्ञानं) तस्माद्विन्नं मन (इति) उच्यते ।

पुनश्च, मन इति विशेषपर्याय, (१) चित्तात् (=आलयविज्ञानात्) (षड्भ्यः चतुरादि)-विज्ञानेभ्यः (च) भेदापादनार्थम् । चयने हीदं अन्यस्माद् (आलय-)-विज्ञानाद्, विज्ञापने (षड्भ्यो) विज्ञानेभ्यश्च हीनम् । यद्वा (२) मनो विज्ञानेनाऽस्य समीपाश्रयत्वं प्रदर्शयितुं मन इति विशेषपर्यायः ।

§२. मनस आश्रयः

“तदाश्रित्य प्रवर्तते” इति मनसः तद् (=अष्टमविज्ञाना) -ऽऽश्रयतां सूचयति । एतेन हि प्रथमं प्रवृत्तिविज्ञानं अभिप्रेतम् । इदं विज्ञानं हि आलयविज्ञानाश्रयः । 15

केचित् (नन्दः) आहुः—इदं मनः तद् (=अष्टम) -विज्ञान-बीजं आश्रयतयोपयुक्ते; न तस्य विपरिणामि (=अष्टम) -विज्ञानस्य अविच्छिन्नं एतत्सहभ्वाश्रयतया अपेक्ष्य उत्पादः । 17

केचिद् (धर्मपालः) आहुः—तद् (=अष्टम)-विज्ञानं तस्य विपरिणामि=बीजं च (इति) उभयं, इदं मन आश्रयतया उपयुक्ते । अविच्छिन्नस्यापि प्रवर्तनाद्=विकरणात् प्रवृत्तिविज्ञानं (इति) संज्ञा । तस्माद्धि विपरिणामि (=अष्टम)-विज्ञानं सहभ्वाश्रयतयाऽपेक्ष्य उत्पद्यते । 20

“प्रवर्तते”—अनुप्रवर्तत इति सूचयति—इदं हि विज्ञानं तद् विज्ञानं आलम्ब्य निश्चयं अनु (प्रवर्तते) । 21

(आश्रये सामान्यवादः) ।—

सर्वेषां चित्त-चैत्तानां भवन्त्याश्रयाः । ते तु आश्रयाः त्रिविधा भवन्ति—

१. हेतुप्रत्ययाश्रयः प्रथमः, स्वबीजं नाम । सर्वे संस्कृता धर्मा इमं (हेतुप्रत्ययाश्रयं) आश्रयन्ते; स्वहेतुप्रत्ययस्य (बीजस्य) अभाव उत्पादा-संभवात् । 24

२. अधिपतिप्रत्ययाश्रयो द्वितीयः, उच्यते आध्यात्मिकं षडायतनम् । सर्वे चित्त-चैत्ता इमं (आश्रयं) आश्रयन्ते, सहभिविन्द्रयं विना प्रवर्तनाऽसंभवात् ।

३. समनन्तरप्रत्ययाश्रयः तृतीयः, उच्यते प्राङ्गिरुद्धं मनः* । सर्वे

* विज्ञानाष्टकं इति ।

चित्त-चैत्ता इमं आश्रयन्ते, क्रान्तेन्द्रियं विना उत्पादासंभवात् । 27

सर्वे चित्त-चैत्ता आश्रयत्रयसमंगीभूताः, (तस्मात्) साश्रया नाम;
न चान्ये धर्माः (साश्रयाः) । 28

(१) हेतुप्रत्ययाश्रयः—

केचित् (नन्द-जिनपुत्रौ) एवं व्याचख्युः—बीजविनाशानन्तरं
विपरिणामि (इदं) फलं उत्पद्यते; (१) “अबीजं उत्पन्न” (इति
अभिधर्म-) समुच्चय-शास्त्र- * वचनात्; (२) बीजाङ्कुरयोरसहभावाच्च । 30

केचिद् (धर्मपालः) मन्यन्ते—साध्यं तन्मतं न तु सिद्धं—
(१) तस्य अनागत-बीज-संबन्धेन (अबीजं इति) कथनात्; (२) बीजा-
दङ्कुरोत्पाद इति न परमार्थतया (उक्तं), नष्टबीजादङ्कुरोत्पादस्याऽसिद्ध-
त्वात्, (दोषे) शिखाकलिकयोः तुल्यकालं अन्योन्यहेतुकत्वात् (च) । 2

वस्तुतस्तु, स्वजातीये बीजे हेतु-फलयोर्न सहभावः, बीजं विपरि-
णामि (-धर्मश्च) अन्योन्यजनके अवश्यं सहभूः । तस्माद् योग (चर्याभूमि)-
शास्त्रां उक्तं—“क्षणिका धर्माश्च भिन्नस्वभावानां भवन्ति हेतवः, उत्तर-
क्षणे च स्व-स्वभावानां हेतवो भवन्ति” (इति) हेतुप्रत्ययार्थाः । 5

“स्वस्वभावानां” इति सूचयति प्राक्तनं स्वजातीयं बीजं परतनस्य
हेतुः । “भिन्नस्वभावानां” इति बीजस्य विपरिणामिधर्मस्य च अन्योन्य-
हेतुतां प्रदर्शयति । 6

महायानसंग्रह-शास्त्रेऽपीदमुक्तं—“संक्षिप्ता धर्माः, आलयविज्ञानं
(च) तृणपूलिकावद् अन्योन्यहेतु-फलभूताः तुल्यकालस्थायिनः ।”
अपरं चोक्तं—“बीजं फलं च सहगते ।” 8

तस्माद् बीजाश्रयोऽपूर्वाचरमः । यदि कुत्रचिद् बीज-फलयोः पूर्वा-
परत्वं उक्तं, तद् (वाक्यं) हेतुविरुद्धमिति विज्ञेयम् । 10

एवं अष्टानां विज्ञानानां तच्चैत्तानां च एकैकस्याऽस्ति पृथग्
बीजाश्रयः । 11

* असंग-विरचितं (Cordier स्तन-ड्युर. ल. ५६।२) ।

† असंग-विरचितं (Cordier तत्रैव ४९) ।

‡ असंग-विरचितं (तत्रैव ५६।२) ।

(२) सहम्वाश्रयः, अधिपतिप्रत्ययाश्रयो वा—

१. नन्द-पक्षः—

क. केचित् (नन्दः) एवमाहुः—चक्षुर्विज्ञानादीनां पंचानां मनो-विज्ञानं अस्ति आश्रयभूतं, तेषां उत्पादकाले तस्यावश्यंभावात् । अन्यानि चक्षुरादीनि (इन्द्रियाणि) न भवन्ति सहम्वाश्रयः, चक्षुरादीनां पंचानां इन्द्रियाणां बीजभावात् ।

विज्ञप्ति(मात्रता)-विंशतिका* कारिकायां (च) उक्तं—

“यतः स्वबीजाद् विज्ञप्तिर्यदाभासा प्रवर्तते ।

द्विविधायतनत्वेन ते तस्या मुनिरब्रवीत्” ॥९॥

अस्याः कारिकाया अर्थः—भगवता द्वादशायतनानि स्थापयितुं पंच विज्ञानबीजानि चक्षुरादीन्द्रियतया प्रोक्तानि, पंचानां विज्ञानानां निमित्तभागाः (च) रूपाद्यालंबनतया । तस्मात् चक्षुरादीन्द्रियाणि पंचानां विज्ञानानां बीजानि । 19

शालम्बनपरीक्षा-शास्त्रे † (आचार्य दिङ्नागेन) अपि उक्तं—

“विज्ञाने रूपसामर्थ्याद् ‡ इन्द्रियाणीति न्यायतः ।

सामर्थ्यं रूप-विषये नित्यमन्योन्यहेतुता” ॥ 21

अस्याः कारिकाया अर्थ उच्यते—विपाकविज्ञाने(ऽष्टमे) चक्षुरादिरूपविज्ञप्तेरुत्पादकं बीजं, (सा विज्ञप्तिः) रूपविज्ञानं नाम । रूपसामर्थ्यं (च) पंचेन्द्रियभावेन कथ्यते । (बीजाद्) भिन्नं न चक्षुरादि । बीजं (=दर्शनभाग-बीजं), रूप-विज्ञानं (=दर्शनभागः) च नित्यं अन्योन्यहेतुभूते, भाव्यत्वाद्, बीजानां हेतुत्वाच्च । 24

ख. सप्तमाष्टमविज्ञानयोर्नाऽयं (सहभू-) आश्रयः, स्वबलोत्कर्षतयाऽविच्छिन्नसन्तानं प्रवर्तनात् । 25

ग. षष्ठस्य मनोविज्ञानस्य अस्ति पृथग् इदं (मन) आश्रयः, मन आश्रयं अपेक्ष्य (तस्य) उत्पत्तिलाभात् ।

* वसुबंधुप्रणीता, (Cordier स्तन्-ड्युर, ल. ५८१२) ।

† (तत्रैव ९५।४) । ‡ पंच इति पाठोऽधिकः प्रतिभाति ।

२. स्थिरमति-पक्षः—

केचन (स्थिरमतिः) मन्यन्ते—शास्त्र-न्याय-विरुद्धं तन्मतं—

(क) . (पंचानां विज्ञानानां संबंधेन) ।—

(१) यदि पंच रूपीन्द्रियाणि (केवलं) पंचानां विज्ञानानां बीजानि सन्ति, (तर्हि) अष्टादशभिः बीजैः संकीर्णानि स्युः; अष्टादशानां धातूनां प्रत्येकं भिन्नानि भवन्ति बीजानि (इति) आर्यदेशनासु सर्वत्र उक्तम् ।

(२) पुनश्च, पंचानां विज्ञान-बीजानां एकैकस्य निमित्त-दर्शन-भागयोरुत्पादकभावः पार्थक्येन उपलभ्यते; कीदृशानि (बीजानि) तावत् चक्षुरादीन्द्रियाणि ? दर्शनभाग-बीजानीति चेद्, (इन्द्रियाणि) विज्ञानस्कंधे परिगृहीतानि स्युः । निमित्तभाग-बीजानीति चेद्; (इन्द्रियाणि) बाह्यायतनेषु परिगृहीतानि स्युः । अथ आर्यदेशनया विरोधः, चक्षुरादीनां पंचानां इन्द्रियाणां सर्वत्र रूपस्कंध आध्यात्मिकायतने (चैव) परिगृहीतत्वात् । ३

(३) पुनश्च—यदि पंच इन्द्रियाणि सन्ति पंचविज्ञान-बीजानि, (तर्हि) पंच इन्द्रियाणि पंचानां विज्ञानानां हेतुप्रत्ययाः स्युः । अधिपति-प्रत्यये परिगृहीतानि (इति) न वाच्यं (आसीत्) । ५

(४) पुनश्च, घ्राण-जिह्वेन्द्रिये (घ्राणविज्ञान-जिह्वाविज्ञानेति) उभयविज्ञानयोर्बीजानि, अथ घ्राणजिह्वे कामधातावेव नियते स्यातां, उभे विज्ञाने रूपधातौ वा नियते स्याताम् ? उभयथा स्वीकारे भवत्यार्य-देशनाविरोधः । चक्षुःश्रोत्रकायेन्द्रियाणां विज्ञानबीजभावे (तेषां त्रयाणां विज्ञानानां) द्विधातुक(त्वात्) त्रयाणां इन्द्रियाणां च (कामधातु-चतुर्ध्यानेति) पंचभूमिक (त्वात्) एवमपि दुष्करः (प्रतीकारः) । ८

(५) पुनश्च, पंच विज्ञानबीजानि कुशलान्यकुशलानि वा स्युः, (अथ) पंच रूपीन्द्रियाणि केवलं अव्याकृतानि (इति शास्त्रवचन-विरोधः) ।

(६) पुनश्च, पंच विज्ञानबीजानि न उपात्तानि, (अथ बीज-भूतानि) पंच इन्द्रियाणि अपि न स्युरुपात्तानि । १०

(७) यदि च, पंच रूपीन्द्रियाणि पंच विज्ञानबीजानि, अथ

मनोऽस्ति मनोविज्ञानबीजं, तदुपयोगे(ऽस्य) पंचभिरिन्द्रियैस्तुल्य-
-धर्मत्वात् । 12

(८) योग(चर्या-भूमि-)शास्त्रे* चोक्तं—“चक्षुरादिविज्ञानानां
सर्वेषां त्रय आश्रयः ।” यदि पंच रूपोन्द्रियाणि सन्ति पंचानां विज्ञानानां
बीजानि, तर्हि(तेषां) आश्रयोऽपि द्वौ स्याताम् । 13

(९) आर्यशास्त्रे (अभिधर्मसमुच्चये†) चोक्तं—चक्षुरादीनि
इन्द्रियाणि सन्ति धर्माणां बीजानां च धारकानि बीजानि एव संतीति
सर्वाभिरार्यदेशना-भिर्विरोधः । 14

(१०) केचित् (स्थिरमतिः) पूर्वोक्तं दोषं परिहर्तुं पक्ष(ान्तरं)
गृह्णन्ति; तेषामभ्युपगमेन प्रत्युच्यते—विपाकविज्ञाने पंच विज्ञानानि
निर्वर्तकानि अधिपति (-प्रत्यय-भूतानि) कर्मबीजानि नाम । पंच रूपी-
न्द्रियाणि न कुर्वन्ति पंचानां विज्ञानबीजानां अनन्तरं हेतुप्रत्ययोत्पादम् ।
इदं (व्याख्यानं हि) (विंशतिकाऽऽलम्बनपरीक्षा चेति) उभयोः
कारिकाभ्यां (योगचर्याभूमि-) शास्त्रस्य चाऽनुकूलम् । 17

ते (तस्य) वितथार्था रिक्ताः शब्दाः—(१) पंचानां रूपोन्द्रि-
याणां अव्याकृतत्वात्; (२-४) तेषां (पंचानां इन्द्रियाणां) न उपात्तमात्र-
त्वात्, रूपस्कंधमात्रपरिगृहीतत्वात्, आध्यात्मिकायतनमात्र(परि-
गृहीत-)त्वात्, (५) घ्राणजिह्वयोः कमधातुमभिसंबंधत्वात् (अन्येषां)
त्रयाणां इन्द्रियाणां (प्रथम-) पंचभूमिसंबंधाभावात्; (६) मनो-
विज्ञाननिर्वर्तकस्य कर्मणो मनस्त्वात्; (७) चक्षुरादीनां (पंचानां
इन्द्रियाणां) विपरिणामि (-धर्म-)बीजत्वाभावात्; (८) चक्षुरादीनां
च रूपोन्द्रियत्वाभावात्; (९) यदि पुनः पंच विज्ञानानि कर्मात्पादि-
तानि तर्हि सर्वदाऽव्याकृतस्वभावपरिगृहीतानि स्युः; (१०) कुशलादि
(रूपाणां) पंचविज्ञानानां कर्मभिरनुत्पादे चक्षुरादीनि न स्युः सहभ्वा-
श्रयः । तस्मात् तत्कथनं न सु-प्रतिवचनमिति । 25

आर्यशास्त्रेषु पुनः सर्वत्र, आलयविज्ञानं रूपीन्द्रियेन्द्रियाश्रयाय-
तन-भाजनलोकादिरूपेण विपरिणमत इत्युच्यते । कथं रूपीन्द्रियाणां

* (Cordier, स्तन-ऽनुर, ल ४९). † असंगविरचितं (तत्रैव ५६।२).

अपलापः ? चक्षुर्विज्ञानादीनां रूपादितया विपरिणामस्याऽभ्युपगमः, चक्षुरादीनां आलय-विज्ञान-रूपेण विपरिणामस्याऽनभ्युपगमः । इयं (आलय-बीजयोः) विचिकित्सा शास्त्र-न्याययोरतिविरुद्धा । 28

(यच्च विंशतिका) कारिकायां (संधिनिर्माणसूत्रे च) बीजानि=सामर्थ्यं नाम पंच इन्द्रियाणि (इति) उक्तं; तत्तु विज्ञानव्यतिरिक्तानां पंचानां (रूपो-)न्द्रियाणां सद्भावस्य प्रत्याख्यानार्थम् । चक्षुरादोन्द्रिय-तया (आलय-) विज्ञानस्य विपरिणामात् ; (तस्य विपरिणामस्य च) पंचविज्ञानोत्पाद उपयोगाद् उपचारत उक्तं—“बीजं च रूपसामर्थ्यं” (इति) । 2

(तस्माद्) न वाच्यं—रूपोन्द्रियाणि सन्ति विज्ञान-कर्मणो-बीजानि (इति) । 3

ख. (मनोविज्ञान-संबंधेन)

पुनश्च, पंच आलम्बनानि आलंब्य हि षट् मनोविज्ञानं पंच विज्ञानानि सहभ्वाश्रयतया उपयुक्ते, तस्य नित्यं पंचविज्ञानसहभावात्, यदि तस्य चक्षुर्विज्ञानादीनि न आश्रयः, (तर्हि) तन्न स्यात् पंचानां विज्ञानानां आश्रयः, तेषां (पंचानां विज्ञानानां) एतस्य (मनोविज्ञानस्य च) अन्योन्याश्रये तुल्यबलत्वात् ।

ग. (सप्तमविज्ञान-संबंधेन)

पुनश्च, सप्तमं विज्ञानं अविच्छिन्नमपि दर्शनमार्गादितस्तु प्रवृत्त-त्वात् षट् विज्ञानवत् सहभ्वाश्रयो भवति । न (चेद्) एवं (तर्हि) तत् प्रवृत्तिविज्ञानेषु न परिगृहीतं स्यात् । अथ “प्रवृत्तिविज्ञानानि भवंति सप्त” (इति) आर्यशास्त्र (=योगचर्याभूमिशास्त्र)-विरोधः स्याद् । तस्मात् मन्तव्यं—इदं (सप्तमं विज्ञानं) अस्ति सहभ्वाश्रय (इति) । एवं च विपरिणामि अष्टमं विज्ञानं परिगृहीतम् । तथा हि योग(चर्या भूमि)-शास्त्र उक्तं—9

“अस्ती (हा) लयविज्ञानं तस्माद् (हि) लभ्यते मनः ।

मनोविज्ञानं मनस आश्रयेण प्रवर्तते” ॥ 10

एतस्य शास्त्र (वचन) स्याऽर्थः—विपरिणामिन आलयविज्ञानस्य आश्रयतया मन उपलभ्यते, न (तु) तस्य बीजानि । न (चेद्) एवं

(अथ) उच्येत—अस्यालयाविज्ञानं तस्मान्मनोविज्ञानं प्रवर्तत (इति) ।
अतः तेषां (नन्दस्य) मतं शास्त्र-न्याय-विरुद्धम् । 13

तस्माद् वक्तव्यं—(१) आद्यानां पांचनां प्रवृत्तिविज्ञानानां
ऐकैकस्य युगपद् रूपीन्द्रिय-पंचकं मनोविज्ञानं (चेति) द्वौ सहभ्वा-
श्रयो भवतः । (२) षष्ठस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य (=मनोविज्ञानस्य) सर्वदैव
सप्तमं विज्ञानं (=मनः) एकः सहभ्वाश्रयो भवति । पंचभिर्विज्ञानैः
सर्वदा (ऽस्य) संप्रयोगो जायते, तदा (इदं) पंच विज्ञानानि सहभ्वा-
श्रयतया उपयुक्ते । सप्तमस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य भवति एकः सहभ्वाश्रयः
केवलं अष्टमं (आलय-) विज्ञानं एव (इति) । स्वयं स्थितिकरं अष्टमं
विज्ञानं (हेत्ववस्थावद्) सर्वदान विपरिणमते; तस्मात् सहभ्वाश्रयः । 18

२. शुद्धचन्द्र-पक्षः—

केचित् (शुद्धचन्द्रः) मन्यन्ते—इदं मतं न तावत् न्यायानुमतं—

क. अन्यैर्विज्ञानैः सहशं अष्टमं विज्ञानं कथं तैरिव नाऽस्य
सहभ्वाश्रयोऽस्ति (इति) अभ्युपगम्यतां; सप्तमा-ऽष्टमविज्ञानयोर्नित्यं
सहप्रवर्तनाच्च (ते) अन्योऽन्याश्रिते (इति) अत्र कःस्याद् दोषः ? 21

ख. (बीजविज्ञानं, विपरिणामिविज्ञानं च) ।—(यदि)
मन्यते विपरिणामि विज्ञानस्याऽस्ति बीजं आश्रयः, (अथ) विज्ञान-
बीजस्यापि विपरिणामि विज्ञानं आश्रयो मन्तव्यः । भावयितृ विपाक
(-विज्ञानं) जाति-वृद्धि-स्थितीनां आश्रयः, (अथ) (आश्रयं) विना
विज्ञानबीजानां न जाति-वृद्धि-स्थितयः । 23

ग. (अष्टमं विज्ञानं, इन्द्रियाणि च) ।—रूपि (= काम-रूप)-
धात्वोश्च (उत्पादे) विपाकविज्ञानं कायं आदत्ते, रूपीन्द्रियाणामाश्रयेण
(च) प्रवर्तते । तथाहि (लंकावतार-) सूत्र उक्तं—

“(इदं) आलय-विज्ञानं कर्मवात-प्रताडितम् ।

सर्वत्रेन्द्रियं समाश्रित्याऽविच्छिन्नं प्रवर्तते ॥” 26

योग(चर्याभूमि) शास्त्रेऽप्युक्तं—“षण्णां चक्षुरादिविज्ञानानां
प्रत्येकं पृथगाश्रितं; तस्माद् रूपीन्द्र-कायो नोपात्तः ।” 27

यदि विपाकविज्ञानस्य रूपीन्द्रियाणि न सर्वगाश्रयः, (तर्हि)
षड् विज्ञानवत् न भवेद् उपात्तः; (योगचर्याभूमि-शास्त्रतः) सिद्धे हेतौ,
अनिश्चयदोषो वा स्यात् । 29

तस्माद् आलतयविज्ञानस्य प्रादुर्भावे तस्याऽवश्यं सप्तमं विज्ञानं आश्रयो भवति, रूपिणोर्धात्वोः (जातस्य) रूपीन्द्रियाण्यपि (द्वितीय) आश्रयः । विज्ञानबीजं चेद् अवश्यं विपाकविज्ञानमिति एक आश्रयो भवति । प्रथमवासनक्षणेऽपि (अस्य) भावयितृ (विज्ञानं आश्रयः । शेषं पूर्वोक्तं (=स्थिरमति-कथितं) इव (बोध्यम्) । ३

४. धर्मपाल-पक्षः—

केचन (धर्मपालः) मन्यन्ते—तन्मतं सर्वथा न समंजसम् । नहि (शुद्धचन्द्रः) जानाति आश्रयाश्रितयोर्भेदम् । हेतुप्रत्ययोराश्रयेण सर्वेषां धर्माणां उत्पादो विनाशो (वा) भवति । उत्पत्ति-स्थिति-लाभार्थं यमाश्रिताः, स आश्रय उच्यते, यथा राजाऽमात्याश्च अन्योऽन्याश्रिता (इति) । ये वै धर्मा राजवत् निश्चितालम्बनाः चित्तचैत्तानां स्वालम्बन-ग्रहणे प्रत्ययभूताः (ते) संति षडाध्यात्मिकायतनतुल्या आश्रिताः । अनिश्चितालम्बना (धर्माः) नहि (भवन्ति) राजवत् । अयमेव राजवद् आश्रयो न (तु) अमाच्यवद् (आश्रितः) । एतस्माद् आर्यशास्त्रे (योगचर्याभूमि-शास्त्रे) चित्त-चैत्ता एवाश्रयतया उक्ताः, नहि अनालम्बना रूपादयो धर्माः । चित्तमेवोक्तं चैत्तानामाश्रयभावेन, न (च) उक्ताः चैत्ताः चित्तस्य आश्रयाः तेषां स्वामित्व (=राजत्व)-विरहात् । II

वस्तुतस्तु, कचिद् आश्रया आश्रितभावेन, आश्रिताश्च आश्रय-भावेन उक्ताः, सा हि सौकर्यानुरोधेन उपचारोक्तिः । 12

क. एवं हि पञ्चानां विज्ञानानां चतुर्विधा सहाभ्याश्रया भवन्ति नाम —(१) पञ्च रूपीन्द्रियाणि, (२) षष्ठं, (३) सप्तमं, (४) अष्टमं च विज्ञानानि । कस्याऽप्यन्यतमस्याऽभावे प्रथमानां (रूपीन्द्रियाणं) न प्रवर्तनात् (तानि) भिन्नाऽभिन्नाऽऽलम्बनानि संक्लेश-व्यवदान-मूलानां भिन्नत्वात् । आर्यशास्त्रे (अग्निधर्मसमुच्चये *)ऽप्युक्तं—“पञ्च इन्द्रियाणि हि (पञ्चानां विज्ञानानां) आश्रयाः, (आलम्बनेषु) असाधारणत्वात्, सन्निकर्षात्, परस्पराऽनुकूलत्वात् (च) ।” 16

ख. षष्ठस्य मनोविज्ञानस्य (सप्तमं अष्टमं विज्ञानं चेति) द्विविधा

* असंगविरचितं (Cordier ल० ५६।२)

एव सहभ्वाश्रयाः । कस्याऽप्यन्यतमस्याऽभावे आद्यस्य (= सप्तमविज्ञान-
स्य) प्रवृत्तिर्न स्यात् । यदा इदं, पंचाऽपि विज्ञानान्याश्रयतया गृह्णाति,
(तदा) पटु (भवति), परं (तेषां) नियमेन अनुपलम्भात् न (तानि
पंच विज्ञानानि मनस) आश्रयः । आर्यशास्त्रे (अमिधर्मसमुच्चये) ऽप्युक्तं—
“आश्रयः सप्तमं (विज्ञानं) संक्लेश-व्यवदानाश्रयत्वात् (षष्ठ) वत्
प्रवृत्तिविज्ञानपरिगृहीतत्वात्, (सन्निकृष्टत्वात्), (षष्ठस्याऽस्य च)
परस्परानुसूक्तत्वात् । 19

ग. सप्तमविज्ञानस्य मनसोऽष्टमविज्ञानं = आलयविज्ञानं इति
एकविध एक भवति सहभ्वाश्रयः । तदभावे नैवा (ऽस्य) प्रवर्तनात् ।
तथा हि (लंकावतारसूत्र—) * गाथायां उक्तं—

“आलयं हि समाश्रित्य मनो वै संप्रवर्तते ।

चित्तं मनश्च संश्रित्य विज्ञानं संप्रवर्तते ॥” 23

घ. आलयविज्ञानस्याऽपि सप्तमं विज्ञानं नाम एकविध एव
सहभ्वाश्रयः, तस्य विज्ञानस्याऽभावे (ऽस्य) न प्रवर्तनात् । (योग
-चर्याभूमि-) शास्त्रेऽप्युक्तं—“सर्वदाऽऽलयविज्ञानं हि मनसा समकालं
संप्रवर्तते ।” (अपरं) चोक्तं—“सर्वदाऽऽलयविज्ञानं क्लिष्टं आश्रयते ।”
मनसः (संबंधे यद्) इदमुक्तं भवति—“ (अहं-निरोधसमापत्ति-लोकोत्तर
-मार्गेति) तिसृषु अवस्थासु मनसोऽभावः”, (तत्तु) निवृत्तं (मन)
अपेक्ष्य उक्तं; यथा (हि) उच्यते—“श्रावक-प्रत्येकबुद्धाऽवैवर्तिक
-बोधिसत्त्व-बुद्धेति) चतसृषु अवस्थासु आलयाभावः ।” इदमपि सूच-
यति—यद्यपि रूपिणोर्धात्वोरपि पंच इन्द्रियाणि (अष्टमविज्ञानस्य)
आश्रयः, परं न नियमेन, (तेन) न आश्रयपरिगृहीता भवति । 29

“(आलय-) विज्ञानबीजानि आश्रयार्थाऽनुसारेण स्वयं आलम्ब-
नोपलभोनि दृश्यन्ते । वस्तुतस्तु, न आश्रिताः चैत्ता विज्ञाना
-ऽपेक्षयाऽऽश्रया वक्तव्याः । 2

ङ. यत्पुनः सर्वेषां संप्रयुक्तानां चैत्तानां इदं (विज्ञानं आश्रयो)
भवति (इति), अयं सिद्धान्तः शास्त्र-न्यायानुसारी । 3

* लंकावतारसूत्रे (सगाथके)

३. समनन्तरप्रययाश्रयः, क्रान्ताश्रयश्च ।

क्रान्ताश्रयः चरमः ।

१. नन्दपक्षः—

क. केचित् (नन्दः) आहुः—पंच विज्ञानानि नहि स्वयं अन्येन (सह वा) पूर्वापरं प्रवर्तन्ते; यतः (तेषां) षष्ठाद् विज्ञानाद् क्रान्तिरुत्पादः (च) । 4

ख. षष्ठं मनोविज्ञानं आद्यानां षण्णां विज्ञानानां क्रान्ताश्रयः स्वयं प्रवर्तनात्, पंचभ्यो विज्ञानेभ्योऽपि तस्य उत्पादात् । 6

ग. सप्तमं अष्टमं (च) विज्ञानं आद्यानां षण्णां विज्ञानानां क्रान्ताश्रयः, स्वयं प्रवर्तनात्, अन्यैर्विज्ञानैरनुत्पादात्, तुल्यजातीयानां एव क्रान्ताश्रयता । 8

२. स्थिरमति-पक्षः—

क. केचित् (स्थिरमतिः) आहुः—नाऽस्ति पूर्वतनं मतं सद्धेतुसम्मतम् ।—उक्तक्रमो हि आद्येषु पंचसु विज्ञानेषु, असद्भूताऽवस्थार्याहीनाऽऽलम्बनसमागमे (वा) भवति । 9

(१) सद्भूतावस्थायां आलम्बन-स्वतंत्रैर्बुद्धादिभिरिव इन्द्रियाणां गतिः स्वरसा नियता पर्येषणाविरहिता (च) भवति । तत्र पंच विज्ञान-कायाः कथं न सनिष्यन्दाः ? 11

(२) पंच विज्ञानानि हि संक्लेशिक-व्यवदानीय-मनस्कारबलाद् उद्भूतानि, केवलं समवहितानां आलम्बनानां अपरिहापकानि । कथं नाऽभ्युपगम्यतेऽनेकक्षणसन्तानम् ? एतस्माद् योग(चर्याभूमि)-शास्त्र उक्तं—“मनोऽथ पश्चाद् भवति संक्लेशिक-व्यवदानीयं, ततोऽथ (कुशला-)ऽकुशलनिष्यन्द-चक्षुर्विज्ञानं प्रवर्तते न त्विदं स्वयं विकल्पबलेन । यावद् इदं (मनो-) विज्ञानं अन्यदालम्बनं नोपागच्छति, तावत्कालं चक्षुर्मनोविज्ञानयोः कुशलाऽकुशला (वा) सन्ततिः प्रवर्तते ।” चक्षुर्विज्ञानोत्पादवत् तावत् कायविज्ञाने (ऽपि) वेदितव्यम् । 17

एतद्वाक्यं स्फुटं प्रदर्शयति—तावत्कालपर्यन्तं चक्षुर्मनोविज्ञाने अन्योऽन्यसन्ताने प्रवर्तते । चक्षुर्विज्ञानकाले हि न मनोविज्ञानाभावः, तस्मात् न द्वे विज्ञाने अन्योऽन्यसन्ताने । 19

३. यदा उद्भूतपटुविषयसन्तानोद्भवबलाद् अवरुद्धे असमर्थे काय-मनसी क्षणं विलुप्ते, तदा पञ्च विज्ञानकाया न्यायत उष्णनिरय-क्रीडाप्रदृषिकदेवादिवत् प्रवर्तेरन् । अत एव योग(चर्याभूमि) -शास्त्र उक्तं—“यदा इमानि षड् विज्ञानानि तेषां षण्णां विज्ञानानां समनन्तर-प्रत्ययाः, तदा एतानि मन इन्द्रियं (इति) उच्यते । 23

यदि (नन्दो मन्यते—) पञ्च विज्ञानानि प्रागेव (विच्छिन्नानि), मनोविज्ञानं केवलं तत्र भवति (इति), अथ शास्त्र उक्तं स्यात्—“यदा इदं एकं मनोविज्ञानं तेषां षण्णां विज्ञानानां समनन्तर-प्रत्यय” इति । अथवा तत्र उक्तं स्यात्—“यदा इमानि षड् विज्ञानानि तस्य एकस्य (मनो-) विज्ञानस्य समनन्तर-प्रत्यया भवन्ति (अथ मन इन्द्रियं इत्युच्यते) । न चेदेवं अथ पञ्चानां विज्ञानानां अस्ति सन्ततिरित्यर्थो विज्ञातव्यः । 26

ख. (मनोविज्ञानम्)—

१. पञ्चानां विज्ञानानां उत्पत्तिकाले नियमेन भवति मनोविज्ञानं, स काल आरम्भक-मनोविज्ञानस्य उत्तरक्षणस्य (च) उत्पादकः; किमथ पञ्च विज्ञानानि क्रान्ताश्रयतया अपेक्ष्यन्ते ?

२. अचित्तक-निद्रा-मूर्छाद्यवस्थासु मनोविज्ञानं विच्छिद्य अनन्तरं पुनरुत्पद्यते, तदा (विच्छेदोत्पादयोर्मध्यवर्तिकाले) सर्वदा-ऽविच्छिन्न-त्वाद् आलयविज्ञानं मनश्च स्यातां अस्य क्रान्ताश्रयः । इदं चेत् स्वजातीय-पूर्व(क्षण) स्य क्रान्ताश्रयः, पञ्चानां विज्ञानानां (क्रान्ताश्रयता) कथं न स्वजातीयेषु अभ्युपगम्यते ? न चेदेवं (पञ्चानां विज्ञानानां संबंधे), एतस्य (मनोविज्ञानस्य) अपि कथं तथा ?

ग. (सप्तमाऽष्टमविज्ञाने)—

१. सप्तमाज्ञान-समन्वागतं मनः प्रथमं, (तच्च) षष्ठान्मनो-विज्ञानादेव उत्पद्यते, तर्हि अस्य स्यात् मनोविज्ञानं एव क्रान्ताश्रयः । 3

२. आदर्शज्ञान-समन्वागतं विमलं अष्टमं विज्ञानं आदौ उत्पद्यते, षष्ठ-सप्त- (विज्ञाने) उपादाय (तदपि क्रान्ताश्रयवत्) स्यात् । (महायान-) संग्रहेऽपि—“विपाकविज्ञानस्याश्रयः क्लिष्टं मनः, करुणाप्राणिधिसमन्वा-गतं कुशलं मनो वा” । एवं चेद्, अष्टमविज्ञानस्य षष्ठ-सप्तम- (विज्ञाने) अपि क्रान्ताश्रय (इति) अवश्यं अभ्युपेयम् । 6

तस्मादिदं मतं युक्तिरहितं वक्तव्यं—(१) पंचानां विज्ञानानां क्रान्ताश्रयो भवति तेषां परेषां विज्ञानानां अन्यतमं विज्ञानम् । (२) षष्ठस्य मनोविज्ञानस्य तत्त्वजातीये सप्तमाष्टमे (विज्ञाने) वा क्रान्ताश्रयः । (३) सप्तमस्य मनसः तत्त्वजातीयं षष्ठं (मनो-) विज्ञानं वा क्रान्ताश्रयः । (४) आलयविज्ञानस्य तत्त्वजातीये षष्ठ-सप्तम- (विज्ञाने) वा क्रान्ताश्रयः । ११

सर्वमेतत् पूर्वहेतुभिर्न न्याय-विरुद्धम् । ११

३. धर्मपाल-पक्षः

केचिद् (धर्मपालः) मन्यन्ते—तन्मतमपि न न्याय्यम् । क्रान्ताश्रयो नाम सालम्बना धर्मा राजेव समनन्तरप्रत्ययलक्षणः । तस्य उत्तर (क्षण)ोत्पन्नाः चित्तचैत्ता धर्मा (मार्गो) द्वाटन-प्रतिक्षेप-प्रवर्तका इति क्रान्ताश्रय उच्यते । अयं अस्ति चित्तं न चैत्ताः । १४

यदि इदं (चित्तराजस्य पूर्वक्षणां) न तेन (अनन्तरक्षणेन) भवति सहजं, (तर्हि) वाच्यं—इदं तेन सह क्रान्तबलं भवति । १५

एकस्मिन् शरीरेऽष्टानां विज्ञानानां सहजन्म संभवति चेत्, किमर्थं भिन्नजातीयं (विज्ञानं) क्रान्ताश्रयतया (गृह्यते) ? यदि आश्रयो न सहज (इति) स्वीक्रियते, (तर्हि, सर्वास्तिवाद-) निकाय-तुल्यः चित्तानां असहोत्पादः । १७

पुनश्च एकस्मिन् काये सर्वाणि विज्ञानानि सहैव जायन्ते (चेत्) महदल्पाऽनिश्चयः । परस्परं समनन्तरप्रत्यया (इति) मन्यते चेत् (तर्हि) रूपादयो (ऽपि तथा) द्रष्टव्याः, (अथ) चित्त-चैत्ता एव समनन्तर-प्रत्ययः । (एवं) आर्यशास्त्र (= बोधिसत्त्वभूमि*)-विरोधः । यत्तु “रूपमपि समनन्तरप्रत्ययो मत” इति महायानसंग्रह उक्तं, (तद्) अभ्युपगम-वचनतया उक्तम् । हीनयाने ‘पूर्वतनं रूपं’ अस्ति परतनस्य चित्तस्य समनन्तरप्रत्यय (इति), हेतुप्रत्ययतया (मतं) (तस्य) निराकरणार्थं अभ्युपगमो (ऽयम्) । नैवं (चेत्) (समनन्तर-शब्दे) सम् (इति) उपसर्गो निरर्थकः स्यात् । उच्येत—सम् उपसर्गः केवलं

* असंग-विरचितस्य योगचर्याभूमि-ग्रन्थस्यैकोऽध्यायः ।

सभागतानां सूचयति, न तु प्रतिक्षिपति महदल्पतां; अथ भिन्नजातीयानि विज्ञानानि भवन्ति समनन्तरप्रत्यय (इति) 124

तस्माद्, अष्टानां विज्ञानानां प्रत्येकं स्वजातीयस्यैव क्रान्ताश्रय (इति) शास्त्र-न्याय-समनुमोदितं, स्वजातीयानां धर्माणां असहोत्पत्तेः 125
विज्ञानवत् चैत्ता (अपि) एतेन हेतुना व्याख्येयाः 126
(पंच दोषाः)

१. भिन्नजातीयानामपि चित्तचैतानां सहोत्पादः, परस्परं तु संप्र-
युक्ता एकवत् संगताः सह उत्पद्यन्ते (सहैव) निरुध्यन्ति, (अथ) वस्तु-
स्वभावोऽपि समानः स्यात् । एकं (चित्तं) क्रान्ताश्रयः तदाऽपरे (चैत्ता)
अपि क्रान्त(श्रयः) । तस्मात्—‘सर्वाणि विज्ञानानि परस्परं समनन्तर
प्रत्यया भवन्ति’ (इति) सैवम् । नाऽस्ति नियमः । 29

२. सर्वे चैत्तास्तु न क्रान्ताश्रयः, तत्र उत्पादारम्भे स्वामि (=राज)-
नियमाभावात् । 1

३. यदि चित्त-चैत्ताः परस्परं स्वजातीयानामेव समनन्तरप्रत्यया
(अथ) सप्तमाऽष्टमयोर्विज्ञानयोः परावृत्तिकाले श्रद्धादयः संप्रयुक्ता
इमे (चत्वारः) प्रत्यया विलुप्येरन् । अथ चित्त-चैत्ताः चतुर्भ्यः प्रत्ययेभ्यो
जायन्ते (इति) आर्यशास्त्रतो विरोधः । 3

४. यदपि अचित्तक-निद्रा-मूर्छाऽवस्थासु मनोविज्ञानं विच्छिद्यते,
अनन्तरं उत्पादकाले तु तस्य क्रान्ताश्रयो भवति पूर्वतनस्वजातीयं
विच्छिन्नं (क्षणं=मनोविज्ञानस्याऽव्यवहितपूर्वं क्षणम्) । एवं पंचानां
विज्ञानानां (संबंधे)ऽपि बोध्यम् ; स्वजातीयानां चित्तानां मध्ये नैरन्तर्यात्
पृथक्तया वचनम् । 6

एतस्य प्रथमं विनाशकाले हि तावद् विज्ञानं क्रान्त(श्रय)तया
विद्यमानं भवति । किमर्थं आयासो भिन्नजातीयानां क्रान्ताश्रयत्व-
(प्रतिपादने) ? 7

५. वस्तुतस्तु आर्यशास्त्रेषूक्तं—आद्यानि षड् विज्ञानानि परस्परं
उत्पादारम्भकानि; सप्तमाऽष्टम(विज्ञाने) च षष्ठाऽष्टविज्ञानयोरश्रयेण
उत्पद्येते । सर्व (त्विदं) विशिष्टाऽधिपतिप्रत्ययस्याऽनुबंधेनोच्यते, नहि
समनन्तरप्रत्ययस्य (इति) अविरोधः । योग(चर्याभूमि)-शास्त्र उक्तं—
“अस्य विज्ञानस्य समनंतरं एव यानि विज्ञानानि उत्पद्यन्ते, तेषां तत्

समनन्तरप्रत्यय उच्यते” । पुनश्च—“(यदा) एतानि षड् विज्ञानानि तेषां षण्णां विज्ञानानां समनन्तरप्रत्ययः तदा एतानि मन इन्द्रियं इत्युच्यते । सामान्यार्थ(प्रतिपादक)-स्य शब्दस्य हि विशेषे(ऽपि) न विरोधः । 12

तस्मात् स्वजातीय आश्रयः शास्त्र-न्याय-सुसम्मतः । 13

प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतविषयं (इदानीं) व्याख्यास्यामः । 13

अस्य विपरिणामि(मनो)विज्ञानस्य यदपि परिपूर्णाः त्रय आश्रयाः; (कारिकायां), “तदाश्रित्य प्रवर्तते” (इति) वाक्यं तु आद्यं द्वयं आश्रयं एव सूचयति, एतद्विज्ञानस्य समानाश्रयाऽऽलम्बनत्त्वप्रदर्शनात्, आद्ययोर्द्वयोः आश्रययोः (हेतुप्रत्ययाश्रयाऽधिपतिप्रत्ययाश्रययोः) प्राधान्येन उपयोगात्, (तृतीयस्य) क्रान्ताश्रयस्य (च) सुगमत्त्वात् । 16

§ ३. मनस आलम्बनम् ।

उक्तपूर्वस्याऽस्याऽऽलयविज्ञानस्याऽऽलम्बनं किम् ? उच्यते (कारिकायां)—“तदालम्बनम्” । “तद्” (इत्यस्य) अर्थः पूर्वतनं स्वाश्रय-विज्ञानम् । आर्यशास्त्रेषु हि अस्य (सप्तम-) विज्ञानस्य आलयविज्ञानं आलम्बनं (उक्तम्) । 18

क. (परावृत्तं मनः)—

१. (नन्द-पक्षः)—केचित् मन्यन्ते—मनस आलम्बनानि तद् (= आलय-) विज्ञानस्वभावः, (तत्-) संप्रयुक्ता धर्माश्च । (योगचर्याभूमि-) शास्त्र उक्तं—“मनो (हि) नित्यं आत्मा-ऽऽत्मीय-प्राहाभ्यां समन्वागतं, तस्य (आलय विज्ञानस्य) स्वभावं तत्संप्रयुक्तान् धर्मांश्च क्रमेण आत्मतया आत्मीयतया च गृह्णाति । चैतानां तु (आलय-) विज्ञानाभेदाद्, विज्ञप्तिमात्रता-सिद्धान्तवद् (विज्ञप्तिशब्देन चित्त-चैतानां उभयेषां ग्रहणं), न शास्त्रविरोध-दोषः । 22

२. (चित्रभानु-पक्षः)—तन्मतं नैवं न्यायतो (सिद्धं) भवति, न कुत्राऽपि स्पर्शादीनां (चैतानां) आलम्बनत्त्वकथनात् । उच्येत—इदं मनः तद् (= आलय-) विज्ञानस्य दर्शनभागं निमित्तभागं चाऽऽलम्ब्य क्रमेण आत्मतया आत्मीयतया (च) गृह्णाति, निमित्त-दर्शने (ल्यु) भयोः (भागयोः) (आलय-) विज्ञान-मूलकत्वात् ।—(इत्ययं पक्षः) न शास्त्र-न्याय विरोधी । 25

३. (स्थिरमति-पक्षः)—केचिद् आहुः—इदं मतमपि न न्याय्यम् । पंचानां रूपीन्द्रियाणां आलम्बनस्य निज्ञान-स्कंधेऽभावात् ; पंच विज्ञानवत् (मनसो)ऽपि बाह्य(ालम्बन)ग्राहकत्वापत्तेः ; मनोविज्ञानवत् समानालम्बनग्राहकत्वापत्तेः ; रूपारागतो जातानां रूप-विपरिणाम (-ग्रहणा)ऽभावतः, आरूप्यजानां सत्त्वानां आत्मीयग्राहा-भावात् । तस्माद् वाच्यं—इदं मनो हि, आलयविज्ञानं तद्बीजानि चैव क्रमेण आत्माऽऽत्मीयतया गृह्णाति । बीजानि च सन्ति तद् (=आलय)-विज्ञान-सामर्थ्यं, न (तु) वस्तु सङ्गृतं—(इति पक्षो हि) नाऽऽर्य-देशनावि-रोधी । 1

४. (धर्मपाल-पक्षः) । केचिद् आहुः—तन्मतं सर्वथा न न्याय्यं; रूपबीजानां विज्ञानस्कंधेऽभावाद्, (योगचर्याभूमि-) शास्त्रे बीजानां वस्तु-सद्-भूतत्वकथनात्, सांवृतानि (बीजानि, चेद्) अभाववद् (बीजानां) हेतुप्रत्ययाभावात् (च) । 4

पुनश्च, इदं विज्ञानं (=मनः) सर्वदा सत्कायदृष्टि-सहगतं एक-जातीयं अविच्छन्नसन्तानं स्वरसेन उत्पद्यते । किमर्थं मन्यते पार्थक्येन आत्माऽऽत्मीयग्राहौ ? नहि एकस्य चित्तस्य पार्थक्येन उभयग्राहप्रवर्तनार्थं शाश्वतोच्छेदं आलम्बनद्वयम् । नाऽपि वाच्यं—उभयग्राहौ पूर्वापरौ, अस्य (=मनसः) अनादित एकरसेन प्रवर्तनात् । 7

तस्माद् विज्ञेयं—इदं मनो गृह्णाति आलयविज्ञानस्य दर्शनभागं, नान्यद् (=निमित्तभागम्) । अयं (=दर्शनभागः) अनादि(काल)त एकजातीयसन्तानं शाश्वतमिव सर्वदा सर्वेषां धर्माणां आश्रयत्वात् प्रवर्तते । इमं (=आलयं) एव इदं (=मनः) स्वान्तरात्मतया गृह्णाति । भाष्याक्षेपत उक्तं, “आत्मीय” शब्देन आत्माऽऽत्मीययोर्ग्रहणं वा तस्माद् “दर्शन” इत्येकस्मिन् शब्दे द्वौ अर्थौ उक्तौ । 11

तदिदं व्याख्यानं स्पष्टं शास्त्र-न्यायानुमतं, अनेकत्र (=शास्त्रेषु) आत्मदृष्टिमात्रस्य प्रह्लाद्; आत्माऽऽत्मीयग्राहयोर्न सहोत्पादात् (च) । 13

(ख. परावृत्तं मनः)—

अपरावृत्तावस्थायां (मन) आलयविज्ञानं एव आलंबते । आश्रय-परावृत्त्यनन्तरं (तु), आलयविज्ञाने भूततथतां अन्यान् धर्मांश्च गृह्णाति ।

समताज्ञानेन हि अनुभवति दशविधाः समताः, सत्त्वानां अधिमुक्तिभेद-
ज्ञानेन नानाबुद्धविंशानां प्रादुर्भावात् । 16

अत्र (कारिकायां) केवलं अपरावृत्तं (मन) एव उक्तं, तस्मादेवात्र
उच्यते—इदं (=मनः) तद् आलयविज्ञानं आलम्बते । 16

(परावृत्ताऽपरावृत्तयोर्मनसोर्भेदः सिद्धः) प्रज्ञा-भ्रान्तिबुद्धयोर्भेद-
स्य न्यायसिद्धत्वात्, नैरात्म्यात्मनोरालम्बनानां सर्वत्रगाऽसर्वत्र-
गत्त्वात् । 17

ग. कथं इदं मनः, (आलयविज्ञानं) स्वाश्रयतया गृह्णाति ? यदि
पूर्वतनस्य विज्ञानस्य सद्भावः, अथ आभ्यन्तरं मनो गृह्णाति (आश्रय-
तया) इति सिद्धं (एवं) अत्राऽपि को दोषः ?

§ ४. मनसः स्वभावः, आकारश्च ।

कारिकायां मनो “मन्यनात्मकं” उक्तम् । “आत्मक” (शब्दः)
अस्य विज्ञानस्य (= मनसः) स्वभावं आकारं च प्रदर्शयति । मन्यनात्म-
कत्वात् मनः । ततश्च एतस्य स्थित्याकारो भवति । एतेन व्याख्यानेन
सिध्यति—विशेषेण उपनिध्यायति मन्यते (च) इति मनो नाम । अप-
रावृत्तावस्थायां नित्यं उपनिध्यायति, मन्यते (च) आत्मग्राहाकारं; परा-
वृत्तावस्थायां तु नैरात्म्याकारं उपनिध्यायति मन्यते (च) । 23

§ ५. मनसः संप्रयुक्ताः

(१) चत्वारः क्लेशाः

कतिभिश्चित्तरिदं मनः संप्रयुक्तं भवति ?—“क्लेशैश्चतुर्भिः
सहितं...सदा ।” अत्र “सहितं” इति सूचयति संप्रयुक्तान् (चैतान्) । 25

क. अर्थ उच्यते—अनादिकालतो यावत् न परावृत्तं, इदं मनो
नित्यं चतुर्भिः (मूल-)क्लेशैः संप्रयुक्तं आलयविज्ञानं स्वरसेन आल-
म्बते । के ते चत्वारः (संप्रयुक्ताः) ?—“आत्मदृष्ट्याऽऽत्ममोहा-ऽऽत्म-
माना-ऽऽत्मस्नेह-संज्ञितैः” इति चत्वारो भेदाः । 28

१. आत्ममोहः, अस्ति अविद्या । तत्र नैरात्म्य आत्माकारेण
अज्ञानं मोहयतीति आत्ममोहः । 29

२. आत्मदृष्टिः, अस्ति आत्मग्राहः । अनात्मधर्मेषु मिथ्यैवा-
ऽऽत्मतया दर्शनमिति आत्मदृष्टिः । 1

३. आत्ममानः, अभिमान उच्यते । आत्मग्राहमुपादाय चित्तस्य उन्नतिरात्ममानः । २

४. आत्मस्नेहः, अस्ति आत्मप्रेम, आत्मग्राहेऽत्यंतं अभिष्वंग इति आत्मस्नेह उच्यते । ३

“च” शब्दः प्रदर्शयति—मान-स्नेहौ दृष्ट्या सहभवतः, मानं (च) स्नेहेन सह (भवति) । (ते च) अन्य-निकायिकैः (=सर्वास्तिवादिभिः) संप्रयुक्तेषु अर्थेषु न परिगृहीताः । ४

इमे चत्वारः—(१) नित्यं जायमानाः द्योभयन्ति आभ्यन्तरं चित्तं (=आलयविज्ञानं), ततः प्रवृत्तिं विज्ञानं सर्वदा क्लिष्टं भवति; (२) सत्त्वा एतेषां (चतुर्णां क्लेशानां) कारणाद् जन्ममृत्युचक्रे प्रवर्तमाना न निर्गच्छन्ति—तस्मात् क्लेशा नाम ।

ख. ते (क्लेशा) भवंति दशविधाः, कथं चत्वारः (एवात्र परिगृहीताः) ?—

१. आत्मदृष्टिसद्भावेऽन्या दृष्ट्यो न जायन्ते; नहि (तावद्) एकस्मिन् चित्ते भवति प्रज्ञाद्वयम् ? कथं इदं मनोऽपेक्षत आत्मदृष्टिम् ? (दृष्टिपरामर्शः शीलव्रतपरामर्शश्चेति) परामर्शद्वयं मिथ्यादृष्टि (अ) केवलं विकल्पिते दर्शनहेये एव, (मनसः) क्लेशा हि सहजा भावना-हेया एव, आत्मीयाऽन्तर्ग्राहदृष्ट्योः आत्मदृष्ट्याश्रयेण उत्पद्यमानत्वात्; एतत् (=मनः)-संप्रयुक्ता दृष्टिः (तु) न तां (आत्मदृष्टिं) आश्रित्य नित्यं अन्तरंगतया आत्मग्राहं उत्पादयति । तस्मादपद्यत आत्मदृष्टिः । ११

२. निश्चयदृष्टौ (सत्यां) न विमतिः उत्पत्तुं क्षमा ।

३. आत्मस्नेहसद्भावे प्रतिघो न उत्पत्तिं लभते । तस्माद् विज्ञान इमे क्लेशा भवन्ति । १२

४. चतुर्णां (क्लेशानां मध्ये) कथं त्रयाणां दृष्टि-मान-स्नेहानां एव सहोत्पादः ? क्रियाकाराऽविरोधे सहोत्पादे को दोषः ? १४

“रागोऽवनयते चित्तं, मान उन्नयते मनः” (इति) योग (-चयां भूमि) शास्त्र-वचनात् कथं न विरोधः ? विकल्पितवाह्यालम्बनस्थूला-वमानस्य, सहजाऽभ्यन्तराऽऽलम्बनसूक्ष्मानस्य च भवति भेदः । तदयं शब्दाऽर्थो न विरोधी । ”

(२) मनसोऽन्ये चैताः

(कथं) अस्य मनसः (संप्रयुक्ताः) चैताः चत्वार एव भवति ?
—अन्यैः स्पर्शादिभिः न संप्रयुक्तत्वात् । 18

१. केचित् मन्यन्ते—इदं मनः, आद्यैः चतुर्भिः (क्लेशैः) अन्यैः स्पर्शादिभिः पंचभिः (सर्वत्रगैः) धर्मैश्चेति केवलं नवभिः चैतैः (संप्रयुक्तं भवति), स्पर्श-मनस्कार-वेदना-संज्ञा-चेतनानां च सर्वत्रगानां मनसाऽवश्यं संप्रयुक्तत्वात् । 20

विपाकविज्ञानं स्पर्शादिभिः (सर्वत्रगैः) संप्रयुक्तं, इत्युक्त-पूर्वम् । 21

यथा पूर्व(= आलय-विज्ञान)स्य(सर्वत्रगा) अनिवृत्त (-न्याकृता) भवन्ति, अस्य (तु) ततो भिन्नाः, तस्माद् “अन्य” शब्द-प्रयोगः । “च” समुच्चयार्थः, आद्यैश्चतुर्भिः क्लेशैरन्यैः पंचभिः (सर्वत्रगैः) च मनसो नित्यं संप्रयुक्तत्वात् । 22

इदं मनः कस्मान्न अन्यैः चैतैः (संप्रयुक्तं) उच्यते ? 23

क. (विनियताः)—

छन्दः, अप्राप्तस्य वस्तुनोऽभिलाषः, न पूर्यते (सद्यः), अस्य विज्ञान-स्याऽऽलम्बनाधिगमः (तु) अभिलाषाविप्रतीपं सद्यो जायते; तस्मात् छन्दो न (मनसा संप्रयुक्तः) । 24

अधिमोक्षः, अनिश्रितस्याऽर्थस्यावधारणम् । इदं विज्ञानं अना-दिकालतो सर्वदा उपलभते पूर्वतोऽवधारितं निश्चितं अर्थः, तस्माद् “अधि-मोक्षो” न (मनसा संप्रयुक्तः) । 26

स्मृतिः, पूर्वानूभूतस्याऽर्थस्य स्मरणम् । इदं विज्ञानं सर्वदा स्मरण-विरहितं प्रत्युत्पन्ने वेद्यमानं अर्थं उपलभते; तस्मात् स्मृतिः न (मनसा संप्रयुक्ता) । 27

समाधिः, एकस्मिन् एव अर्थे समाधाय चित्तस्यैकाग्रता । इदं विज्ञानं हि सद्यः=प्रतिक्षणं अन्यं अर्थं उपलभते नैवेकं; तस्मात् समाधिः न (मनसा संप्रयुक्ता) । 29

प्रज्ञा, अस्ति आत्मदृष्टिः, तस्मात् न पृथक् (संप्रयुक्ततया) उच्यते । 29

(ख). कुशला (धर्मा) हि सन्ति परिशुद्धाः, तस्मान्न एतेन विज्ञानेन संप्रयुक्ताः ।

(ग). उपक्लेशाः पूर्वापरावस्थाविशेष(गत)ान् क्लेशानेव आश्रित्य उत्पद्यन्ते, इदं विज्ञानं तु पूर्वापरं एकविधैरभिन्नावस्थैः चतुर्भिः क्लेशैः सर्वदा संप्रयुक्तं; तस्माद् इदं विज्ञानं न उपक्लेशैः संप्रयुक्तम् । 3

(घ) (अनियताः)—

कौकृत्यं, पूर्वकृतेषु कर्मसु विप्रतिसारः । इदं मनः सर्वदा सद्यो वर्तमानं अर्थ उपलभते, (अथ) नातीतेषु कर्मसु विप्रतिसारि; तस्मान्न कौकृत्यं (मनः संप्रयुक्तेषु गृहीतम्) । 5

मिदं, कायमनसोः गुरुत्वं आश्रित्य भवति । स्त्यानं बाह्य (-शीतोष्णादि) नाना प्रत्ययबलात्, कदाचित् क्षणं उत्पद्यते, इदं मनो-ऽनादि (काल) त एकजातीयं, अध्यात्मग्राहि, नाऽपेक्षते बाह्यं प्रत्ययं, तस्माद् तन्नाऽस्ति । 7

वितर्क-विचारौ, उभौ स्थूलपर्येक्षण-सूक्ष्मप्रत्यवेक्षण-शब्दवाच्यौ बाह्यद्वाराश्रयेण प्रवर्तते; इदं मन एकजातीयं आत्मग्राहि केवलं आभ्यन्तरं द्वारं आश्रित्य प्रवर्तते, तस्मान्न । 8

२. केषांचिच्च मतं भवति—तेन कृतं “अन्य” शब्दस्य व्याख्यानं न युक्तं, कारिकायां (हि) पृथग् अस्य “निवृत्त” शब्दस्य परिग्रहः । 10

क्लेशानां च उपक्लेशैस्सह अवश्यं संप्रयुक्तत्वात् मनसा सह उपक्लेशानां (कथनं) परित्यक्तम् । तस्माद् “अन्य” इति शब्देन अत्र उपक्लेशा दर्शिता भवन्ति । (एवं) अत्राऽर्थो भवति—मनः सर्वत्र सर्वैः (चतुर्भिः) क्लेशैः पंचभिः उपक्लेशैः (च) संप्रयुक्तम् । 11

(क). (केषांचिन्मतं) । (अग्निधर्म-) समुच्चय-शास्त्र उक्तं— “स्त्यानौद्धत्याऽऽश्राद्ध-च-कौसीद्य-प्रमादाः सन्ति सर्वदा सर्वैः क्लिष्ट-वर्गैः संप्रयुक्ताः ।” अकर्मण्यतादिभ्यः पृथक् क्लिष्टता (भवतीति) नैतद्धि स्थानं अस्ति । क्लेशोत्पादकाले चित्तस्य क्लिष्टत्वात् । तस्मात् क्लिष्टचित्ता-ऽवस्थायां ते पंच क्लेशा अवश्यं भवन्ति, अकर्मण्यौद्धत्याश्राद्ध-च-कौसीद्य-प्रमादेभ्यः (क्लेशानां) अवश्यं उत्पादात् । औद्धत्यं यदपि सर्वत्र सर्वेषु क्लिष्टेषु चित्तेषु, रागभूमौ तु प्रबलं, (तस्माद्) रूपभाग उक्तम् । एवं

(कुशलाऽकुशला-ऽव्याकृतेति) त्रिस्वभावचित्त-सर्वगयोरपि मिद्ध-कौकृत्ययोः मोहावस्थायां प्रावल्यात्, (ते) मोहभाग इत्युच्येते । 19

यदपि अन्येषु स्थानेषु (शास्त्रेषु) उक्तं—सर्वेषु क्लिष्टेषु चित्तेषु षड् दश वा सर्वत्रगा उपक्लेशा भवन्ति । तत्तु अर्थविशेषाऽनुरोधेन उभये सर्वत्रगा उक्ताः, न ते वस्तुतः सर्वत्रगाः । सर्वाणि चित्तानि विंशतीनां उपक्लेशानां आश्रयेण क्लिष्टानि उच्यन्ते । अत्र परिसंख्यानं—स्थूलं, सूक्ष्मं, अव्याकृतं, कुशलं, समाधिप्रज्ञयोर्मिथः स्वातंत्र्यस्य विरोधि च (इत्येतेषां) उपयोगेन षट् (आश्राद्ध-य-कौसीद्य-प्रमाद-मुषितस्मृतिता-विज्ञेपा-ऽसंप्रजन्यानीति) सर्वत्रगा दर्शिताः । तत्र द्वाविंशतीनां-उपक्लेशानां परिसंख्यानं—स्थूलं, सूक्ष्मं, उभयस्वभावं चोपयुज्य दश सर्वत्रगा (पूर्वोक्ताः षड्, स्त्यानौद्धत्य-मिथ्याच्छन्द-मिथ्याऽधिमोक्षेति चत्वारश्च) । तस्माद् (उभयं) परिसंख्यानं नाऽन्योऽन्य-विरोधि । 23

वस्तुतः, अस्य मनसः संप्रयुक्ता भवन्ति पंचदश चैत्ताः—प्रागुक्ता नव धर्माः (=स्पर्शादयः पंच आत्ममोहादयश्चत्वारश्च), पंच उपक्लेशाः प्रज्ञा च । आत्मदृष्टिर्यदपि प्रज्ञापरिगृहीतोऽपरोऽर्थः, एकपंचाशत्सु चैतधर्मेषु तु पृथगर्थत्वाद् द्विधा विभक्ते (प्रज्ञाऽऽत्मदृष्टी) । 26

कस्माद्धेतोरिदं मनोऽपरैः चैतैर्विप्रयुक्तं उच्यते ?—(१) क्रोधादयो दश स्थूल-संचुभित-क्रियाकाराः, इदं विज्ञानं अवधारण-निश्चयनयोः सूक्ष्मं, तस्मात् तैर्विप्रयुक्तम् । (२) अहंः, अत्रपा (च) केवलं अकुशले भवतः, इदं (=मनः) अव्याकृतं, तस्मान्न ताभ्यां संप्रयुक्तम् । (३) विज्ञेयः चित्तं बाह्यार्थ-संस्यन्दि करोति, इदं (=मनः) अविच्छिन्नं आभ्यन्तरं एक-जातीयं विषयं उपलभते, न बहिः संस्यन्दति; तस्मात्तन्न भवति । (४) असंप्रजन्यं नाम, काय-वाक्-चित्त-क्रियासु विधिभ्रंशाद् बाह्यद्वारत उत्पद्यते, इदं (=मनस्तु) केवलं आभ्यन्तरप्राहि, तस्मात्तन्न भवति । 2

पूर्वोक्तनयेन अन्ये(ऽपि) चैत्ता अर्था न (मनःसंप्रयुक्ताः) । 3

(ख). कैश्चिद् व्याख्यातं—षड् उपक्लेशाः क्लिष्टेषु चित्तेषु सर्वत्र संप्रयुक्ता भवन्ति; “आश्राद्ध-य-कौसीद्य-प्रमाद-मुषितस्मृतिता-विज्ञेपा-ऽसंप्रजन्यानि सर्वेषु क्लिष्टचित्तेषु संप्रयुक्तानि”—इति योग(चर्याभूमि) शास्त्र-वचनात् । मुषितस्मृतिता-विज्ञेपा-ऽसंप्रजन्यानामभावे, चित्ते न संभवति क्लेशानामुत्पत्तिलाभः । यदा पूर्वानुभूतविषयप्रकारेषु मुषितस्मृ-

तिता मिथ्याप्रविचयश्च उत्पद्येते, तदा रागादीनां हि क्लेशानामुत्पादः ।
क्लेशोत्पादकाले चित्तं संस्यंदति, सर्वतो विषयेषु विक्षेपोत्पादात् । 9

स्त्यानमौद्धत्ययोः क्रियाकाराः परस्परविरुद्धाः, (तस्मात् ते न
सर्वत्र क्लिष्टचित्तेषु उत्पद्यन्ते । (अभिधर्मसमुच्चय-) शास्त्रे (ऽपि) उक्तं—
“पंच धर्माः सर्वत्रगाः क्लिष्टचित्तेषु” । परिसंख्यानं (तु) युज्यते—(१)
स्थूल-सूक्ष्माः, (२) कुशलधर्माणां एव प्रतियोगिनः (श्रद्धादिप्रतियोगिन
आश्राद्धादयः); (४) (अव्याकृताऽकुशलेति-)उभयस्वभावाः । II

इत्युक्ता दश सर्वत्रगाः शब्दार्थस्तु पूर्वोक्तवत् । 12

तस्मान्मनःसंप्रयुक्तं एकोनविंशैः चैतैः—आदिमैः (स्पर्शादयः पंच,
आत्ममोहादयः चत्वारश्चेति) नवभिः, षड्भिः उपक्लेशैः, स्मृत्या, समाधिना,
स्त्यानेन युक्ता च या । पूर्वकृतं प्रज्ञाव्याख्यानं इव स्मृतेर्विशेषकथनं
(भवति) । समाधिः, आत्मविषय-प्राहस्यसर्वथाऽपरित्यागात् केवलं
एकजातीयं समाधानं (=चित्तैकाग्रता) । स्त्यानेन च (संप्रयुक्तं) इदं
विज्ञानं भवति, अविद्ययाऽतिभरस्य चित्तस्य स्त्यान(-योग)ात् । एतद्
(= स्त्यान)-विरोधाद् औद्धत्याऽपगमः । नाऽपरे चैत्ता (इति) पूर्ववद्
विज्ञेयम् । 17

(१७) . केषांचिन्मते चोच्यते—दश उपक्लेशाः सर्वगाः सर्व
क्लिष्टचित्तसंप्रयुक्ताश्च । योग(चर्याममि)-शास्त्र उक्तं—“प्रमादः,
औद्धत्यं, स्त्यानं, आश्राद्धयं, कौसीद्यं, मिथ्याच्छन्दः, मिथ्याऽधिमोक्षः
मिथ्यास्मृतिः, विक्षेपः, असंप्रजन्यं (चेति) इमे दश सर्वेषु क्लिष्टचित्ते-
षुत्पद्यन्ते; त्रैधातुकत्वात् सर्वेषु स्थानेषु भवन्ति । 20

मिथ्याच्छन्द-मिथ्याऽधिमोक्षयोरभावे, चित्ते क्लेशानां न स्यादु-
त्पादः, अनुभूतस्य विषयस्य संयोग-वियोगेच्छया विषयाकारावधारणा-
नन्तरं रागादीनां क्लेशानामुत्पादात् । 23

सर्वैः सन्देहहेतुभिः रूपादिवस्तुषु न भवति विमतिः, तस्माद्
अधिमोक्षः सन्देहसंप्रयुक्तोऽपि भवति ।* आलम्बनवस्तुनि अपि विमतिः,
पुरुषस्थापवोरन्यतरस्मिन् सन्देह इव क्लेशो (तु तादृशस्य) सन्देहस्या-
भावः इव । 25

(मिथ्याच्छन्द-मिथ्याऽधिमोक्षेति) इदं सर्वगं नोच्यते, न सात-
विषयेण विचिकित्सया च (तत्) संप्रयुक्तं, मिथ्याच्छन्द-(मिथ्या)-ऽ-

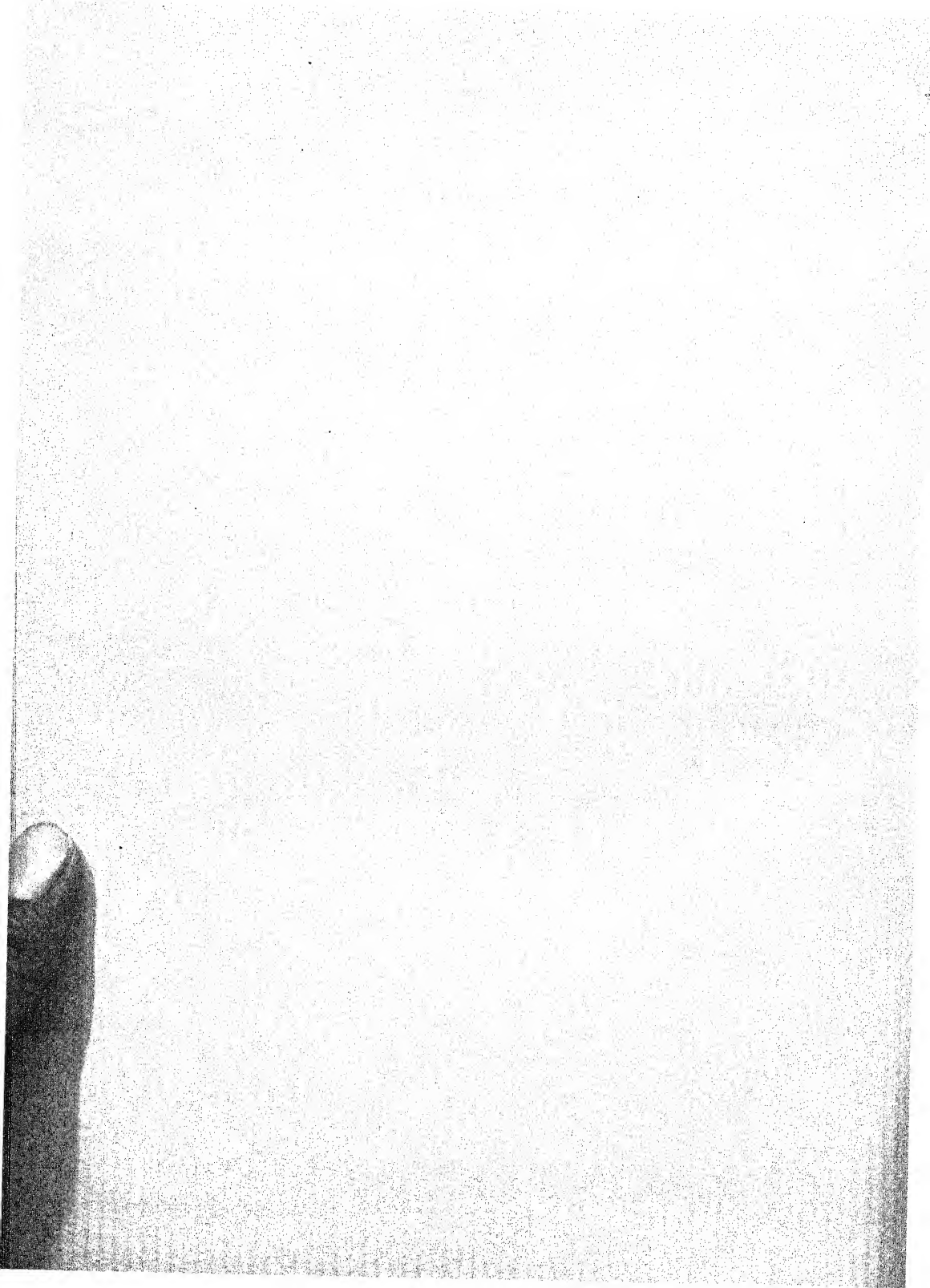
धिमोक्षयोः स्थूलविपरिणामाभावात् । अन्येषु संप्रयुक्ताऽसंप्रयुक्तेषु अर्थेषु (अपि) उक्तक्रमेण इदं मनः—(१-९) पूर्वोक्ता नव धर्माः, (१०-१९) दश उपक्लेशाः, (२०-२४) पंच विशेषालम्बनाः (विनियताः) च (इति)—चतुर्विंशद्भिः चैतैः संप्रयुक्तं भवति । पूर्वोपयुक्तैर्हेतुभिः परिसंख्याताः (मनःसंप्रयुक्ताः) तद्विज्ञाः चैत्ता न, (इति) पूर्ववद्विज्ञेयम् ।

(घ). केचिद् (=धर्मपालः) मन्यन्ते—तन्मतं सर्वथा न युक्तिसिद्धम्—(१) (यस्य) कालान्तरे सत्त्वाऽसत्त्व-स्थितौ=परलोके) विचिकित्सा, कथं स्यात्तस्य छन्दोऽधिमोक्षो वा ? (२) क्लेशोत्पादभूमौ (उत्पन्नस्य) स्त्यानाभावे न स्याद् अकर्मण्यता; औद्धत्याभावे न स्यात् संक्षोभः (=उद्धवः), अथ कुशलादिवत् न क्षिष्टावस्था । (३) यदि क्षिष्टे चित्ते नाऽस्ति विक्षेपः, (अथ) न स्याद् विसरणं (= संस्यन्दनं), (तर्हि) नाऽस्ति क्षिष्टं चित्तम् । (४) मुषितस्मृतिता-ऽसंप्रजन्ययोरभावे कथं जायेत क्लेशसंमुखीभावः ? तस्मात् क्षिष्टं चित्तं अवश्यं स्त्यानौद्धत्याऽऽश्नाद्यकौषीद्य-प्रमाद-मुषितस्मृतिता-विक्षेपा-ऽसंप्रजन्ये(ति) पूर्वोक्तैरष्टभिरुपक्लेशैः संप्रयुक्तं जायते । 6

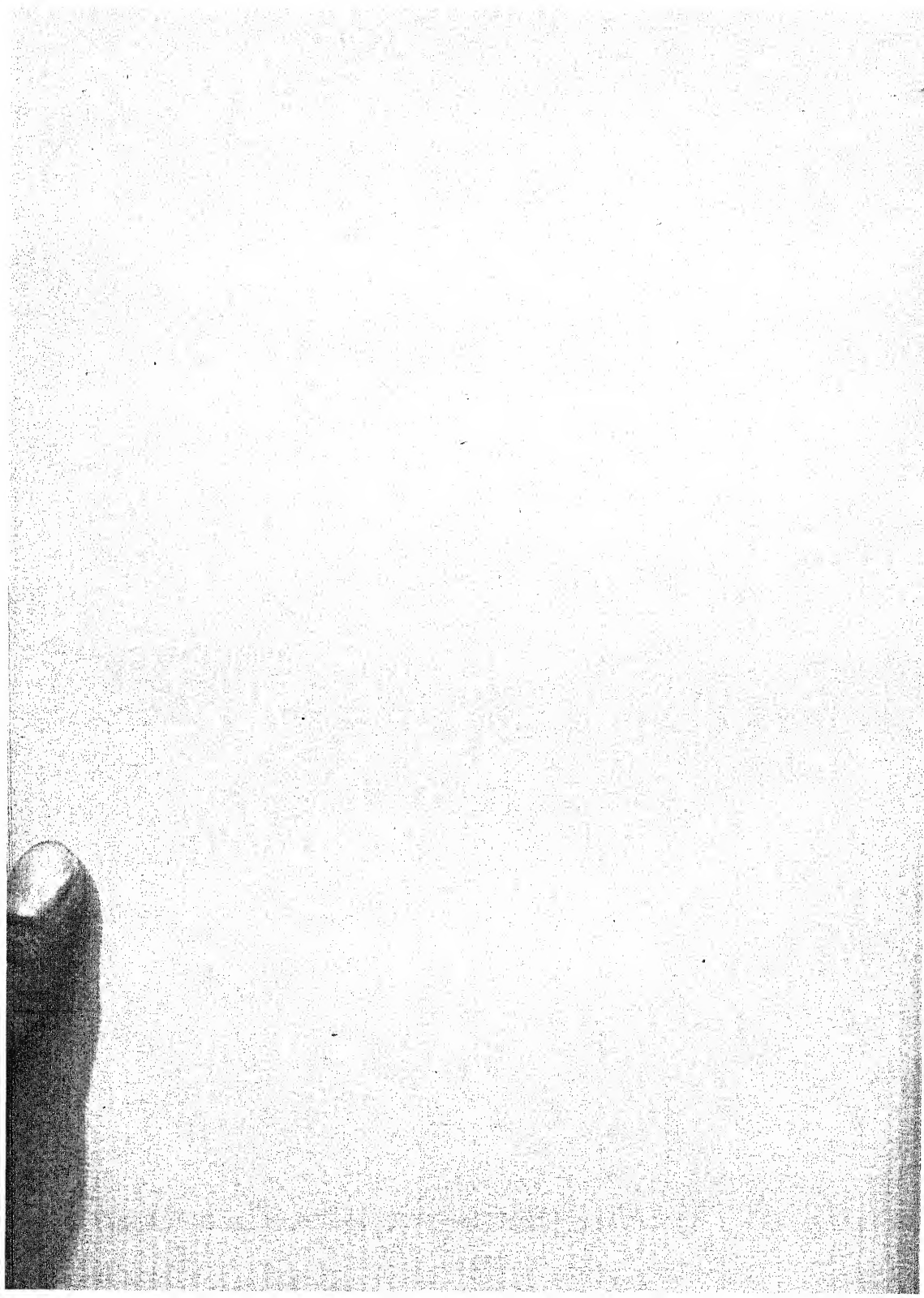
(यदि) मुषितस्मृतिताऽसंप्रजन्यं (च) स्वभावतः स्मृति-प्रज्ञे, (अथ) न सर्वत्र क्षिष्टचित्ते (तयोः उपलम्भः स्यात्) । नहि सर्वस्मिन् क्षिष्टचित्ते सर्वस्य पूर्वानुभूतस्य ग्राविचयो भवति । यदि (च) ते स्वभावतोऽविद्ये, (तर्हि) पूर्वव्याख्यानेन सर्वत्र क्षिष्टचित्त उत्पद्यन्ते । 10 वस्तुतस्तु, इदं मनः—पूर्वोक्ता नव धर्माः, अष्टौ उपक्लेशाः, विशेषालम्बना प्रज्ञा चेति—अष्टादशभिः चैतैः संप्रयुक्तं भवति, नाऽपरैः चैतैः । 11

शास्त्रत्रयवचनं पूर्व-क्रमेण व्याख्यातं चेद् इदं वाक्यं शास्त्रन्यायाऽविरुद्धं स्यात् । 12

(इति) विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-शास्त्रे चतुर्थः खंडः ॥४॥ 13

“(अथ) धर्मपालादिबोधिसत्त्वैःकृते,
अधिगत(राजा)ऽऽज्ञेन त्रिपिटकधर्माचार्येण युन्-च्चेङ्का (च) अनूदिते
विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-शास्त्रे
पंचमः खंडः ।”

३. मनसो वेदनाः ।

इदं क्लिष्टं मनः कया वेदनया संप्रयुक्तम् ?—

(क). केचित् मन्यन्ते—इदं केवलं सुखवेदनया संप्रयुक्तं (=संयुक्तं) भवति, आभ्यन्तरस्य (=आलय-विज्ञानस्य) आत्मतया ग्राहेण सुखसौमनस्यस्योत्पादात् । 17

(ख). केषांचित् मतं—मैवं मंस्थाः, सुखवेदना यावद् भवाग्रं (भवतीति) आर्यवचनं (=योगचर्यामस्यभिधर्मकोशयोः)-विरोधात् । तस्माद् इदं मनः चतसृभिर्वेदनाभिः संप्रयुक्तम् । 18

उच्यते—दुर्गतिषु जातानां (मनः) दुःखवेदनया संप्रयुक्तं उपलभ्यते, अकुशल-कर्मणो मूलारम्भकत्वात् । कामदेवेषु, आद्ये ध्यानद्वये (च) जातानां सत्त्वानां (मनः) सौमनस्य-वेदनया संप्रयुक्तं भवति, सौमनस्यभूमेः कुशलकर्मणः फलभावात् । तृतीयध्यान(-देवेषु) सुखा-वेदना-संप्रयुक्तं भवति, सुखाया भूमेः कुशलस्य कर्मणः फलभावात् । चतुर्थध्यानाद् यावद् भवाग्रं (जातानां, मनः) केवलं उपेक्षा-वेदना-संप्रयुक्तं भवति, उपेक्षाभूमेः कुशलस्य कर्मणो विपाकात् । 23

(ग). केचित् मन्यन्ते—तन्मतमपि न न्याय्यम् । इदं अनादिकालतः स्वरसेन एकजातीये आभ्यन्तरे (=आलयविज्ञाने) आत्मग्राहं गृहीत्वा सर्वदा न विपरिणामि, स-विकाराया वेदनाया अ-संप्रयुक्तत्वात् । 25

(यत्र) इदं मनः पूर्वतनस्य आलयविज्ञानस्यार्थतो भिन्नं भवति, तत्र (वेदनादि) सर्वं पृथगुच्यते । इदं मनः चतसृभिर्वेदनाभिः सहितं चेद्, अत्र (कारिकायां) तद् विशेषतोऽप्युक्तं स्याद्, न भिन्नकथनात्-त्समानं (वा) स्यात् । तस्मादिदं उपेक्षावेदनयैव संप्रयुक्तं भवति । 2

अपरावृत्तावस्थायां पूर्वकथितैः चैतैरेव संप्रयुक्तम् । परावृत्तावस्थायां—

पंच सर्वगाः, पंच विशेष(लम्बनाः), एकादश कुशलाः (चेति)—एक-
विंशतिभिः चैतैरेव संप्रयुक्तं संजायते । अष्टमविज्ञानवत् उपेक्षावेदनयैव
(संप्रयुक्तं), परावृत्तावस्थायां उभयोः तत्त्वणं परावर्तनाद् सर्वदा-
ऽऽलम्बने समता(—ज्ञानेन) परावृत्तत्वात् (च) 16

४. मनसः कुशलादयो भेदाः ।

मनसः चैत्ताः किंस्वभावपरिगृहीताः ?—निवृताऽव्याकृतेषु परि-
गृहीताः, नाऽप्येषु । एतन्मनःसंप्रयुक्ताः चत्वारः क्लेशाः क्लिष्टधर्मत्वाद्,
आर्यमार्गाविरोधकत्वात्, स्वचित्तनीवरकत्वात् (च) निवृता उच्यन्ते ।
न कुशला (न च) अकुशलाः, तस्माद् अव्याकृता नाम । यथा ऊर्ध्व-
धातुद्वये क्लेशाः शमथ-बल-परिगृहीता भवन्ति, (एवं) इमेऽव्याकृतपरि-
गृहीता भवन्ति । क्लिष्टधर्माश्रयस्य सूक्ष्मत्वात्, स्वरसेन प्रवर्तनात् (च)
अव्याकृत-परिगृहीताः । परावृत्तं चेत् मनः कुशलधर्म एव भवति । 11

५. मनसो भूमिः ।

कतमभूमिका मनसश्चैत्ताः ?—उक्तं—“यत्रजः तन्मयैः” । विपरि-
णामि (=अष्टमं विज्ञानं) यदा कामधातौ जातं (तदा) मनःसंप्रयुक्ताः
चैत्ताः काम-धातुकाः । यावद् भवाग्रं अप्येवं विज्ञेयं, अन्यभूमिव्यति-
रिक्तस्य नित्यं स्वरसेन प्रवृत्तस्य स्वभूमिकस्य आलयविज्ञानस्य आभ्यन्तरा-
त्मतया ग्रहणात् । 14

सर्वभूमिजस्य (अपि) आलयविज्ञानस्य यद्भूमिविपाकतया
पूर्वं प्रादुर्भावः, तद्भूमिजं इदमुच्यते । क्लिष्टं मनः तस्मिन् (=आलय-
विज्ञाने) आत्मग्राहं गृहीत्वाऽत्र तत्संबन्धेन “तन्मयाः” (=आलय-
विज्ञान-मयाः चैत्ताः) उच्यन्ते । अथवा तद्भूमिक-क्लेश-संबद्धं (मनः)
तन्मयं उच्यते । 17

परावृत्तं चेद्, अथ (मनः) तद् (-भूमितः) असंप्रयुक्तम् । 18

§६. मनसो निरोधः ।

१. मनस उच्छेदः ।

अनादिकालतः सन्तन्यमानस्याऽस्य क्लिष्टस्य मनसः कस्यां अव-
स्थायां नित्योच्छेदः कालिकोच्छेदो वा (भवति) ?—

“अर्हतो न तत् ।

न निरोधसमापत्तौ मार्गे लोकोत्तरे न च ” ॥७॥

—(तिष्ठतीति शेषः) । 20

“अर्हत” इति संसूचयति त्रैयानिकान् अशैलकुलस्थान् । तत्र क्षिष्टस्य मनसो बीजं, कार्यं (= फलं) च (इति) उभयं अत्यन्तं प्रहीयते । तस्मादुक्तं—“न” (तिष्ठति) । शैलावस्थायां, निरोधसमापत्तौ, लोकोत्तरमार्गे (च) उभयोः (बीजफलयोः) तावत्कालिकं प्रहाणं, तस्माद् उक्तं—न तिष्ठति (इति) । 23

(क). क्षिष्टं मनोऽनादिकालतः सूक्ष्मं, अणु, एकजातीयं स्वरसेन प्रवर्तते । सर्वे (षट्) सास्रवा (लौकिका) मार्गा नालं (तत्) प्रहापयितुं उच्छेत्तुं (वा) । त्रैयानिकेन आर्यमार्गेण (तु) प्रहीणं = उच्छिन्नं भवति, आत्मग्राहेण नैरात्म्यबुद्धेर्विरोधात्, पृष्ठलब्धाऽनास्रव (ज्ञानस्य) प्रादुर्भावकालेऽस्य (ज्ञानस्य) निष्यन्दोऽपि एतस्य (= क्षिष्टस्य) मनसो निरोधकरणे नालम् । नैरात्म्यज्ञानं पृष्ठलब्धानास्रवज्ञानं (चेति) लोकोत्तरमार्ग उच्यते । 27

(ख). निरोधसमापत्तिर्हि आर्यमार्गसमनिष्यन्दा प्रशांता (च) भवति, तस्माद् इदं (क्षिष्टं) मनोऽपि न विद्यते । अस्य बीजस्य नात्यन्तं छेदात्, निरोधसमापत्त्या-ऽऽर्यमार्गयोरुत्पादेन यावन्न प्रहाणं (तावद्) इदं प्रादुर्भवति । 29

(ग). अस्य क्षिष्टस्य मनसः संप्रयुक्ताः क्लेशाः सन्ति सहजाः, तस्मात् न दृष्टिः (दर्शनमार्ग)-हेयाः, क्षिष्टत्वात् न (च) अहेयाः । अत्यन्तं सूक्ष्मत्वात् सर्वाणि (क्लेश-)बीजानि भवाग्रेऽधो निम्न भूमिकैः क्लेशैस्सह सद्यः छिद्यन्ते, समानालम्बकत्वात् । वज्रोपमसमाधिकाल एकपद इमानि (क्लेश-) बीजानि छित्त्वाऽर्हन् भवति, ततो ऽशैल-भूमौ न कदाऽपि (तद्वीजं) पुनरुत्पद्यते । 5

(श्रावक-प्रत्येकबुद्धेति) यानद्वयस्याऽशैलेषु (ये) महायानं प्रति निवृत्ताः, अधिष्ठानोत्पादत आरभ्य यावत् ते बुद्धा भवन्ति, (तावत्) वस्तुतः ते बोधिसत्त्वा (एव) ; अथाऽपि (आत्मग्राह-विगमाद्) अर्हन्त (उच्यन्ते)—इति मन्तव्यम् । तस्मादत्र तेषां न पृथग् ग्रहणम् । 7

२. क्लिष्टं मनः ।

(क). केचित् (=स्थिरमतिः) मन्यन्ते—मन एवाऽस्ति क्लेशा-
ऽऽवरण-समन्वागतम् । आर्यशास्त्र (=अभिधर्मसमुच्चय) - वचनतः—
(१) तिसृषु अवस्थासु हि मनसोऽभावात् ; (२) पुनश्च (तत्रैव) वचन
(अन्तरेण) च—चतुर्भिः क्लेशैः नित्यं संप्रयुक्तत्वात् ; (३) (महायान-
संग्रह-) वचनेन च विज्ञानस्य संक्लेशाश्रयत्वात् । 9

(ख). केचिद् (=धर्मपालः) मन्यन्ते—तद्व्याख्यानं शास्त्र-
न्याय-विरुद्धम् । 9

(१) सूत्रोक्त्या लोकोत्तरस्य मनसः सत्त्वात् । 10

(२) अनास्रवविज्ञानस्य सास्रवकाल इव सहभू-ऽसाधारणाश्रय-
योरवश्यंभावात् । 11

(३) (योगचर्याभूमि-) शास्त्रे (च) उक्तं—“आलय-विज्ञानं
क्लि नित्यं मनःसंज्ञकेन एकेन विज्ञानेन सह संप्रवर्तते, मनोविज्ञानस्य
उत्पादकालेऽथ मनोविज्ञानं मन (इति) द्वाभ्यां संप्रवर्तते । पञ्चानां विज्ञा-
नानां उत्पादे (ऽथ) केवलं विज्ञानत्रयेण संप्रवर्तते । यावत् (=...) । स्वरसेन
पञ्चानां विज्ञानानां उत्पादकालेऽथ सप्तभिः संप्रवर्तते ।” यदि, (स्थिरमति-
कथनानुसारेण) निरोधसमापत्त्यवस्थायां सप्तमविज्ञानस्याभावः, तर्हि
आलयविज्ञानं विज्ञानेन विना स्याद् । अथ (योगचर्याभूमि-शास्त्रानुसारेण)
नहि नित्यं एकेन विज्ञानेन संप्रवर्तते । आर्यमार्गे स्थितिकाले सप्तमाभावः,
अथ आलयविज्ञानं स्याद् एकेन विज्ञानेन सहितं, कथं तर्हि (योगचर्या-
भूमिशास्त्र) उक्तं—“यदा मनोविज्ञानं उत्पद्यते तदाऽऽलयविज्ञानं
द्वाभ्यां विज्ञानाभ्यां हि संप्रवर्तते” । 18

(४) (आर्यदेशनायां) विख्यापनसूत्र उक्तं—“मनो नित्यं
चतुर्भिः क्लेशैः संप्रयुक्तं भवति, तद्विप्रतीपं वा उत्क्षेपाकारेण समताकारेण
वा संप्रयुक्तम् ।” तस्मान्मनः क्लिष्टं अक्लिष्टं वा संभवति । 20

(५) (योगचर्याभूमि-) शास्त्रे उक्तं—“अर्हदवस्थायां क्लिष्टस्य
मनसोऽभावः । तस्मात्तत्र सप्तमाभावो भवति” । शास्त्रे हि (च) उक्तं—
“अर्हदवस्थायां आलयपरिहाणिः”, तस्मात्तत्र अष्टमाभावः, तच्चेन्मैवं
इदं कथं तथा ? 23

(६) (सूत्रालंकार-महायानसंग्रह -) शास्त्रयोरुक्तं —“सप्तम-
विज्ञानस्य परावृत्त्या समताज्ञानं उपलभ्यते” । यदि, इदं (ज्ञानं) अपि
तथैव (यथा) अन्यद् ज्ञानं, (तर्हि) आश्रयभूतेन अनास्रवविज्ञानेन
संप्रयुक्तम् । एतादृग् (अनास्रव-) विज्ञानस्याऽभावे तज् (=समता)-
ज्ञानाभावः, आश्रयात् पृथग् आश्रितस्याऽभावात् । न (च) वाच्यं—
इदं (ज्ञानं) आश्रयते षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि, आदर्शज्ञानवत् नित्यं सक्रियं
(इति) बुद्ध- (भूमिशास्त्रे) स्वीकारात् । 26

(७) यदि च, अशैक्षावस्थायां सप्तमविज्ञानस्याभावः, (तर्हि)
अस्य अष्टमविज्ञानं न स्यात् सहभ्वाश्रयः । अन्यविज्ञानस्वभावमिव अस्य
(अपि) आश्रयस्त्वस्यपेक्षितम् । 28

(८) यथा च अननुभूतपुद्गलात्मनैरात्म्यस्य जनस्य आत्मग्राहो
नित्यं प्रवर्तते, तथाऽननुभूतधर्मनैरात्म्यस्य जनस्य धर्मात्मग्राहो नित्यं
प्रवर्तते । न चेद् इदं (विज्ञानं) कतमद् विज्ञानं आश्रयते धर्मग्राहः ?
—अष्टमं विज्ञानं (इति) चेन्न, तस्य विगतप्रज्ञात्त्वात् । तस्मादवधेयं—
उभययानिकानां अशैक्षाणां निरोधसमापत्त्या-ऽऽर्यमार्गयोः इदं विज्ञानं
नित्यं प्रवर्तते, तेषां धर्मनैरात्म्यस्य अननुभूतत्वात् । 3

९. (योगचर्याभूमि-) शास्त्रे पंचभिः (आदिमैः) विज्ञानैरिव षष्ठा-
श्रयतया सप्तमं विज्ञानं अस्ति (इति) प्रमाणितम् । आर्यमार्गोत्पादकाले
ऽशैक्षभूमौ च यदि सप्तमं षष्ठस्याश्रयतया नाऽस्ति, अथ शास्त्र-हेतू (इति)
दोषद्वयं सिद्धं स्याद् (१) पंचानां विज्ञानानामपि माऽस्तु आश्रयः;
(२) पंचानां नित्यं (वा) भवत्वाश्रयः; (अथ) षष्ठस्याऽपि तथा
स्थात् । 24

तस्माद् उपरितनासु तिष्ठषु अवस्थासु सर्वदा प्रवर्तमानं अवश्यं
भवति अक्लिष्टं मनः । शास्त्रे यदि (क्वचिद्) न (उच्यते, तत्तु) क्लिष्ट-
मनस्संबन्धेन उक्तं (स्याद्) । यथा चतसृषु अवस्थासु आलयाभावः,
न (तु) अष्टमविज्ञानाभावः, तथाऽत्रापि स्याद् । 9

३. मनसः त्रयो विशेषाः ।

समासतोऽस्य विज्ञानस्य त्रयो भेदा भवन्ति—(१) पुद्गलात्म-

दृष्टि-संप्रयुक्तं; (२) धर्मात्मदृष्टि-संप्रयुक्तं; (३) समताज्ञान-संप्रयुक्तं (च) । 11

१. प्रथमं अस्ति सर्वेषां पृथग्जनानां, द्वैयानिकशैक्षाणां आदिम-सप्तभूमिकानां एकविधानां बोधिसत्त्वानां सास्त्रवचित्तभूमिषु अविच्छिन्नम् । मन आलयविज्ञानं आदाय पुद्गलात्मदृष्टिं उत्पादयति । 13

२. द्वितीयं, पृथग्जन-श्रावक-प्रत्येकबुद्धानां, सर्वेषां बोधिसत्त्वानां च धर्मशून्यताज्ञान-(तत्) फलयोरनुत्पादावस्थायां तद् (=मनः) विपाक-विज्ञानमादाय धर्मात्मदृष्टिं उत्पादयति । 15

३. चरमं (समताज्ञान-संप्रयुक्तं मनः), तथागतानां सर्वदा, बोधिसत्त्वानां (च) दृष्टिमार्ग-भावनामार्गाभ्यां (धर्म-) शून्यता-ज्ञानोत्पादावस्थायां तत् (=चरमं) विरजं (विज्ञानं बुद्धानां), विपाक-विज्ञानं वा (बोधिसत्त्वानां) समताज्ञानं उत्पादयति । आत्मदृष्ट्युत्पादा-वस्थायां तत्र धर्मात्मदृष्ट्याऽपि अवश्यं भवितव्यं, धर्मग्राहमनुसृत्य आत्मग्राहस्योत्पादः, रात्रौ हि स्थाण्वादौ भ्रमेण पुरुषादि-(बुद्धिः इति) वचनमिव । आत्म-धर्म-दृष्टी भिन्नक्रिये अपि न (परस्पर-)विरोधिन्यौ, उभे च एकप्रज्ञानुसारिण्यौ; यथा एकमूलकस्यापि चक्षुर्विज्ञानस्य, नोलाद्यनेकविज्ञप्ति-क्रियासु न विरोधः, तथाऽत्रापि स्यात् । 22

(१) द्वैयानिकानां शैक्षाणां आर्यमार्ग-निरोधसमापत्त्योर्व-स्थितिकाले, सद्यः प्रबुद्धानां बोधिसत्त्वानां भावनामार्गभूमौ, क्रमप्रबुद्धानां शैक्षाणां पुद्गलशून्यताज्ञान-(तत्) फलयोरुत्पादकाले (च) केवलं धर्मग्राह उत्पद्यते, आत्मग्राहस्य प्रागेव निरोधात् । 24

(२) द्वैयानिकानां अशैक्षाणां क्रमप्रबुद्धानां तेषां (बोधि-सत्त्वानां) च धर्मशून्यताज्ञान-(तत्) फलयोरनुत्पादकाले धर्मग्राह एव उत्पद्यते, आत्मग्राहस्य प्रागेव निरोधाद्; अष्टमभूमौ तदुपरि (च) सर्वेषां बोधि-सत्त्वानां सर्वस्य आत्मग्राहस्य सर्वथा विगत-क्रियात्वात् सर्वथा निरुद्ध-त्वाद्वा, धर्मशून्यताज्ञान-(तत्) फलयोरनुत्पादकालं यावद् धर्मग्राहः, अविरोधाद् । यथा (सन्धिनिर्माण-) सूत्र उक्तं—“अष्टमभूमौ तदुपरि (च) क्लेशा न पुनः सक्रियाः, केवलं ज्ञेयावरणाश्रया भवन्ति । तत्र इदं ज्ञेयावरणं अस्ति विपरिणामः, न (तु) बीजं, न तथा क्लेशानामपि हि तत्राऽभावः । 2

(३) धर्मग्राहो यदपि द्वयोर्यानयोरर्थसंबन्धेन अक्षिष्ट उच्यते, बोधिसत्त्वानां विषये तु क्षिष्ट उच्यते, तेषां ज्ञानाऽऽवरणात् । एतस्मादपि निवृत्ताऽव्याकृता यानद्वयेऽनिवृत्ता नाम; तयोर्ज्ञानस्य अनावरणात् । 5

(४) (इदं मनः) विपाकजेषु परिगृहीतम् । विपाकविज्ञानात् नित्यं (अस्य) उत्पादः, तस्माद् विपाकजं नाम । इदं विपाकफलं (इति तु) न वक्तुं शक्यं, हेतुप्रत्ययभिन्नप्रत्ययेषु अपरिगृहीतानां सर्वेषां अत्र (विपाकफले) अन्तर्गृहीतत्वात् । 8

§ 9. मनसः सद्भावः ।

कथं ज्ञायते—इदं (मनः) षड्भ्यः चक्षुर्विज्ञानादिभ्यो भिन्नं स्वाश्रयं विज्ञानान्तरं अस्ति ?—आर्यशास्त्रन्याययोः प्रामाण्यात्—

१. शास्त्र-प्रामाण्यम् ।

१. सर्वत्र भगवता सूत्रवचनेषूक्तं—चित्तं, मनः, विज्ञानं (इति) त्रयं अर्थतो भिन्नम् । चयनात् चित्तं नाम । मन्यनातो मनो नाम । विज्ञापनाद् विज्ञानं नाम । एषां त्रयाणां शब्दानां अर्था भिन्नाः, अथाऽपि अष्टसु विज्ञानेषु (एतेषां) प्रयोगः । स्वभावपार्थक्य(नुसारेण) तु अष्टमं (विज्ञानं) चित्तं नाम, बीजानां (सं) चयनात्, धर्माणां चयनाद् (वा) । सप्तमं (विज्ञानं) मनो नाम, आलयविज्ञानमालम्ब्य नित्यं आत्मतया मननात् । अन्यानि षड् (चक्षुर्विज्ञानादीनि) विज्ञानं नाम, षण्णां पृथक् पृथक् स्थूल-सूक्ष्म-विच्छिन्नानां आलम्बनानां विज्ञापनात् । यथा लंकावतार (-सूत्र) -गाथायां* उक्तं—

“चित्तं आलयविज्ञानं मनो यन्मन्यनात्मकम् ।

गृह्णाति विषयान् येन विज्ञानं हि तदुच्यते ॥” 11

अस्ति सप्तमं विज्ञानं (इति) महायानसूत्रेषु सर्वत्र विशेषत उच्यते । तस्मादस्य (अस्ति) पृथक् स्थितिः । महायानसूत्राणां सद्देशनात्त्वेन प्रामाण्यस्य प्राग् विस्तरेणोक्तत्वात्, नास्ति (तत्) पुनः साध्यम् । 19

* (सगाथके) ।

२. अस्तीदं सप्तमं विज्ञानं (इति) मुक्तक-सूत्रे विशेषत उक्तम् ।
तथाहि तत्र गाथायां उच्यते—

“नित्यं क्षिप्तं मनः क्लेशैः सहजायति क्षीयति ।

सर्वक्लेशविमुक्तस्य नास्तीतं न (ह्य)ऽनागतम् ॥” 22

अस्य सूत्रस्य स्वव्याख्यानेऽस्या गाथाया अर्थ (एवं) उच्यते—

“क्षिप्तं मनोऽनादि(काल)तः, आत्मदृष्टिः, आत्मस्नेहः, आत्ममानः, आत्ममोहः (चेति) चतुर्भिः क्लेशैः सह जायमानं क्षीयमानं (वा) भवति । प्रतिपक्षमार्गोत्पादेन क्लेशेषूच्छिन्नेषु अथ इदं मनः तेभ्यो विमुक्तिं लभते । तदा एतेषां मनःसंप्रयुक्तानां क्लेशानां न केवलं प्रत्युत्पन्ने अतीतानागतयोरप्यभावः, अतीतानागतयोरभावस्वभावत्वात् ।” एवमादीनि वचनानि सर्वेषु निकायेषु विद्यन्ते, ग्रंथविस्तरश्रमभिया हि न अनेके उद्धृताः । 27

उद्धृता आर्यदेशनाः; न्याययुक्तिवचनान्यथ प्रदर्श्यन्ते ।

२. आवेणिकी अविद्या

(प्रतीत्यसमुत्पाद-)सूत्र उक्तं—“आवेणिकी अविद्या सूक्ष्मा, अविच्छिन्नं प्रवर्तमाना आवृणोति सत्यम् ।”

अस्य (=सप्तमस्य) विज्ञानस्याऽभावे तस्या (अविद्याया) अभावः स्यात् । 1

क. (सूत्रव्याख्यानं—) पृथग्जनाः सर्वासु अवस्थासु आवेणिक-मोहहेतुभिः भूतार्थावरोधिकां आर्यप्रज्ञाचक्षुर्बाधिकां आवेणिकीं अविद्यां उत्पादयन्ति । तथाहि [महायानसंग्रह-] गाथायां उक्तं—

“भूतार्थचित्तस्योत्पादे नित्यं भवति छादिका ।

सर्वसहकारिकाऽतीतेऽविद्या ऽऽवेणिकी मता* ॥” 5

तस्मात् सूत्र उक्तं—“पृथग्जना दीर्घरात्रं अविद्यायाऽन्धा मदेनाऽऽबद्धचित्ता जागृतिप्रबोधविरहिताः सदा तिष्ठन्ति ।” यदि पृथग्जनावस्थायां, काले क्षणं भवेदनुत्पादोऽस्या अविद्यायाः, स च सूत्रार्थ-विरुद्धः स्यात् । अयुक्तौ हि पृथग्जनावस्थायां भ्रमहेतुकाया अविद्याया

* उक्तेति शब्दार्थः ।

दीर्घरात्रं भावाऽभावौ । एतदाश्रयाणि षड् विज्ञानानि (इत्यत्र) नोपलभ्यते प्रमाणम् । यदि इयं एवं स्याद्, विच्छिन्नानि तानि (विज्ञानानि) सर्वदा सास्त्रवाणि क्लिष्टानि । 10

तस्मादवधेयं मनसोऽस्तित्वं, तेन (स्याद्) अस्य दोषस्याभावः । 11

ख. [आवेणिकी]—क्लिष्टं मनो नित्यं भवति चतुर्भिः क्लेशैः संप्रयुक्तम् । (चतुर्षु क्लेशेषु परिगृहीत आत्ममोहः) भवत्यविद्या, (अथ) किंप्रयोजनाऽऽवेणिकी ? 12

(१) केषां चिन्मतं—एतया (अविद्याया) सहिता आत्मनो दृष्टि-मान-स्नेहाः (क्लेशाः) न मूलक्लेशा उच्यन्ते, (इति) आवेणिक्या (ग्रहणे) को दोषः ? 13

(२) केचित् [चन्द्रपालः] मन्यन्ते—तन्मतं युक्ति-शास्त्र-विरुद्धं, केवलेषु उपक्लेशेषु एतेषां त्रयाणां अ-स्मरणात्, एतेषां त्रयाणां षट्सु दशसु (च) क्लेशेषु ग्रहणात् । (शास्त्रेषु) बहुत्र उक्तं—क्लिष्टं मनो हि नित्यं चतुर्भिः क्लेशैः संप्रयुक्तं भवति (इति) । (तत्र च) चतुर्षु (क्लेशेषु) अविद्याऽस्ति अधिपतिः (=राज्ञी) । यद्यपीयं (अन्यैः त्रिभिः) सह जायते, अथाऽपि (इयमेव) आवेणिकी उच्यते, अनादि-कालतो नित्यं आभ्यन्तरस्य संमोहस्य (=अविद्यायाः) जाड्ये भ्रमे (च) आधिपत्यात् । यदि (आत्म-) दृष्ट्यादय एतस्याः संप्रयुक्ता उच्यन्ते; (अथ) आधिपत्यकालेऽविद्यावत् (तेषां) आवेणिकत्त्वाकारोऽपि कथं नाऽदोषः ? 19

३. केषांचिन्मते—अयं संमोहः (=अविद्या) उच्यत आवेणिकः, बुद्धावेणिकधर्मवद् अस्मिन् विज्ञाने (=मनसि) एव (अस्याः) सत्त्वात् । यद्येवं, एतस्मिन् विज्ञानेऽविद्यमाना अन्य-विज्ञान-संप्रयुक्ताः क्लेशा अपि आवेणिका वक्तव्याः ?—अर्थोत्कर्षानुसारेण आवेणिकसंज्ञासिद्धिः, न (तु) अन्योऽन्य (स्वभाव)-भेदत आवेणिकेत्युच्यते । 22

सप्तमविज्ञानसंप्रयुक्ताऽविद्याऽनादि (-कालतो) भूतार्थ (=तथता)-ज्ञानावरोधिका; एतादृशस्य विशेषकारित्रस्य विज्ञानान्तरेऽभावाद् (अस्मिन्) एव विज्ञाने च भावाद्, आवेणिकी उच्यते । 24

एवं चेत् तेऽपि त्रयः (क्लेशाः) आवेणिका वक्तव्याः ? अधि-

पति (-भावतः) अविद्यैव लभत इमां संज्ञाम् । अन्येषां त्रयाणामपि (तथा) स्वीकारे आवेष्टिका उच्येरन् । मोहान्यत्त्वसंबन्धतोऽविद्यैव (तथा) उक्ता । 26

आवेष्टिकी अविद्याऽस्ति द्विधा—प्रथमा नित्यचारिणी असाधारणी; द्वितीया केवलचारिणी आवेष्टिकी, अस्मिन् विज्ञानेऽविद्यामाना । एतस्माद् योग(चर्याभूमिशास्त्र) उक्तं—“अविद्या भवति द्विधा, रागादिभिः संप्रयुक्ताऽविद्या संप्रयुक्ता नाम; रागादिभिरसंप्रयुक्ताऽविद्या केवलचारिणी नाम । अधिपतिभूता केवलचारिणी केवलं दृष्टिहेया । तथाहि (प्रतीत्य-समुत्पाद-)सूत्र उक्तं—“आर्यशैक्षैः सर्वथा प्रहीणाऽविद्याऽऽवेष्टिकी ।” न अधिपतिभूता, अकार्यकरी केवलचारिणी तु भावनयाऽपि हेया; क्रोधादीनां दृष्टि-भावनाभ्यां हेयत्वात् । नित्यचारिणी अन्य (=हीन)यानिकानामपि (सम्मता), केवलचारिणी तु न उभयोः (यानयोः) साधारणीभवति । 4

३. मनोविज्ञानस्य प्रत्ययद्वयम् ।

पुनश्च, सूत्र उक्तं—“चक्षू रूपं (च) प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानं जायते—विस्तरो यावत्*—मनो धर्मं (च) प्रतीत्य मनोविज्ञानं जायते ।” यदि नास्ति इदं (सप्तमं) विज्ञानं, (तर्हि) किं तन्मनः ?

१. उच्यते—यथा पंचानां विज्ञानानां अवश्यं चक्षुरादीनि (इन्द्रियाणि) असाधारणः सहभावाश्रयोऽधिपतिः भवति, षड्विज्ञान-परिगृहीतस्य मनोविज्ञानस्याऽपि एतादृश आश्रयोऽस्ति (इति) अभ्युपगमो न्याय्यः; तादृगाश्रयाभावे इदं (मनो-) विज्ञानं कथं विद्येत ? 8

२. न च (स्वविरैः) वाच्यं—रूपमस्त्याश्रयः; मनसोऽरूपत्वात्, मनोविज्ञानस्य (अनुस्मरण-निरूपणेति) विकल्पद्वयराहित्यापत्तेः । 10

३. न चाऽपि (सौत्रान्तिकैः) वाच्यं—पंचानां विज्ञानानां न संति सहभावाश्रयाः, तेषां (इन्द्रियाणां), पंचानां विज्ञानानां (च) शंकु-

* पेय्यालम् इत्यस्य शब्दार्थः ।

(-तच्-) ह्याययोरिव तुल्यकालं प्रवर्तनात् । पुनश्च, विज्ञानानि (तद्-) इन्द्रियाणि (च) यतोऽवश्यं समानालम्बनानि, (तस्मात्) चित्त-चैत-वत् समकालानि (स्युः) । 12

एतैर्हेतुभिः सिद्धं—मनोविज्ञानस्य (अपि) चतुर्विज्ञानादिवद् अवश्यं भवति समनन्तर(-प्रत्यया)-ऽपरिगृहीतोऽसाधारणः स्वायतन (-भूतः) आश्रयोऽधिपतिः । (एवं) सिद्धः षष्ठस्य विज्ञानस्य कश्चिद् एकः (पृथग्) आश्रयः, (स चाऽस्तीदं सप्तमं विज्ञानं मनः) । 15

४. मनसः संज्ञा ।

सूत्रे चोक्तं—“मनुत इति मनः” । एतत् (-सप्तम)-विज्ञानाभावे तत् (मननकर्तृ) न स्यात् । 14

१. (सर्वास्तिवादिभिः) चेदुच्येत—मनोविज्ञानस्योत्पादकाले समं अविच्छिन्नं मनः प्रागेव प्रहीणं (=) अभावं (गतं), न्यायतोऽतीता-ऽनागतयो-रसद्भावात् । 18

२. मन्यना-क्रियायाः सिद्धेरनुपलम्भादवै, कथमेव उच्यते मनो नाम ? 19

३. यदि (सौत्रान्तिकैः) उच्येत—(क्रियाऽभावेऽपि) उपचारतः (तथा) उक्तं (इति); (तद्) अपि न्यायतो नैवं, यथार्थाया मन्य-नाया अभावे, मिथ्या (क्रिया) ऽऽश्रयेण किं सेत्स्यति ? 20

४. चेत् (सौत्रान्तिकैः सर्वास्तिवादिभिश्च) उच्येत—मन्यना ऽऽसीत् प्राग् वर्तमाना । तत्कालीन(-क्रियया) विज्ञानस्य न वक्तव्या मन इति संज्ञा । 21

तस्माद् विज्ञेयं—अस्ति पृथक् सप्तमं विज्ञानं, (यद्धि) नित्यं मनुते निश्चिनुते, (तस्माद्) याथार्थ्येन मन उच्यते । प्राक् प्रहीणस्या-ऽपि (चित्तस्य) उपचारतो मन (इति) संज्ञा सेत्स्यति । 22

५. समापत्ति-द्वयम् ।

सूत्र उक्तं—“असंज्ञि-निरोध-समापत्त्योः यदि नाऽस्ति क्लिष्टं मनः, (अथ) तयोर्न स्याद्भेदः । एतयोर्द्वयोः समापत्योरुभयथा निरोधः षण्णां विज्ञानानां, तच्चैत्तानां च । स्वभावे (चैत-)संख्यायां (च)

अभेदश्चेत्, क्लिष्टस्य मनसोऽभावे उभयोः समापत्त्योः एकत्वं भवेद् ।
(अथ) एतस्याभावे उभयोः को भेदः ? 25

चेत् (सर्वास्तिवादिभिः) उच्येत—प्रयोग-धातु-भूस्या-ऽऽश्रया-
दिषु अस्ति भेदः (इति), तदपि न्यायतो नैवं, अस्य (मनसः) कारणाद्
(एव) तयोर्भेदात्; एतस्याभावे तस्य हेतोरप्यभावः । 27

तस्मादवश्यं पृथगस्ति एतन्मनः । 28

६. असंज्ञि-देवाः ।

पुनश्च, सूत्र उक्तं—“असंज्ञिसत्त्वानां एकजीवितकाले (यावत्)
चित्त-चैत्ता निरुध्यन्ति ।” यदि नाऽस्तीदं विज्ञानं, (अथ) ते (सत्त्वाः)
न स्युः क्लिष्टाः । उच्येत—दीर्घकालं षड्भिः प्रवृत्तिविज्ञानैर्विरहितानां
तेषां एतन्मनोभाव आत्मग्राहस्याऽथाभावः । न (कचिद्) अन्यत्र
स्थाने सकलं बंधनं (निहितं) भवति । एकजीवितकालं यावत् सर्वथाऽऽ-
त्मग्राहविरहिताः चेद्, आत्मग्राहाभावे निर्वाणवत् तर्हि आर्या न ततो
विरताः स्युः । 3

१. (सर्वास्तिवादिनां मतेन)—आद्यन्तयोः (कालयोः) भवति
संज्ञा, तस्मान्नैष दोषः ।—(नैवं) मध्ये दीर्घकालं (संज्ञाया) अभा-
वात् । 4

२. (सर्वास्तिवादिभिरुच्येत—) अतीतानागतयोः सद्भावाद्
अदोषः (इति) नैवं (अ-) दोषः, यदि अतीतानागतौ न विद्यमानौ (न)
नित्यौ, (अथ) अप्राप्तस्य प्राप्तिविषयता सदोषा । 6

३. (महासांघिक-संमतानां) विप्रयुक्तानां अभावोऽपि (प्राक्-
प्रत्युक्तः) । 6

४. (सौत्रान्तिकाभिमतं) प्रागेव निरस्तम् । आलयविज्ञाना-
भावे धर्माणां बीजस्य (=वासनाया) अपि अभावः स्यात् । प्रागेव (तद्)
विरागाद् (आलयविज्ञानाद्) भिन्नस्य धर्मस्य बीजोपलंभोऽयौक्तिकः । 7

तस्माद्, अस्ति पृथक् क्लिष्टं मनोऽसंज्ञि-देवेषु (येन) अविच्छिन्नं
उत्पद्यत आत्मग्राहः । एतस्माद् आर्याः तद्विरक्ताः । 9

७. आत्मग्राहस्य निरोधः ।

पुनश्च, सूत्र उक्तं—“पृथग्जनानां कुशलाऽकुशलाऽन्याकृतेषु

चित्तेषु निर्य्यं गृह्यत आत्मग्राहः ।” यदि नाऽस्ति इदं विज्ञानं, तेषां न स्याद् (अयं आत्मग्राहः) । 10

क. पृथग्जनानां (चित्तं) त्रिविधस्वभावमपि, काले यदपि बहि-
रूपादयति (स्वजातीयानि) कर्माणि, आभ्यन्तरं (तु) आत्मग्राहोऽ-
विच्छिन्नं सर्वदा (प्रवर्तते) । आत्मग्राहतः षट्सु विज्ञानेषु उत्पादितं
(अपि) दानादि न (स्व-) निमित्त-विहीनं भवति । 12

एतस्माद् योग(चर्याभूमिशास्त्र) उक्तं—“क्लिष्टं मनोऽस्ति
विज्ञानस्याश्रयः । यावन्नाऽस्य निरोधः, निमित्तविज्ञप्तिबन्धनतो न लभते
मोक्षम् । क्लिष्टस्य मनसः प्राङ् निरोधात् निमित्त(-विज्ञप्ति-)-बन्धन
विनिर्मुक्तो (भवति) ।” 14

उच्यते—निमित्त (-विज्ञप्ति-)-बन्धनं इति—आलम्बननिमित्ते
माया-मृगतृष्णादिवद् दर्शनभाग-निमित्तभागयोर्निबद्धो नोपलभते स्वा-
तन्त्र्यम् । तस्मात् निमित्तबन्धनस्य एवं अर्थ (संघाय) गाथायां उक्तं । 17—

“एवं क्लिष्टं मनो (ह्य)ऽस्ति विज्ञानस्य (समा-)ऽऽश्रयः ।

मनसोऽस्याऽनिरोधे न विज्ञानबन्धनाच्च्युतिः ॥” 19

ख. पुनश्च, अनिवृताव्याकृतं कुशलं चित्तं काले यदि नाऽस्ति
आत्मग्राहो(ऽथ) न स्यात् सास्त्रवम् । 20

१. स्वसन्तानेषु षट्सु विज्ञानेषु नहि तेषां कुशलादीनां क्लेशैस्सह
सहोत्पादः, अतीतानागतप्रत्यये बन्धने युक्तेरभावात् । 22

२. अन्यक्लेशनिमित्तत्वात् न सास्त्रवं, नहि चान्यविमोक्षा-
दनास्त्रवम् । 23

३. न च वाच्यं—पृथग्भावेन अनुशया विप्रयुक्ताः (च) अवि-
च्छिन्नं प्रादुर्भवन्ति, तेभ्य उत्पन्नाः कुशलादयः सास्त्रवा भवन्ति; तेषां
(=अनुशयानां) धर्माणां असङ्गावस्य प्रागेव साधितत्वात् । 25

४. नाऽऽपि वाच्यं—सास्त्रवाद् बीजात् ते कुशलादयो जायन्ते ।
तस्मात्, तेषां (कुशलादीनां) सास्त्रवात् बीजात् प्राग् हेतुं विना सास्त्रवं
जायते । नहि, अनास्त्रवाद बीजात् सास्त्रवाणि (चित्तानि) भवन्ति; (एवं
चेद्) अशैक्षस्य अनास्त्रवं चित्तमपि सास्त्रवं भवेत् । क्लेशाक्षिप्तं दानादि-कर्म
(-चित्तं) वस्तुतो न (क्लेश-)सहभूः, तस्मात् सास्त्रवं न साक्षादहेतुः ।
सास्त्रवशब्देन हि अत्र आस्त्रवसहित(त्वं) सूचितं भवति । 29

५. पुनश्च, अव्याकृतं कर्म न क्लेशाक्षिप्तं, कथमथ संपद्यते सास्त्र-
वम् ?

ग. के (चिद् धर्माः) सास्त्रवाः स्वशारोर्कैः समुदाचार(-रूपैः),
सङ्कोत्पन्न-निरुद्धैः (च) क्लेशैः अन्योन्यहेतुतः सास्त्रवा भवन्ति । एतेभ्यः
सास्त्रवेभ्यः सास्त्रवं धर्मबोजं जातं भवति । अनागतकाले सास्त्रवाः प्रादु-
र्भवन्ति । पृथग्जनभावे हि यथा शैलः तथा (ऽयं) अपि । 4

अशैलस्य सास्त्रवा अपि (धर्माः) न आस्त्रवैस्सहिताः; पूर्व-
कालिकसास्त्रवबोजत उत्पादान्तु (सास्त्रवा) भवन्ति (इत्युक्तौ) न्याया-
विरोधः । मनसः सद्भावेऽविच्छिन्नं उत्पद्यमान आत्मग्राहः कुशलादीन्
धर्मान् सास्त्रवान् करोति (इति) अर्थः सिद्धः । यदि नाऽस्ति इदं मनः
(अथ) तेषां (कुशलादि-धर्माणां) अपि अभावः (स्यात्) । 7

तस्माद् (अस्ति) पृथग् इदं सममं विज्ञानम् । एतद्विज्ञानसद्भावे
सिद्धा अनेके हेतवः—महायानसंग्रह-क्रमेण संक्षेपतः षोढा एव परिसं-
ख्याताः—सर्वैर्मेधाविभिर्जनैरवधेयाः । 9

यत्तु, केषुचित्सूत्रेषु षड् (एव) विज्ञानानि उक्तानि, तत्र विज्ञेयं—
इदं (कथनं) अस्ति गुणहेतुक्रमेण, षण्णां इन्द्रियाणां आश्रयस्याऽनुबन्धेन
उपलम्भेन वा (विज्ञानानि) षड् उक्तानि । विज्ञानभेदस्तु वस्तुतोऽप्रविधो
भवति । 11

(षष्ठः परिच्छेदः)

षड् विज्ञानानि

उक्तं द्वितीयं परिणामि (विज्ञानं, अथ) तृतीयं परिणामि (उच्यते) । किलक्षणमेतद् (इति) कारिकयोच्यते ॥२—

तृतीयः षड्विधस्य या ॥३

विषयस्योपलब्धिः सा कुशलाकुशलाद्रया ॥८॥॥१४

(विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि-) शास्त्रे द्वितीयं परिणामि-विज्ञानं उक्त्वाऽथ विषयोपलम्भकं (तृतीयं) परिणामि व्याख्यायते ॥१५

§१. विज्ञानानां संज्ञाः

१. स्वभावेन इदं विज्ञानं षडिन्द्रिय-(-तद्-)आलम्बन-जाति भेदात् चक्षुर्विज्ञानाद् यावद् मनोविज्ञानं इति षोढा भिन्नं भवति । (१) (विज्ञानानां हि) इन्द्रियाणि आश्रयः, (२) (इन्द्रियेभ्यः) उत्पादः, (३) (इन्द्रिय-) पारतन्त्र्यं, (४) (इन्द्रियेभ्यः) साहाय्यं, (५) (इन्द्रियेभ्यः) सादृश्यं (चेति) पञ्चभिर्हेतुभिः, इन्द्रियाण्यनुगम्य (विज्ञानानां) संज्ञासिद्धिः । षण्णां विज्ञानकायानां आश्रयत्वेऽपि असाधारणाश्रयं तु मनो मनोविज्ञानस्य (इति) संज्ञा सिध्यति । (अन्यैः) पञ्चभिर्विज्ञान-कार्यैरिव न द्वापरं, (अस्य) तु केवलं मन आश्रयः, तस्माद् मनोविज्ञानं नाम ॥२०

विज्ञान-व्याख्या—विज्ञानं नाम उपलब्धिः । (चयन-मननस्व-भावयोः) चित्त-मनसोः (एतैः) न सादृश्यम् ॥२१

२. (अथवा) रूप-विज्ञानाद् यावद् धर्म-विज्ञानं (इति षण्णां विज्ञानानां आलम्बनान्यनुगम्य (रूपादि-विज्ञान -) संज्ञा-सिद्धिः, आल-

म्बनानां विज्ञानाश्रयत्वात् । षण्णां आलम्बनानां विज्ञप्तिः विज्ञानं
इत्युच्यते । रूपादीनि (= रूप-शब्द-गन्ध-रस-स्पर्शव्येति) पञ्च विज्ञाननि
केवलं रूपादीनां उपलम्भकानि । धर्म-विज्ञानस्य सर्वेषां धर्माणां उपल-
म्भकत्वेऽपि धर्मस्य (= धर्मायतनस्य) विशेषतो विज्ञापनाद्, (तद्) धर्म-
विज्ञानं इत्युच्यते । एवं हि किलाऽत्र षण्णां विज्ञानानां संज्ञा आलम्बना
ऽनुगमेन सिद्धाः 125

३. षड् विज्ञानानि नाम पञ्च-रूपीन्द्रिय-परतंत्राणि, न तु सद्भू-
तानि उच्यन्ते । स्वातंत्र्य-लाभे (= बुद्धत्वे) सर्वाणि इन्द्रियाणि
अन्योन्यकारित्रीणि, (एवं च) एकैन्द्रियोत्पादितेन विज्ञानेन सर्वेषां आल-
म्बनानां उपलब्धिः । सन्देह-विगमाय इन्द्रियानुगमेन (चतुर्विज्ञानेत्यादि
तेषां नामकरणम्) 127

४. (सूत्रा-) ऽलंकार-शास्त्रे (च) उक्तं—“तथागतस्य पञ्चानां
इन्द्रियाणां एकैकं सर्वेषु पञ्चसु आलम्बनेषु प्रवर्तते ।” तत्तु समान-
जातीयं स्थूल-परिणामि आलम्बनं अनुबध्य । बुद्ध-भूमि-सूत्रे (हि)
उक्तं—“कृत्यानुष्ठान-ज्ञानं त्रीणि निर्माणानि, (एकांश व्याकरणादीनि*)
चत्वारि व्याकरणानि (इति) नाना विधानि मनःकारित्राणि प्रवर्त-
यति ।” यदि (तत्) न सर्वोपलम्भकं, (अथ) न स्याद् इदं
सामर्थ्यम् । 1

वस्तुतस्तु, षण्णां प्रवृत्तिविज्ञानानां आश्रया-ऽऽलम्बनानि स्थूल-
सूक्ष्माणि प्रसिद्धानि, तस्मात् (कारिकामुखेन) तानि नोक्तानि ।
आश्रयार्थः स्थानशः पूर्वमुक्तः, आश्रयेण ग्राह्यस्य एतस्याऽऽलम्बनस्याऽर्थः
स्थाने वक्ष्यते । 13

§२. स्वभावः, आकारः

अथ, “विषयस्योपलब्धिः” इति कथनेन (षण्णां विज्ञानानां)
स्वभावाकारौ उभावपि प्रदर्शितौ । (उपलब्धि-) क्रिया-लक्षणः षण्णां
विज्ञानानां स्वभावः, विज्ञानानां विषयोपलब्धि-स्वभावत्वात्, तस्याः

* अभिधर्मकोशे ५।२२ (१३७ पृष्ठे) ।

PUBLICATIONS
OF
The Bihar and Orissa Research Society

---

1. **A Descriptive Catalogue of Manuscripts in Mithila.**

By

Kashi Prasad Jayaswal, M.A. (Oxon.), Vidyāmahodadhi

and

Anantaprasad Sastri, Ph.D. (Oxon.), Vidyābhūṣaṇa.

Vol. I. Smṛti Manuscripts.

Price Rs. 5.

2. **The Rājanīti-Ratnākara by Chaṇḍeśvara.**

Edited by Kashi Prasad Jayaswal, M.A. (Oxon.).

Price Rs. 5.

3. **Pārijātaḥaraṇa Nāṭaka of Umāpati Upādhyāya.**

Edited and Translated by Sir George Grierson,

O.M., K.C.I.E., I.C.S. (Retired),

Price Rs. 5.

To be had of—

The Bihar and Orissa Research Society, Patna.

---

1. **Journal of Francis Buchanan (afterwards Hamilton),**

Patna and Gaya in 1811-1812.

Edited with Notes and Introduction by V. H. Jackson.

Price Rs. 10.

2. **Journal of Francis Buchanan, Shahabad in 1812-13,**

Edited with Notes and Introduction by

C. E. A. W. Oldham, C.S.I.

Price Rs. 10.

To be had of—

The Bihar and Orissa Research Society, Patna,

PRIVILEGES OF AN ORDINARY MEMBER

- (1) To be present at all ordinary meetings, which are held twice a year, and at the annual general meeting held in the month of February or March.
- (2) To propose and second candidates for ordinary membership.
- (3) To introduce visitors at any meeting of the Society.
- (4) To receive free of cost copies of the Journal fasciculi, etc., issued by the Society after the date of his election.

The annual subscription for an ordinary member, residing within the province of Bihar and Orissa, is Rs. 12 and for others Rs. 10, which is due on election (unless such election takes place on or after the 1st of July in which case half subscription only will have to be paid for that year, or on or after the 1st of December, in which case no subscription will have to be paid for that year), and on the 1st of January in each succeeding year. A member may at any time compound his future subscription by the payment of Rs. 180 in the case of a resident within Bihar and Orissa and Rs. 150 in the case of others.

N.B.—All communications respecting this Journal should be addressed to—

K. P. JAYASWAL, Esq., M.A. (Oxon.),

*Honorary Editor, Journal, Bihar and Orissa Research Society,
Patna Museum Buildings, Patna (Bihar and Orissa).*